

શ્રી વૌગય નમ

ગુજરાતી અનુવાદ મહિત
વાદી દેવસૂરિ વિગયિત

પ્રમાણનયતરવાલોકાલંકાર

અનુવાદક અને પ્રકાશક
ગાંધી મફતલાલ ઝવેરચદ.
ઠે લકીનીબાગી-અમદાવાદ

વી૦ સંવત ૨૪૫૬

વિક્રમ મવત ૧૯૮૬

કિમત ૦-૦-૦

આ અન્થમા ટિપ્પણુ તરીકે વપરાયેલા
અન્થની યાદિ.

૧ પ્રમાણુ પરીક્ષા	૧૦ ન્યાયગિન્દુ
૨ ન્યાય દોષીકા	૧૧ ન્યાયસાર
૩ ન્યાયાવતાર	૧૨ રચનાં રતનાકર
૪ રત્નાકરાવતારિકા	૧૩ વડદર્શનમુખ્ય
૫ પ્રમાણભાસા	૧૪ સાખ્ય ારિમ
૬ તરુતાર્યોધિગમસૂત્ર	૧૫ પરીક્ષામૂખ
૭ આત્મભાસા	૧૬ તક મગહ
૮ પ્રમેયકમગ માનડ	૧૭ વૈગેષિક દર્શન
દ્વાનાયુયોગનકેણા	૧૮ મત્તભગી તર ગિણી
	૧૯ સમતિ તક

તી સુવર્ણપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં પેન મૂલ્યબાહીરીયમ
છાપ્યુ ઠે પાનકારનાના—અમદાવાદ

આભાર પ્રદર્શન

૧ આ અન્યનો અનુવાદ કરવામા મને આસ્થિ તે અત સુની પ્રેરનાર અને યોગ્યમામત્રી પુત્રી પાડનાર શાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રીમાન વિજયદાનમૂર્તીશ્વરના પ્રશિષ્ય મુનિરાજ શ્રીમનહરવિજયજી છે, જેનો હુ અહિ આભાર માનુ છુ કારણકે નેમની તે તે પ્રકારની મદદ સિવાય આ અન્યનો અનુવાદ મારેમાટે અશક્યજ બનત

૨ મારા આપ્પાએ જીવનનુ પવિર્તાનકરી ગુણ ગસ્તે મારી જીવનકાને પ્રવાહિત કરનાર પૂજ્ય પ્રભુદાસ ઘેચગદાસ પડિત એ જ્યોનુ પણ હુ ઉપકારી તરીકે અહિ નમરણ કરે છુ

૩ ન્યાયના વિષયમા અને ખાસ કરીને આ અન્યના વિષયમા પૂર્ણ રસલગાડનાર શાતમૂર્તિ પન્યાસ ત્રી ભક્તિ-વિજયજીના પ્રશિષ્ય ચરણવિજયજી છે જ્યોનો પણ અત્રે આભાર માનુ છુ. એજ

તા ૨૩-૧૧-૩૭ } ગાધી મહત્તલાલ ઝવેરચ દના
કાટિવલ્લ

પ્રતિતાવના

જગતમા છવોની મન વચન અને કાયાદ્વારા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે આ અનેક જાતની પ્રવૃત્તિઓમાથી કોઈપણ એક રગની પ્રવૃત્તિના સચોટ ને વ્યવસ્થિત નિયમ ધડવામા આવે છે તેને જન મમુહુની તે પ્રવૃત્તિનું શાસ્ત્ર કહે છે

કોઈપણ શાસ્ત્ર જે વિષયને નિયમપૂર્વક ચર્ચે છે તે વિષય તે જગતમા તેની રચનાની પૂર્વેજ બનતો હોય છે વ્યાકરણશાસ્ત્રો રચના તે પહેલાં પણ ભાષા તે બોલાનીજ કાન્યશાસ્ત્રોના નિયમો ધડાયા તે પહેલાં પણ કા થો ગ્યાતા વૈકશાસ્ત્રો રચાયા તે પહેલાં પણ જુની જુદી વનસ્પતિઓવડે યોકો પોનાના રોગોને મટાડના જ આગતિ શાસ્ત્રો કે રણ અનુભવ ગન્ય રીતે લખાતા નથી પરંતુ અત્યંત અવ ભનપૂર્વક તેની સગળીઓની તપાસી, ને તેના ચોક્કસ નિયમોને ડડી તેની રચના કરવામા આવે છે

ન્યાયશાસ્ત્ર અથવા પ્રમાણશાસ્ત્રનું પણ તેજરીને છે આજે જે ન્યાયગ્રન્થો છે તે ગ્રન્થો પૂર્વે પણ લોકો સત્યામત્યનો વિનિમય અમુક ચોક્કસ ધોરણોથી જ કરતા હતા પરંતુ ધ્યાન નાખવું નેષ્ટએ કે મસામત્યનો વિનિમય કરવો તે ન્યાયશાસ્ત્રનો વિષય નથી પરંતુ મત્યામત્યનો વિનિમય કદ સગળીથી ચાને છે તેનો ક્રમ અને તેની મગી ઓને નિયમપૂર્વક પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર તેજ ન્યાયશાસ્ત્ર યા પ્રમાણશાસ્ત્ર છે

હવે ભાષાશાસ્ત્ર ન જણનાર પણ બોની શકે છે અને જાણનાર પણ બોની શકે છે ક્રતાપણુ ભાષાશાસ્ત્ર સીખનાની કાર્તવ્યપણુ જ ર હોન તેા એટલા માટે જ છે કે ગુદ અને રખનના વિનાની મચોટ ભાષા બોલી રખય તેજ પ્રમાણે પ્રમાણશાસ્ત્રનો ઉદેશ પણ જૂન વિનાના વિચારકરતા માણુમ શીખે તેજ છે

ન્યારે ન્યાયશાસ્ત્રો વિષે વિચાર કરવામા આવે છે ત્યારે જાણિત, વ્યાકરણુ વિગેરે શાસ્ત્રોમા જેમ આપ્રત્યક્ષિકના નથી તેમ ન્યાયમા

પણ માત્ર ચિકિત્સા નજર હોવી જરૂર છે એ પ્રશ્ન થાય હ જા પણ ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે માત્ર ચિકિત્સા આવે છે તેનું માર્ગ દર્શન અને પ્રમાણ તેના નિશ્ચયથી છે અર્થાત્ આ અવ પ્રમાણશાસ્ત્રે પોતાના દાર્શનિક વિચારોને પ્રતિપાલન કરવાની દૃષ્ટિથી ચતા હોય છે તેજ છે

અનુત્ત અન્યમા અન્નમાત્ર પ્રમાણ અને તથા સ્વરૂપ પોતાના કાર્યસુ-ચીની બિન બિન માન્યતાના અવનોબન પૂર્વક યોગ્ય એવીકરણ કરી જુદા જુદા રીતે ગ્રાપે છે તેમજ આ અન્યકારે પૂર્વના અનેક દર્શનેના બિન બિન અન્ય બધા ઉપાત મિદ્ધસેન દિવામ્મુગિ અને દ્વિવિદ્યુત્તના ર થોને અનુચરી અને અત્યત પ્રમાણપૂર્વક દોહ ન પ મળ પ્રમાણનયતસ્વાયોકાનકાર અ થને બના થો હ

આ અન્યમા જોનવ્તનના મૂળ ન્યાયના મિદ્ધાન્તાને અન્ય દર્શનીય મિદ્ધાના માથ કટલુ સામ્ય છે તે તેમજ અન્યદર્શનીય ન્યાયસિદ્ધાંતો કરા પિષ્ટપપેણુ કરે છે તે ની કરા કરા અન્યવ્તનીય સિદ્ધાંતો લક્ષણ વિરમા મ્યા અનુરા છે તે બજારી અને તેને ઠેકાણે યોગ્ય ન્યાયના સિદ્ધાંતો શા તેજ શકે તેનું નવસ્થિત સુ ર પ્રતિપા ન કમુ છે

આ મૂળ અ ન્યાયના આદિ અન્યાગકો માટે જોટનો મહત્વનો છે તે લોજ અત્યત પ્રખર નૈયાયિકોને પણ મહત્વનો છે અને તેનું જોટુ દોહન કરવામા આવે તેનું તેમાથી સત્ત્વ વેકને પુર પાડે છે

વિદોભા આ અન્ય વામા પડીના દરેક આચાર્ય કે ક્રોઈ નૈ ચારિએ આ અન્યને અત્યત પ્રશસ્તો છે એનું જ નહિ પરતુ તેનો મોઈ ઠે પા ગીમજોમા તો કોઈ ઠેકાણે પ્રમાણરૂપે ઉપયોગ કર્યો છે, સ્વા ભમજરીના ટીકાકા મહિષજીસરિએ તેમજ વ. દીન સમુ અન્યનો મી કાર શુજ્જતનમુગિવિજેરેએ પોતાની ટીકામા ઘણે ઠેકાણે વકગણના પ્રખરણોને ઉપયોગ કર્યો છે

આ અન્યની ત્રણ મીકાએ ઉપનબ્ધ છે એક રત્નપ્રભસરિની ૨ નાકગવ તાગિકા બીજી ૮૪૦૦૦ 'લોમ્પ્રમાણુ સ્વાદ્વાદરતનામ્પ નામની

સ્વોપચ્ચ ટીકા તેમજ તત્વાવમોધિની નામની સ્વાપચ્ચ લલુચીકા છે તેમજ
સ્વાદ્વાલભાષા જેવા અન્યો તો મખ્યત્વ કવળ આ અન્યના સૂત્રોની
કેમનીયોજ થયા છે

આ અન્યમખધી યથારમ્મિ વિસ્તૃત નિરૂપણુ તો તેનો ખીન્ને
ભાગ છપાયે તેમા આપરાની ઠિજા દોષ આટલેયીજ અટખીશુ

અન્ને અ પાકનામ રખતની મકાયતા, તેમજ મહજ મોપને
લઘને, મારાથી અશુદ્ધિઓ, પિટ્ટોપણુ વિપરીત નિ પણુ, કે અખપષ્ટતા
વિગેર જે કાષ્ટ તુટિઓ ગહી હોય તેની સુરપુસ્થો વડુ મને ક્ષમા
વગે

કાગણુકે પુસ્તક લખવાનો, છપાવવાનો સુધારવાનો કે અનુરાદ
કરવાનો આ મારો પ્રયત્ન પ્રથમજ છે છતાપણુ મારગ્રહણુ વગ
નાગ અને અમારને દેકી દેનાગ સજ્જનો આ અનુવા મારી માર
ગ્રહણુ કી તેમા યોગ્ય પ્રયત્ન વગે તો મારો મહેનત કૃતાય છે
એમ માનીશ

એજ અપચ્ચ

ગાધી મકતલાલ ઝવેરચ દ.

ભટ્ટીની ખાગી-અમદાવાદ

અન્યકારનો જીવન પરિચય

આ પ્રમાણનયતત્વાનોકાનકાઠ અન્યના કર્તા મીમાન્સુ વાદિ
 યજુર્સુરિ છે હાન જેઓના જીવનના પરિચયમાટે આપણી પાસે
 ૧ તેમના પોતાના રચે ૨ અન્ય ૨ બીજા આચાર્યોએ પોતાના અન્યમાં
 કરેલી તેમની સ્તુતિઓતેમજ ૩ પ્રજ્ઞાનક ચર્ચિત્ર અને કમુન્યુદ્ર પ્રમુખ
 વિદે સાધનો છે આ અ પ અવમશને લઈને કે ના સાધનકાર
 મુખ્યત્વે કરીને તેમનું જીવન ચત્કિચિત્ત આનેખશુ

વાલ્દેવસુરિ ક્ષત્રિએ પોરવાળ વલ્લિક હતા ને જેઓનો
 જન્મ મનહત નાના ગામમાં થયે હતો જે
 અન્યકારનું સ સારિકં આજે હુચ્ચારમાં ખનાઈને આણુ પાસે આવે
 નામ વૈષ્ણવોના તીર્થ મહુઆ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે
 તેઓના પિતાનું નામ વીરનાથ અને માતાનું
 નામ જિનદેવી હતું દીવમ જતા તેમને ત્યાં સ ૧૧૪૩ માં પુત્ર
 તનો જન્મ થયો અને જેઓએ તેનું નામ પૂર્ણચંદ્ર રાખ્યું

આ મહાઠ યા મુ આ ગામમાં રચેએ મહાન મરકી થઈ અને જેથી
 પોતાના કુટુંબના વક્ષણ માટે વીરનાથને બાળક
 નતન પરિવર્તન અને સ્ત્રી સદિત ભરૂચ નગરમાં આવવું પડ્યું ત્યાં
 ને પુત્રનું મહાભાગ આગળ પોતાને પૂવ પરિચિત ગુરૂ મહારાજ મુન
 ચંદ્રસુરિ પશુ વિદ્યાર કરતા પધાર્યા ને ત્યાં
 ગુરૂની પ્રેરણાથી ત્યાંના આનંકોએ તેને માધર્મિક તરીકે તેને કેટલીક
 સમવેડો કરી આપી આજ અસામા પૂર્ણચંદ્રની વય પશુ આઠેક
 વર્ષની થઈ હતી જે તે ઉંમરમાં પશુ ત્યાંના ગૃહસ્થના છાત્રાઓને
 ગણ્યા આપી તેને બે દ્રાણ નિગેરે મોઢી વસ્તુઓ પોતાના પ્રમન
 નાએ મેળવેનો હતો.

આ પ્રમાણે શ્રીમાન મુનિચંદ્રસુરિ મહારાજને તેની હોશીયારી અને મદ્દલાગ્ય માલશ્યુ અને જોયુ અને માથે ગુરૂ મુનિચંદ્રસુરિની સાથે વિચાર કર્યો કે આવો મહાલાગ્નયાળી માગણી ને દીક્ષા બાળકને નાની વયે દીક્ષા લે તો જ્ઞાનગામનમા જરૂર પ્રભાવક નીવડે આચાર્યમહારાજને તત્કાલ પીરનાગને ખોલા પો ને પોતાના શિષ્ય તરીકે તેના માગણી માણી કરી, શ્રદ્ધાગુ વીગનાગે કશ્યુ કે મહારાજ! અમે વૃદ્ધ છીએ અને અમારે આધારભૂત આ એક બાળક જ છે છતાં પણ જો આપની ઇચ્છા આમજ હોય તો આ બાળક આપનો જ છે તરુણુ આપ માગ ગુરૂ હોવા ઉપરાત ઉપકારી છે અને સર્વ વિચારીને જ કહેતા હશે એટલે મારે આમા કાંઈ કહેવા યોગ્ય નહીં આખર ગુરૂ મહારાજને માતાની પણ અનુમતિ લઈ તે બાળકને મ ૧૧૫૨ મા પૂર્ણચંદ્રની નવવર્ષની વયે દીક્ષા આપી, અને જોતુ નામ રામચંદ્ર ગણ્યુ

ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીથી ૬૨૦ વર્ષ પછી ૧૬ મી માટે વિઠમની ખીજા સદીમા દશપૂર્વ વગ શ્રી વજ્રસ્વામી મુનિચંદ્રસુરિનો યથા ત્યાગપત્રી તેમના પ્રશિષ્ય ચંદ્રસુરિ દ્વારા પરિચય પ્રસિદ્ધ થયેન ચંદ્રુનમા ૩૪ મી પાટે શ્રીમાન ઉદ્યોતન સુરિ યથા, તે તેજ મહર્ષિના હાથે વિઠમની દશર્મી સદીમા (વૃહત્ સમ્બ) વડગરુણી સ્થાપના થઈ આજ સમ્બમા વિનયચંદ્ર વાચકના શિષ્ય મુનિચંદ્રસુરિ યથા કે જેઓએ આ જનનજર મમમ વિગરુઓને ત્યાં હતા તે જે મૌ પીરતુ જ પાણી પીતા હતા તે જમનામા આ મહાપુરુષ પવિત્રતાએ કરીને મૌનમસ્વામિ મગખા લેખાતા હતા, છતાં જેઓએ તપન્યા અથે પોતાની અમાધારણુ વિવતાથી અનેક અન્યો રચ્યા હતા જેમાના અન્યાનીમ ઉપનખ્ધ છે

આચાર્ય શ્રીમાન મુનિચક્રવર્તિ મહારાજે જે વાસ્તવેતાલ શાસ્ત્ર-
 સુગ્રીપાસે પ્રમાણુગાજ્જતો અભ્યાસ કર્યો હતો તે
 નિદાનપુસ્તક અને અપૂર્ણ રીતે મુનિ ગમચક્રને શીખવાડ્યો અને
 શ્રી ૨-૧૨ આન્યા ત ઉપરાત વ્યાકરણુ ના ૩૧ અને આગ-
 યં પહેલા મના પાગામા બના રા, ઠાગુકે સહજ શુદ્ધિ
 ૨૨૧ ની શાળા તો હતા અને તેમા નિદાન ગુરુ મળ્યા
 એટલે મોનુ ૧ સુગ્રીપ અને મળ્યા

ત આનામા આજની પહેલા ૭ માસિ- અને ચારિત્ર પરીક્ષાઓ
 કે પ્રમાણુપત્રો નહતા તેથી તેમણે કરેના પોતાના અભ્યાસનુ પ્રમાણુ
 રત્ર અને જનધર્મની ચોકસતા પ્રગવ રી આપે ૧ યાદી પ્રમાણુ
 નિમ્નનાલ કરીને બતાવી આપી હતી

પોળાગામા	શવરાદી બ ધન
સાચોગમા	નાશમીગસાગ
નાગોરમા	શુભચક્ર દિગમ્બ
ચિતોગમા	ભાગવત શિવમૂર્તિ
જ્ઞાનિયગમા	મગાધ
ધારામા	ધગણીધર
પેકરણુમા	પગાકર
ભર્યમા	કૃષ્ણ

ચિત્રે સાથે વાગે કર્યા હતા આ પ્રમાણુની રામચક્રની અનન્ય
 વિવતા દેખીને ગુરુ અત્યંત હર્ષ પામ્યા આ તેમને આચાર્યપત્ર
 સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો

આખરે તેમણે પોતાના બધા શિષ્યોમા મદાન પ્રભાવક ને પાત્રમ
 ૫૧ રામચક્ર મુનિને સ ૧૧૭૪ મા ૩૧ વર્ષની
 આન્યાય ધ ને નામ હંમેરે આચાર્યપત્ર પર સ્થાપન કર્યા ને તેમનું નામ
 પન્નિર્વાન બ ની દેવમૂર્તિ આપ્યુ અને તેજ અગસામ
 તેમની મમારી કૃષ્ણ જે પૂર્વે સાધ્યી હતા તેને પ
 મહાનગપ આપી ચ દનનાળા નામ આપ્યુ

આચાર્યના થયા પછી તરતજ ગુન્ની અતુમતિ મેળવી વાદિ
 દેવસૂત્રિ ધોળકા ગયા ત્યા આગળ રાના ગદે
 પ્રતિષ્ઠા અને દે- વાલી ઉદય આવકે બધાવના ત્રીમધગ સ્વામીના
 વીની પ્રસન્નતા ચેત્યની પ્રતિષ્ઠા કરી અને ત્યાજ અતુમામ
 ગદ્યા, અને ત્યાગ પછીના ખેમેડ નર્મ દર્શનમયાન
 તેઓ આમપામના પ્રદેશમા વિચરી કૈનધર્મનો ઉલોત કર્યો

હવે માગવાડ તરફ વિદ્યાગ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ પ્રથમ આજી
 આબ્યા ત્યા આગળ ચઢતા તેમની માથે ગહેના મ તી અમાપ્રસાદને
 સપ કરડ્યો આ સર્પદશના મમાચાર સાબળતાજ ગુરુએ પોતાના
 ચરણોઠકથી તે મ નીને નિર્વિષ કર્યો આ રીતે તેઓ મત્રવિદ્યામા
 પણ જરૂર નિષ્ણાત હતા ડેવટે ત્રિગિરાજ ઉપગ ચડી ઋષમવેવની
 ભાવમર સ્તુતિ કરી અને આ ભાવનામય સ્તુતિ જોઈ અમાટેવી અ યત
 પ્રસન્ન થઈ અને કહેવા લાગી કે ' આપ ' આગળ વિદ્યાગ ન કરો
 અને પાજા પાટણુ તરફ પનારો કરણુકે આપના ગુરુ મહારાગજુ
 હવે આ જ મહિના આયુષ્ય શેષ છે '

૦ દેવસૂત્રિ પાટણુ પધાર્વાને ગુરુને વદન વ્યા પરતુ નેટનામા
 તેા દેવમોધ પ્પાહણુ તરફથી એક સ્ત્રોકનો
 વાદ, પ્રતિષ્ઠા ને અર્થ કરવાની ચેનેજ દેકવામા આવી હતી
 ગુરુનો ઠાળામ જે જ મહિના થયા કોઈ તેનો ઉકેલ આપી
 થકયુ ન્દેહાતું ને તે સ્ત્રોક નીચે પ્રમાણે હતો

‘ ઇક દ્વિત્રિચતુ પચ્ચ-પષ્ઠમેનકમનેકકા

દેવમોધે મયિ કુન્દે વષ્ઠમેનકમનેકકા ’

આખરે અમાપ્રસાદ મત્રિએ તે કાર્યમાટે ગાળને વાદિ દેવસૂત્રિનુ
 નામ સૂચ્યુ અને રાગના આમ ત્રણથી સૂત્રિએ ત્યા જાળને સ્ત્રોકની
 વ્યાખ્યા કરી બતાવી

આજ અગ્રસામા અન્યત ધનાટ્ય બાહડ નામના આવકે દેવસૂ-
 ત્રિને પૂછ્યુ કે ' પ્રભુ ! આ અગ્નિયગ લક્ષ્મીનો હુ ગો ઉપયોગ કર-'

કે જ્યેથી મારૂ કલ્યાણ થાય ' ગુરૂએ તેને પ્રત્યુત્તરમા અનેક જન-
સ સારમાયા તાગનારૂં જિનપ્રાસાદ બધાવવાનોજ ઉપદેશ કર્યો

હવે અમધિ ખુશતા સુ ૧૧૭૮ મા આરાધનાપૂર્વક ગુરૂ
મમાધિપૂર્વક આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું અને ત્યારપછી ગુરૂ વાદિં સ્મરિ
નાહડે બધાવેન જિનપ્રાસાદની સુ ૧૧૭૯ મા પ્રતિજ્ઞા કરી

હવે ગુરૂના સ્વર્ગારોહણ પછી આખા સઘની જવાનહારી દેવક
માધે જ આની પડા હતી ત્યારણાં દેવક

દેવસૂરિમત્યે સિદ્ધ વિહાર મરતાતા નાગોરમા પધાર્યા
રાજતુ માનસ આગળ ત્યાનો રાજ આત્હાતન પણ તેએ

ગુણનો અત્યંત રાગી બન્યો હતો પ તુ
દમિયાન ગુજરાત તરૂંશ મિદ્ધરાજ મૈન્ય લાઇ નાગોર હિપર
આન્યો પરંતુ તેએ માલત્યુ કે અદ્ધિ પૂત્ય દેવસુરિ મિગજમાન
એટલે તરતજ તે પોતાના સૈન્ય સહિત પાઝે કર્યાં જો કે પછીથી
તે નગર છલ્યુ હતું આ રીતે સિદ્ધરાજના હ વમા પણ તેમના
અત્યંત પૂજ્યતાની ઉડી છાપ હતી તે રપ૪ છે

અત્યાગ સુધી આપણે તેમના જીવનના ઢુકઢુક પ્રમગે તા
પરંતુ હમુ અ સાથેના તેમનો વા આપણે પૂર્ણરીતે તપાસણ
કુમુદ્યદ માધે થયેનો દેવસુરિનો વા તેમના જીવનનો
મહાનમા મહાન અપૂર્વ પ્રમગ છે અને પ્રભાવક ચરિત્રમા
પ્રભાવક તરીકે માની તેમનું જીવન દાખન મવામા આ યુ છે
તે પણ આ વાગેજ છે કારણ કે જ્ઞાનશાસ્ત્રમા પ્રભાવક આદ
છે ૧ પ્રારથનિક ૨ ધર્મકર્મી ૩ વાહી ૪ નૈમિત્તિક ૫
૬ વિલાસાન ૭ સિદ્ધ અને ૮ કરી તેમા દેવસુરિને વાગ
નાના છે

દેવતાક વખત પછી એકવાર કર્ણાવનીમા ત્યાના
અત્યંત આમદથી વા દેવસુરિ પધાયા અને ત્યા યોગાસુ તા
અગ્ગામા ત્યાના રાજ જલકેશિના ધર્મગુરૂ વિગમ્ય મ ૧૩૩

અદ્ર પણ ચોમાસુ રહ્યા હતા જેઓ પણ વાલકળામા પ્રમિદ્ધ હતા અને માથે સાથે અભિમાનથી અકકડ હતા તેઓ વાલ્કિવસુગિના આ ઉત્કર્ષને મહન ન કરી શક્યા અને વાલ્કિવસુરિને જુદી જુદી રીતે પજવવા લાગ્યા છતાં તે સનને દેવસુગિએ શાંતિપૂર્વક મહન કરું આખર મામાન્ય પજવણીથી મતોળ નહિ પામેના કુમુદ્રે દેવસુગિની પાસે વાગવાગ ચાગ્યો મોકલવા માંડ્યા અને જેમની મારફતે તે પોતાના વખાણુ અને સ્વેતામ્મ મંત્રનાની નિદા કાવવા મારી

પરંતુ આ પ્રમાણેનો તિન્દગ તેમના શિષ્ય માણિક્ય સહન ન કરી શક્યાને તપી જવા લાગ્યા ત્યારે ગુરૂએ કહ્યું કે આપણે માટે ક્ષમા એજ ભૂપણુ છે બાળી આની સાથે ખોટા વિવાથી લેશ પણ કનેલ મિત્રાવ મજવાનું નથી અને આનેન ચાગ્યુને તેમણે કહ્યું કે તુ કુમુદ્ય દ્રને ન્હારી તમ્મથી કહેજે કે 'હે સુગ' ગુણથી વિમુખ રહેવું તે યોગ્ય નથી કાગ્યુએ લક્ષ્મી જેમ પક્કમા વસે છે તેમ ગુણુ મહણુમાજ્ઞાનનું કળ છે માટે અહાર છોડી શાંતિને ધાગ્યુ કરો' ચાગ્યુ પણ ગયો અને કુમુદ્યદ્રને તે સર્વ વૃતાત કહ્યો

કુમુદ્યદ્રે નિચાર્યું કે આમ પજવ્યા છતાં ક્રોધી બની નાં માટે તૈયા થતા નથી માટે કોઈ બીજી યુક્તિ કરી નેહ્યે કે જેથી વા કરી તેમનો જય કરે આથી તેણે કેટલાક વખતમાં એક વૃદ્ધમાધીને ઘોળે દીનમે દેગન કરી અને તેથી તે વૃદ્ધ માધીએ પોતાનો મર્વવૃતાન્ન ગુરૂ આગળ મરગર સરે કહ્યો અને વધારામા કહ્યું કે 'આપને, અમારા મુનિચદ્રસુરિ ગુરૂએ લણ્યામા યોગ્ય બાળી આચાર્યપદે સ્થાપ્યા તે શુ અમારા જેવાની વિડબના માટે' વાલ્કિવસુગિએ કહ્યું કે- 'આય તે પોતાના હાથેજ પોતાની દુષ્ટેષ્ટાનું કળ પામશે. બાકી દુર્જનસાથે વાદ કરીને ગોરાનને ?'

સાધીએ પ્રત્યુત્તરમા કહ્યું કે- તે દુર્વિનીત પતિત થતે કે નહિ તે તે લાગિની જાન છે પરંતુ જરૂર તમારા પર આવાગ ગમ્પનાર મંદ જે તમે આ પ્રમાણે રાખજો તો જરૂર દેગન થતેજ'

ગુરુએ વિચાર કરી તરતજ માણિમ્ય શિષ્યને બોલાવ્યો અને પાઠશુ
 ના કરવા સમઘી નધને વિનિતિપત્ર લખા યુ અને તે પત્ર બેપીઆ દ્વારા
 તરતજ પાટણ મોકલવામા આવ્યો અને જોનો જવાબ મને તરત જ
 આપ્યો અને જણાવ્યુ કે હે વાદિવશિષ્ઠ તમારે અહિ આવે
 અવસરે જલદી આવવુ અને શુ આપ વાલિવનાસ ગાનિમ્યગિપાસે
 અભ્યાસ કરનારને દેવમતને હતનાગ્રીમાન ગુરુમહાગજ મુનિચક્રના
 સિદ્ધાન્થી / અને આ વર્તમાનકાળમા શ્રીમંધનો ઉચ તમાગ જેવા
 ઉપરજ ગહેનો હ તેમજ તમારા વાલ થાય અને તેમા જય થાય
 તે વિમિત્ત અત્રેના સદમા ત્રણસેને માત ૧૧૫ આનિમ્યો રાજ
 આનિતિ કરે છે '

આ પત્રા મર્મ વિચારી તરતજ ચાલુ મોકળી યુ અને
 જણાવ્યુ કે દેવસગિ પાટણ જાય છે અને વા મરના માટે તૈરાગ છે
 તમારે પણ ગિદ્ધગજની સભામા ના માટે હાજર ગહેવુ જેથી
 અજ્ઞાસના પ્રમાણુની ખાળી થાય.

આ ઉપરથી આપણે લક્ષ્યમા ગમવુ જોઈએ ' આસાર્થને
 માને આખા મરની જવાબતારી હોય છે અને મરકિપગ આદત
 આવે કે તેની અપબ્રાજના થાય ત્યારે તેને હરકોડ પ્રમર અચાનકાની
 તેમને છટ હોય હ ગાનિમ્યગિ અનહ સાતિપિત્ર દતા છતા જ્યારે
 નમણે ધાર્યુ કે મારી ગાનિતો દગપયો । સમ સવની અપરાજના થાય છે
 સારે વક એવા ગિમ્યગ વાદીમાથે વાં કરનાવુ નજ નુકયા આપણે
 ત્યા આચારોની કુજ પોતાના નિકાસ માથે મમસ્ત મરનો નિકામ
 અને મવની પૂર્ણ વ્યસ્થા જળવવાની હોય છે

હવ વા માટે ગાલિવસરિ મહોતસવપૂર્વક પાઠણ પનાર્તા અને
 આ તરુ કુમુ ચક્ર પણ પાટણ પધાર્યા ને વાં કરનાવો વિમ સ
 ૧૧૮૧ ના વૈશાખ સુદ ૧૫ નો દીવસ નકા અખવાના આવે
 વાલિવસરિને તેમના અનહદ લખા થાહક અને નાગદેવ
 આરકે વાંને આ જોયુ ધનઅર્ચવાની જરૂર હોય તે માટે પોતે

હમેશા તૈયાર છે તે જણાવ્યું જ્યારે સુગિએ તે પ્રમાણે જ્ઞાની સદતર ના જ પાડી પરંતુ કુમુદ્યદ્રે તો દ્રવ્યથી ગાગિનમત્રીને ફેાડી પોતાના પક્ષનો ક્યારનોએ કરી નાખ્યો હતો.

આખરે વાલુ માટે નક્કી કરવામા આવ્યું કે 'વેતામરો હારે તો તે શાસનનો ઉચ્છેદ કરી તેને બલે દિગમ્બર શાસનને ધ્યાપવું અને બે દિગમ્બરો હારે તો તેમને પશ્ચીને નગર બહાર કાઢી મુકવા '

કુમુદ્યદ્રના પક્ષમા ત્રણ કેશન નામના વિદ્વાનો અને દેવસુગિના પક્ષમા શ્રીપાગ અને બાતુ નામના બે વિદ્વાનો હતા મહર્ષિ ઉત્સાહ, માગ અને ગમ આ ત્રણ વિદ્વાનો મલાપનિના મનાહવા મળ્યા હતા.

આખરે સ ૧૧૮૧ ના '૧૧૧૧ શુદ્ધિ ૧૫ ના દીનસે મિહગજની મલામા વા શરૂ થયો સ્ત્રીનિર્વાણ વિષયક શાસ્ત્રાર્થ ચાચ્યા જેમા અત્યંત પ્રયત્ન કર્યા છતાં કુમુદ્યદ્ર હાર્યો અને તેને કરાગ પ્રમાણે પાટણ છોડી જવાનું રૂમાવવામા આયુ

આ વાલુ વખતે હેમચદ્રસુગિ, શ્રીચદ્રસુગિ ગજવૈતાનિક ત્રિગેરે આચાર્યોપણુ તે મલામા હાજર હતા.

જગએ આ જીત બદન વાલુદેવસુગિને એક લાખ પીઆ આપવા માડ્યા પરંતુ કચન કામિનીના ત્યાગી તેઓને તે માટી સરખા હતા આથી રાજાએ તે દ્રવ્યખર્ચી કચલેવું એત્ય મના નરાયુ ને જેની પ્રતિધા મ ૧૧૮૩ મા વાગ આચાર્યો દસ્તક થમ

વાલુદેવસુરિના બીજા અન્ધો જેકે આજે ઉપનખવ નથી પરંતુ આ એકજ અન્ધ એને સર્વાત્તમ છે કે જેમા સર્વશાસ્ત્રનું પા ગામી પણું તેમનું આપોઆપ જણાવી આવે છે જૈન મત્ર ૧૧મા પૂર્વે આચાર્યોએ કરેલા અને પત્રી થયેના સર્વ ન્યાય અધોમા તેની જો કરી શકે તેવો અધ્યયનો યોગ્ય વિન્તીર્ણ અને અવસ્થિત અન્ધ હોય તો આજ છે

- ૧ વિક્રમની પ્રથમ મહીમા થયેના ત્રિહરિભદ્રમુગ્ધિ ગચિત સમનિતર્ક ને ન્યાયાવતાર
- ૨ વિક્રમની છઠી મહીમા થયેના ત્રીહરિભદ્રમુગ્ધિગચિત, અટ્ટકોષ પદ્ય ર્શનમમુચ્ચય શાસ્ત્રવાર્તામમુચ્ચય ઓ અનેકાન્તવાદબંધપનાકા
- ૩ વિક્રમની નારમી સદીમા થયેના શ્રી વાદિવસુરિ ગચિત પ્રમા બનયતસ્વાલોકાનકાઠ સ્વોપન સ્વા, વાગ્ગતામ્ અને તસ્વા-વમોધિની ટીકા સહિત
- ૪ વિક્રમની નારમી સદીમા થયેના શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય ગચિત પ્રમાણુ મીમાસા
- ૫ વિક્રમની સોગમી મીમા થયેના શ્રી યશોવિજયજીગચિત દ્વાનિ-શિખા નયોપદેશ વિગ્રે

આ ઉપરોક્ત આચાર્યોના સર્વ ગ્રંથોમા આ ગ્રન્થ જ્વરચિત ને મુખ્યક્રમ છે મરણકે ન્યાય વિષયકે ચાનતી બિજા બિજા સર્વ દર્શનની ચચાઓ અને ન્યાયના મુખ્ય મુખ્યોનો વાસ્તવિક માર્ગો પામ ચિતાર ન્યાયવામા આ ગ્રન્થ અગ્રેક છે મમનિતર્ક જેવા ગ્રન્થોમા અને પીળા કાષ્ટ ન્યાય ગ્રંથોમા નહિ છેગ્રથેલા અનેક વિષ્યોને ને પોતાના કાળમુધી ચાનતા દર્શનવિષયક મતબેદોને અન્યત સાગોપાય રીને એકીકરણુ કરી વાસ્તવિક ન્યાય જેનોના થુ છે તે આ ગ્રન્થમા નેમજે મચોટ પ્રતિષ્ઠા ન કર્યું છે

આ આચાર્ય પોતાનુ ૮૩ વર્ષ ૯૫૫૫ વીતાન્યુ હતુ અને જેઓ રોનાની પાળી તેમના જેવાજ વિદ્વાન ભદ્રેશ્વરમુગ્ધિ, રત્નપ્રજ્ઞમુગ્ધિ અને માણિક્ય જેવા શિષ્યોને મુકી ગયા હતા જેમાના પ્રથમ એ શિષ્યોએ ગ્લાહરમા પોતાને પૂર્ણ મં. કરી છે તેનો પોતેજ ઉલ્લેખ કરે છે

આ ત્રિવાચ હેમચદ્રસુરિ જેના મહા ૩ વિદ્વાને પણ ન્યાયના ન્યાયામ માટે વાદિવસુગ્ધિ પદ્યુ મેવેતુ હતુ એજ

તા ૧૦-૧૧-૩૩ }
અપદ્ય

મરતના ૧ ડિસેમ્બર ૧૯૬૬

પ્રમાણનયતત્ત્વ લોકાલંકારનો ગુજરાતી અનુવાદ
પ્રમાણનયતત્ત્વલોકાલંકારની વિષયાનુક્રમણિકા
પ્રથમપગિચ્છેદ

વિષયાનુક્રમ	૫૪
પ્રમાણનયતત્ત્વલોકાલંકાર મૂલસપૂર્ણ	૧-૪૦
અન્યમનાતું મગળ	૧
અન્ય પ્રયોગન	૪
પ્રમાણની વ્યાખ્યા	૬
પ્રમાણના લક્ષણમા આવેલા-જ્ઞાનપદની સાર્થકતા	૮
પ્રમાણના લક્ષણમા આવેલ 'વ્યવસાયિ' પદની સાર્થકતા	૧૦
સમારોપની વ્યાખ્યા	૧૧
સમારોપ જ્ઞાનના બેદો	૧૨
વિષર્થયતું સ્વરૂપ ને ઉદાહરણ	૧૨
મસાતું સ્વરૂપ	૧૨-૧૩
મસયતું ઉદાહરણ	૧૩
અનધ્યવસાયતું સ્વરૂપ	૧૩
અનધ્યવસાયતું ઉદાહરણ	૧૫
પ્રમાણની વ્યાખ્યામા આવેલા 'સ્વવ્યવસાયિ' પદની ઉદાહરણપૂર્વક સાર્થકતા	૧૬
'અ વ્યવસાયિ' પદને પ્રમાણના લક્ષણમા ન માનનાગને દષ્ટાન્ત સહિત ઉપાલબ્ધ	૧૭
પ્રમાણના પ્રામાણ્ય ધર્મનું સ્વરૂપ	૧૮
અપ્રમાણ્ય ધર્મનું સ્વરૂપ	૧૮
પ્રામાણ્યપ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિ અને ગમ્ભિની પદ્ધતિ તેમજ એકાન્તે પ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિને સ્વધી માનનાગ ઓ અપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિને પરથી માનનાગ મિમામક માનના નિરામપૂર્વક સ્વમતનું સ્થાપન	૧૮-૨૧

પરિચ્છેદ બીજો

પ્રમાણની સખ્યા તેમજ પ્રમાણની મધ્યાવિષયક	
અથ ચ શૂન્યની માન્યતાનો નિર્દેશ	૨૨-૨૪
નત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ	૨૪
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે પ્રકારને તંતુ સ્વરૂપ	૨૫
માન્યવદ્વાગ્નિ પ્રત્યક્ષના બે અને દ્ર-ચેન્દ્રિય ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ	૨૬
સાન્યવદ્વાગ્નિ પ્રત્યક્ષના બેદો અને ઉપમેયો	૨૮
અવગ્રહનું લક્ષણ	૨૯
છદાનું લક્ષણ	૩૦
મવાયનું લક્ષણ	૩૦
ધાન્યનું લક્ષણ	૩૧
છદા અને સરાયનું તારતમ્ય	૩૧
શૂન્યાદિકના નામોની સાર્થ-તા	૩૧
શૂન્યાદિકે મિત્ર દોવાના નામો	૩૨
શૂન્યાદિકનો અમુક નિપત્તજ્ઞ ક્રમ દોવાનું યુક્તિપૂર્વક	
સ્થાપન	૩૨-૩૪
પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષપ્રમાણનું લક્ષણ	૩૫
પાગ્માર્થિક પ્રત્યક્ષપ્રમાણના બે બેદ	૩૫
વિક્રમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ૨ બે	૩૫
અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષય અને સ્વરૂપ	૩૬
મન પરિવ્રતાની ઉત્પત્તિ વિષય ને સ્વરૂપ	૩૬
કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વિષય ને સ્વરૂપ	૩૭
અરિહતનું સ્વરૂપ ને તેમની વાસ્તુ સત્ય દોવાનું નિવેદન	૩૮
કવચાદાર અને મર્ચણાણના આધારો નિષેધ	૩૮-૩૯
ત્રીજો પરિચ્છેદ	
પરોક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ	૪૦
પરોક્ષ પ્રમાણના પ્રકાર	૪૦

સ્મરણપ્રમાણનું ઉત્પત્તિ વિષય અને સ્વરૂપ પૂર્વ સક્ષણ	૪૧
સ્મરણનું ઉદાહરણ	૪૨
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પ્રમાણનું ઉત્પત્તિ, વિસ્તાર અને સ્વરૂપ પૂર્વક વક્તવ્ય	૪૨
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ	૪૩
તર્કપ્રમાણનું ઉત્પત્તિ વિષય અને સ્વરૂપ પૂર્વક વક્તવ્ય	૪૪
તર્કનું ઉદાહરણ	૪૬
અનુમાનના બે પ્રકાર	૪૬
સ્વાર્થાનુમાનનું સક્ષણ	૪૭
દેતુનું સમજ	૪૭
અયોગ્ય હેતુવચ્ચબ્દનો ખનિયેષ ને અયોગ્ય હેતુવચ્ચ	
હેતુ દેવાભાગ છે તે પ્રતિપાદન	૪૭-૫૦
માધુનું વચ્ચણ અને તેમા યોગ્યપેન હરે સખ્દની માર્થકતા	૫૦-૫૧
વ્યાપ્તિવખને માધ્યનરીકે ધમ અને અનુમાન વખને	
માધ્ય તરીકે પસ હોય છે તેનું આપન	૫૨
ધર્મિની પ્રતિદ્વિના નણ પ્રકાર	૫૨
ધર્મિની પ્રતિદ્વિના નણ પ્રકારના ઉદાહરણ	૫૩
પાર્થાનુમાન નિષ્પણ	૫૫
પદપ્રયોગની આવસ્થા	૫૭
પદપ્રયોગને ન સ્વીકારનાર મૌહ માન્યતાના ખડન	
પૂર્વક પદપ્રયોગની આવસ્થકતાનું આપન	૫૮
પરર્થ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ	૫૯
પરર્થપ્રત્યક્ષનું ઉદાહરણ અને પરર્થ સ્મરણનું સ્વરૂપ	૫૯-૬૦
પરર્થ અનુમાનના અવયવ તરીકે બે અવયવનો સ્વીકાર અને	
અન્યત્રનીય ભિન્ન ભિન્ન અનુમાનના અવયવોનું કથન	૬૧-૬૩
હેતુપ્રયોગના પ્રકાર	૬૩
હેતુપ્રયોગના મન્ને પ્રકારનું નિરૂપણ અને ઉદાહરણ	૬૪
એકજ અનુમાનમા બન્ને હેતુપ્રયોગની અભાવસ્થકતા	૬૫

૬૦	૧૦	હેતુચન	હેતુમ્થન
૬૬	૧	આનન્દય-તા	અનાનન્દયકતા
૬૭	૫	યથોક્તર્ક	યથોક્તર્ક
૭૦	૨૩	ધ્વગ	ધ્વારા
૭૬	૧૭	માધ્યમને	માધ્યમિને
૮૫	૧૬	સાગમો લીટીની આદિમા	અવિરુદ્ધ પૂર્વચરની ઉપનિબ્ધ (ઉમેગવી)
૮૧	૧૯	વ્યતિષ્ટિને	વ્યતિરેકિ
૯૦	૮	વ્યાપ્તિ	વ્યાપ્તિ
૯૦	૧૦	વ્યાપ્તિ	વ્યાપ્તિ
૧૦૦	૨૨	માન્યત	માન્યતા
૧૧૬	૧૮	તા	તો
૧૧૮	૬	અરુદ્ધ	અવિરુદ્ધ
૧૬૮	૧૯	સ્વાસ્ત્યેવ	સ્વાસ્ત્યેવ

તા ક ન્યા પ્રમાણ્ય હખાયુકે તેને વલે પ્રમાણ્ય અને તેમી ડખાયુ છે તેને વ લે તરીકે સમજવુ

॥ श्री : ॥

श्रीवादिदेवमूरिविरचित

प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः ।

प्रथम परिच्छेदः ।

रागद्वेषविजेतारं ज्ञातारं विश्ववस्तुनः ।

शक्रपूज्यं गिरामीश तीर्थेश स्मृतिमानये ॥१॥

प्रमाणनयतत्त्वव्यवस्थापनार्थमिदमुपक्रम्यते ॥१॥

त्रपरव्यपसायिज्ञानं प्रमाणम् ॥ २ ॥

अभिमतानभिमतवस्तुस्वीकारतिरस्कारक्षम

हि प्रमाणमतोज्ञानमेवेदम् ॥ ३ ॥

नवै सन्निकर्पादेरज्ञानस्य प्रामाण्यमुपपन्नत-

स्थार्थान्तरस्येव स्वार्थव्यवसितौ साधकतम-

त्वानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

नखल्वस्य स्वनिर्णीतौ करणत्वं स्तभादेरिवाचेतन-

एतद्द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्वि
कल्पकम् ॥ ६ ॥

विषयविषयिसन्निपातान्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोच-
रदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टव-
स्तुग्रहणमवग्रहः ॥ ७ ॥

अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहा ॥ ८ ॥

ईहितविशेषनिर्णयोऽवाय ॥ ९ ॥

सएवदृढतमावस्थापन्नोधारणा ॥ १० ॥

सशयपूर्वकत्वादीहाया सशयाद्भेद ॥ ११ ॥

कथञ्चिदभेदेपिपरिणामविशेषादेपां
व्यपदेशज्ञेदः ॥ १२ ॥

असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेनासङ्कीर्णस्वभावतया
ऽनुभूयमानत्वादपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्
क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्ते ॥ १३ ॥

क्रमोप्यमीपामयमेव तथैवसवेदनात् ॥ १४ ॥

एवंक्रमाविर्भूतनिजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्च ॥ १५ ॥

अन्यथाप्रमेयानवगतिप्रसङ्ग ॥ १६ ॥

तथाहि नखल्वदृष्टमवगृह्यते नचानवगृहीतं सन्दि-
 प्रते नचासन्दिग्धमीह्यते नचानीहितमवेयते
 नाप्यनवेतं धार्यते ॥ १७ ॥

तच्चित् क्रमस्यानुपलक्षणमेवमाशूत्पादादुत्पलपत्र-
 त्तव्यतिभेदक्रमवत् ॥ १८ ॥

गारमार्थिक पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षम् ॥ १९ ॥
 तद्विकलं सकलं च ॥ २० ॥

तत्र विकलमवधिमन.पर्यायज्ञानरूपतयाद्वेधा ॥२१॥
 अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भव भवगुण-
 प्रत्यय रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानम् ॥ २२ ॥

संयमविशुद्धिनिवन्धनाद्विशिष्टावरण विच्छेदाज्जातं-
 मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मन. पर्यायज्ञानम् ॥२३॥

सकलतुसामग्रीविशेषत. समुद्भूतसमस्तावरण-
 क्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारिस्वरूपं
 केवलज्ञानम् ॥ २४ ॥

तद्वानर्हन्निर्दोषत्वात् ॥ २५ ॥

निर्दोषोसौ प्रमाणाविरोधिवाक्त्वात् ॥ २६ ॥

तदिष्टस्य प्रमाणेनावध्यमानत्वात् तद्वाच स्तेना
 विरोधसिद्धि. ॥ २७ ॥

नच कवलाहारवत्त्वेन तस्यासर्वज्ञत्वं कवलाहार-
सर्वज्ञत्वयोरविरोधात् ॥ २८ ॥

इति प्रत्यक्षस्वरूपनिर्णयोनाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

अथ तृतीय परिच्छेद

अस्पष्ट परोक्ष ॥ १ ॥ स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानाग-
मभेदतस्तत्पञ्चप्रकार ॥ २ ॥ तत्रसस्कारप्रबोधसभूतम-
नुभूतार्थविषय तदित्याकारं सवेदन स्मरणम् ॥ ३ ॥

तत्तीर्थरुरविम्बमिति यथा ॥ ४ ॥

अनुभवस्मृतिहेतुक तिर्यगुर्द्धतासामान्यादिगोचरं
सङ्कलनात्मक ज्ञान प्रत्यभिज्ञानम् ॥ ५ ॥

यथातजातीयएवाय गोपिण्डो गोसदृशोगवय-
स एवाय जिनदत्त इत्यादि ॥ ६ ॥

उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलित साध्य-
साधनसबन्धात्प्रालम्बनमिदमस्मिन् सत्येवभवती-
त्याद्याकार सवेदनमूहापरनामा तर्क ॥ ७ ॥

यथा यावान् कश्चित् धूमस सर्वोर्वह्नौसत्येव भव-

तीति तस्मिन्नसत्यसौ नभवत्येवेति ॥ ८ ॥

अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च ॥ ९ ॥

तत्र हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानं
स्वार्थम् ॥ १० ॥

निश्चितान्यथानुपपत्त्येकलक्षणो हेतुः ॥ ११ ॥

नतु त्रिलक्षणकादिः ॥ १२ ॥

तस्य हेत्वाभासस्यापिसम्भवात् ॥ १३ ॥

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥ १४ ॥

शङ्कितविपरीतानध्यवसितवस्तूना साध्यताप्रति-
पत्त्यर्थमप्रतीतवचनम् ॥ १५ ॥

प्रत्यक्षादिविरुद्धस्य साध्यत्वं मा प्रसज्यतामित्य-
निराकृतग्रहणम् ॥ १६ ॥

अनभिमतस्यासाध्यत्वं प्रतिपत्तयेऽभीप्सितपदो-
पादानम् ॥ १७ ॥

व्याप्तिग्रहणसमयापेक्षया साध्यं धर्मएवान्यथा
तदनुपपत्तेः ॥ १८ ॥

नहि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्रचित्रभानोरिव
धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिरास्ति ॥ १९ ॥

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षापरपर्या-
यस्तद्विशिष्ट प्रसिद्धोधर्मो ॥ २० ॥

धर्मिण प्रसिद्धि क्वचिद्विकल्पत, कुत्रचित्प्रमा-
णत न्वापि विकल्पप्रमाणाभ्याम् ॥ २१ ॥

यथा समस्तिसमस्तवस्तुवेदी क्षितिधरकन्धरेयंधू-
मध्वजवती ध्वनि परिणतिमानिति ॥ २२ ॥

पक्षहेतुवचनात्मक परार्थमनुमानमुपचारात् ॥ २३ ॥
साध्यस्य प्रतिनियतधर्मिसवन्धिता प्रसिद्धये
हेतोरुपसंहारवचनवत्पक्षप्रयोगोप्यवश्यमाश्रयितव्य-
॥ २४ ॥ त्रिविधसाधनमभिधायैव तत्समर्थन विद्धान-
क खलु न पक्षप्रयोगमद्भिकुरुते ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षपरिच्छिन्नार्थाभिधायिवचनं परार्थं प्रत्यक्षं
परप्रत्यक्षहेतुत्वात् ॥ २६ ॥

यथा पश्य पुर स्फुरत्किरणमणिखण्डमण्डिताभर-
णभारिणींजिनपतिप्रतिमामिति ॥ २७ ॥

पक्षहेतुवचनलक्षणमवयवद्वयमेव परप्रतिपत्तेरङ्ग न
दृष्टान्तादिवचनम् ॥ २८ ॥

हेतुप्रयोगस्तथो पपत्त्यन्यथानुपपत्तिभ्यां द्वि-
प्रकारः ॥ २९ ॥

सत्येव साध्ये हेतोरुपपत्तिस्तथोपपत्तिः । असति
साध्ये हेतो रनुपपत्तिरेवान्यथानुपपत्तिः ॥ ३० ॥

यथाकृशानुमानयंपाकप्रदेशः सत्येवकृशानुमत्त्वे
धूमवत्त्वस्योपपत्तेरसत्यनुपपत्तेर्वेति ॥ ३१ ॥

अनयोरन्यतरप्रयोगेणैव साध्यप्रतिपत्तौ द्वितीयप्र-
योगस्यैकत्रानुपयोगः ॥ ३२ ॥

नदृष्टान्तवचनं परप्रतिपत्तये प्रभवति तस्यां पक्ष-
हेतुवचनयोरेव व्यापारो पलब्धेः ॥ ३३ ॥

नच हेतोरन्यथानुपपत्तिनिर्णीतये यद्योक्ततर्कप्रमा-
णादेव तदुपपत्तेः ॥ ३४ ॥

नियतैकविशेषस्वभावे च दृष्टान्ते साकल्येन व्याप्ते-
रयोगतो विप्रतिपत्तौ तदन्तरापेक्षायामनवस्थिते-
र्दुर्निवार समवतारः ॥ ३५ ॥

नाप्यविनाभावस्मृतये प्रतिपन्नप्रतिबन्धस्य व्यु-
त्पन्नमतेः पक्षहेतुप्रदर्शनेनैव तत्प्रसिद्धेः अन्त-

व्याप्त्या हेतो साध्यप्रत्यायने शक्तावशक्तौ च
बहिर्व्याप्तेरुद्भावन व्यर्थम् ॥ ३७ ॥

पक्षीकृनएत्रविषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्त-
र्व्याप्तिरन्यत्रतुबहिर्व्याप्ति यथाऽनैकान्तात्मरु वस्तु
सत्त्वस्यतथेवोपपत्ते । अग्निमानय देशो धूमवत्त्वात्
य एव स एव यथा पाकस्थानम् ॥ ३८ ॥

नोपनयनिगमनयोरपिपरप्रतिपत्तौ सामर्थ्यपक्षहेतु-
प्रयागोदेव तस्या सद्भावात् ॥ ३९ ॥

समर्थनमेवपरपरप्रतिपत्त्यङ्गमास्ता तदन्तरेणदृष्टा-
न्तादिप्रयोगेऽपि तदसम्भवात् ॥ ४० ॥

मन्दमतींस्तुव्युत्पादयितु दृष्टान्तोपनयनिगमना-
न्यपि प्रयोज्यानि ॥ ४१ ॥

प्रतिबन्धप्रतिपत्तेरास्पद दृष्टान्त ॥ ४२ ॥

स द्वेषा साधर्म्यनो वैधर्म्यतश्च ॥ ४३ ॥

यत्र साधनधर्मसत्तायामवश्य साध्यधर्मसत्ताप्रका-
श्यते स साधर्म्यदृष्टान्त ॥ ४४ ॥

यथा यत्र धूमस्तत्र बहिर्यथा महानस ॥ ४५ ॥

यत्र तु साध्याभावे साधनस्यावश्यमभावः प्रदर्श्यते
सर्वैधर्म्यदृष्टान्त ॥ ४६ ॥

यथान्यभावे न भवत्येवधूमो यथा जलाशये ॥ ४७ ॥

हेतोः साध्यधर्मिण्युपसहरणमुपनय ॥ ४८ ॥

यथा धूमश्चात्र प्रदेशे ॥ ४९ ॥

साध्यधर्मस्य पुनर्निगमनम् ॥ ५० ॥

यथा तस्मादग्निरत्र ॥ ५१ ॥

एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसज्ञया कीर्त्यन्ते
॥ ५२ ॥

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्या
भियमानत्वात् ॥ ५३ ॥

उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः सिद्धि निवन्धनमनुप-
ब्धिश्च ॥ ५४ ॥

विधि सदशः ॥ ५५ ॥ प्रतिषेधोऽसदंशः ॥ ५६ ॥

सचतुर्द्धा प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावो-
त्यन्ताभावश्च ॥ ५७ ॥

यान्निवृत्तावेव कार्यस्यसमुत्पत्ति सोस्यप्रागभावः ॥ ५८ ॥

यथा मृत्पिण्डनिवृत्तावेव समुत्पद्यमानस्य घटस्य
मृत्पिण्डः ॥ ५९ ॥

यदुत्पत्तौ कार्यस्यावश्यं विपत्ति सोस्य प्रध्वं-
साभाव ॥ ६० ॥

यथा कपालकदम्बकोत्पत्तौ नियमतो विपद्यमानस्य
कलशस्य कपालकदम्बकम् ॥ ६१ ॥

स्वरूपान्तरात् स्वरूपव्यावृत्तिरितरेतराभावः ॥ ६२ ॥

यथा स्तम्भस्वभावात् कुम्भस्वभावव्यावृत्तिः ॥ ६३ ॥

कालत्रयापेक्षिणी तादात्म्यपरिणामनिवृत्तिरत्य-
न्ताभाव ६४ ॥

यथा चेतनाऽचेतनयो ॥ ६५ ॥

उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपल-
ब्धिश्च ॥ ६६ ॥

तत्राऽनिरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ षोढा ॥ ६७ ॥

साध्येनाविरुद्धाना व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचर-
सहचरणामुपलब्धिरिति ॥ ६८ ॥

तमस्विन्यामास्वाद्यमानादात्रादिफलरसादेकताम -

अनुमित्या रूपाद्यनुमितिमभिमन्यमानैरभिमत
मेव किमपि कारणं हेतुतया यत्र शक्तेरप्रतिस्ख-
लनमपरकारणसाकल्यञ्च ॥ ६९ ॥

पूर्वचरोत्तरचरयोर्नस्वजावकार्यकारणभावौतयो-
कालव्यवहितावनुपलम्भात् ॥ ७० ॥

नचातिक्रान्तानागतयोर्जाग्रदशासवेदनमरणयो
प्रबोधोत्पातौ प्रति कारणत्वं व्यवहितत्वेन नि-
र्व्यापारत्वात् ॥ ७१ ॥

स्वव्यापारापेक्षिणी हि कार्य प्रति पदार्थस्य कार-
णत्वव्यवस्था कुलालस्येव कलशं प्रति ॥ ७२ ॥

न च व्यवहितयोस्तयोर्व्यापारपरिकल्पनं न्याय्य-
मतिप्रसक्ते ॥ ७३ ॥

परंपराव्यवहितानापरेपामपि तत्कल्पनस्य निवा-
रयितुमशक्यत्वात् ॥ ७४ ॥

सहचारिणोः परस्परस्वस्वपरित्यागेन तादात्म्यानु-
पपत्ते. सहोत्पादेनतदुत्पत्तिविपत्तेश्च सहचरहेतो-
रपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः ॥ ७५ ॥

ध्वनि परिणतिमान् प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् य
 प्रयत्नानन्तरीयक स परिणतिमान् यथास्तम्भो
 यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयको
 यथा वान्ध्येय प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिस्तस्मा-
 त्परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाविरुद्धस्यो-
 पलब्धि साधर्म्येण वैधर्म्येण च ॥ ७६ ॥

अस्त्यत्र गिरिनिकुञ्जे धनञ्जयो धूमसमुपलम्भा
 दिति कार्यस्य ॥ ७७ ॥

भविष्यति वर्ष तथाविधवारिवाहविलोकनादिति
 कारणस्य ॥ ७८ ॥

उदेष्यति मुहुर्त्तान्ते तिष्यतारका पुनर्वसूदयदर्श-
 नादिति पूर्वचरस्य ॥ ७९ ॥

उदगुर्मुहुर्त्तारपूर्वपूर्वफल्गुन्यउत्तरफल्गुनीनामुद्गमो
 पलब्धेरित्युत्तरचरस्य ॥ ८० ॥

अस्तीह सहकारफले रूपविशेष समास्वाद्यमान
 रसविशेषादिति सहचरस्य ॥ ८१ ॥

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकाराः
 तत्राद्या स्वभावविरुद्धोपधिर्भयथा ॥ ८३ ॥

नास्त्येव सर्वथैकान्तोनेकान्तस्योपलम्भात् ॥८४॥

प्रतिषेध्यविरुद्धव्याप्तादीनामुपलब्धयः षट् ॥८५॥

विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य पुसस्तत्त्रेषु नि-
श्चयस्तत्रसन्देहात् ॥ ८६ ॥

विरुद्धकार्योपलब्धिर्यथा न विद्यतेऽस्य क्रोधाद्युप-
शान्तिर्वदनविकारादेः ॥ ८७ ॥

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा नास्य महर्षेरसत्यंवच-
समस्तिरागद्वेषकालुष्याकलङ्कितज्ञानसंपन्नत्वात् ८८

विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहुर्त्तान्ते
पुण्यतारा राहिण्युद्गमात् ॥ ८९ ॥

विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा नोदगान् मुहुर्त्तात्पूर्वं
मृगशिर पूर्वफलगुन्युदयात् ॥ ९० ॥

विरुद्धसहचरोपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य मिथ्या ज्ञानं
सम्यग्दर्शनात् ॥ ९१ ॥

अनुपलब्धेरपिद्वैरूप्यमविरुद्धानुपलब्धिर्विरुद्धानुप-
लब्धिश्च ॥ ९२ ॥

अभिधेय वस्तु यथावस्थित योजानीते यथाज्ञात-
ञ्चाभिधत्ते स आप्तः ॥ ४ ॥

तस्य हि वचनमविसवादि भवति ॥ ५ ॥

स च द्वेषा लौकिको, लोकोत्तरश्च ॥ ६ ॥

लौकिको जनकादिर्लोकोत्तरस्तु तीर्थकरादि ॥७॥

वर्णपदवाच्यात्मक वचनम् ॥ ८ ॥

अकारादिः पौद्गालिको वर्णः ॥ ९ ॥

वर्णानामन्योन्यापेक्षणा निरपेक्षा सहति

पद, पदानान्तु वाच्यम् ॥ १० ॥

स्वभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यामर्थबोधनिवन्धनं

शब्दः ॥ ११ ॥

अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविक प्रदीपवत् यथा

र्थत्रायथार्थत्वे पुनः पुरुषगुणदोषावनुसरतः ॥१२॥

सर्वत्राय ध्वनिर्विधिप्रतिषेधाभ्यां स्वार्थमभिदधान

सप्तभङ्गीमनुगच्छति ॥ १३ ॥

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन

व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधिनिषेधयोः कल्पनया

स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्प्रयोगः सप्तभङ्गी ॥१४॥

तद्यथा स्यादस्त्येव सर्वमिति विधिकल्पनया
प्रथमोभङ्गः ॥ १५ ॥

स्यान्नास्त्येव सर्वमितिनिषेधकल्पनया द्वितीय ॥१६॥
स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति क्रमतो विधिनिषेधक-
ल्पनया तृतीय. ॥ १७ ॥

स्याद्वक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया
चतुर्थ. ॥ १८ ॥

स्यादस्त्येव स्याद्वक्तव्यमेवेति विधिकल्पनया
युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च पञ्चम ॥ १९ ॥

स्यान्नास्त्येव स्याद्वक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया
युगपद्विधिनिषेधकल्पनया च षष्ठ. ॥ २० ॥

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्याद्वक्तव्यमेवेति क्रम-
तोविधिनिषेधकल्पनया युगपद्विधिनिषेधकल्पनया
च सप्तमश्ति ॥ २१ ॥

विधिप्रधानएव ध्वनिरिति न साधु. ॥ २२ ॥

निषिधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः ॥ २३ ॥

अप्राधान्येनैव ध्वनिस्तमभिधत्ते इत्यप्यसारम् ॥२४॥

क्वचित्कदाचित्कथञ्चित्प्राधान्येनाप्रतिपक्षस्य त-
स्याप्राधान्याऽनुपपत्ते ॥ २५ ॥

निषेधप्रधानएव शब्द इत्यपि प्रागुक्तन्याया-
दपास्तम् ॥ २६ ॥

क्रमादुभयप्रधानएवायमित्यपि नसार्धीय ॥२७॥

अस्य विधिनिषेधाऽन्यतरप्रधानत्वानुभवस्याप्य-
वाध्यमानत्वात् ॥ २८ ॥

युगपद्विधिनिषेधात्मनो ऽर्थस्यावाचक एवासौ इति-
वचो न चतुस्त्रम् ॥ २९ ॥

तस्यावक्तव्यशब्देनाप्यवाच्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३० ॥

विध्यात्मनोऽर्थस्य वाचक सन्नुभयात्मनो युगदवा-
चकएव स इत्येकान्तोऽपि नकान्त ॥ ३१ ॥

निषेधात्मन सहद्वयात्मनश्चार्थस्य वाचकत्वावा-
चकत्वाभ्यामपि शब्दस्य प्रतीयमानत्वात् ॥३२॥

निषेधात्मनोऽर्थस्य वाचक सन्नुभयात्मनो युगप-
दवाचकएवायमित्यप्यवधारणं न रमणीयम् ॥३३॥
इतरथापि सवेदनात् ॥ ३४ ॥

क्रमाक्रमाभ्यामुभयम्बभावस्य भावस्य वाचकश्चा-

वाचकश्च ध्वनिर्नान्यथा इत्यपि मिथ्या ॥ ३५ ॥

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥३६॥

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्मा

भ्युपगमेनानन्तभङ्गीप्रसङ्गादसङ्गतैव सप्तभङ्गीति

न चेतसि निधेयम् ॥ ३७ ॥

विधिनिषेधप्रकारापेक्षया प्रतिपर्याय वस्तुन्यनन्ता-

नामपि सप्तभङ्गीनामेव संभवात् ॥ ३८ ॥

प्रतिपर्याय प्रतिपाद्यपर्यनुयोगानां सप्तानामेव

संभवात् ॥ ३९ ॥

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमु-

त्पादात् ॥ ४१ ॥

तस्याऽपिसप्तप्रकारत्वनियम. स्वगोचरवस्तुधर्मा-

णा सप्तविधत्वस्यैवोपपत्ते ॥ ४२ ॥

इयंसप्तभङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकला-

देशस्वभावा च ॥ ४३ ॥

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुन कालादिभि-

रभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदोपचाराद्वा यौगपथेन प्रति-

पादक वच. सकलादेश. ॥ ४४ ॥

तद्विपरीतस्तु विकलादेश ॥ ४५ ॥

तद्विभेदमपि प्रमाणमात्मैयप्रतिबन्धकापगमविशेष-
स्वरूपसामर्थ्यतः प्रतिनियतमर्थमवद्योतयति । ४६ ।
न तदुत्पत्तितदाकारताभ्या, तयो पार्थक्येन
सामसत्येन च व्यभिचारोपलम्भात् ॥ ४७ ॥
इति आगमार्यप्रमाणस्वरूपनिर्णयोनाम चतुर्थं परिच्छेद ४

तस्य विषय सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मक
वस्तु ॥ १ ॥

अनुगतविशिष्टाकारप्रतीतिविषयत्वात् प्राचीनो-
त्तराकारपरित्यागोपादानावस्थानस्वरूपपरिणत्या-
र्थक्रियासामर्थ्यघटनाच्च ॥ २ ॥

सामान्य द्विप्रकार तिर्यक्सामान्यमूर्ध्वता
सामान्यञ्च ॥ ३ ॥

प्रतिव्यक्तितुर्यापरिणतिस्तिर्यक्सामान्यं शबल-
शाबलेयादिपिण्डेषु गोत्व यथा ॥ ४ ॥

पूर्वापरपरिणामसाधारण द्रव्यमूर्ध्वतासामान्य कट-
ककङ्कणाद्यनुगामिकाश्चनरत् ॥ ५ ॥

विशेषोपि द्विरूपो गुणः पर्यायश्च ॥ ६ ॥

गुणः सहभावीधर्मो यथात्मनि विज्ञानव्यक्ति-
शक्त्यादि. ॥ ७ ॥

पर्यायस्तु क्रमभावी यथा तत्रैव सुखदुःखादिः॥८॥

इतिविषयस्वरूपनिर्णयो नामपञ्चम

परिच्छेद ॥

यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥ १ ॥

तद्द्विविधमानन्तर्येण पारम्पर्येण च ॥ २ ॥

तत्राऽऽनन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्ति

फलम् ॥ ३ ॥

पारम्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत्फलमौदासीन्यम्॥४॥

शेषप्रमाणानां पुनरुपादानहानोपेक्षाबुद्ध्य ॥५॥

तत्प्रमाणतः स्याद्भिन्नमभिन्नं च प्रमाणफलत्वा-

न्यथानुपपत्तेः ॥ ६ ॥

उपादानबुद्ध्यादिना प्रमाणाद्भिन्नेन - -

हेतोर्व्यभिचार इति न विभावंनीयम् ॥

तस्यैकप्रमातृतादात्म्येन प्रमाणादभेदव्यवस्थिते
 प्रमाणतया परिणतस्यैवात्मनः फलतया
 परिणतिप्रतीते ॥ ९ ॥

यः प्रमिर्माते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति
 सर्वसव्यवहारिजिरस्खलितमनुभवात् ॥ १० ॥

इतरथा स्वपरयो प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लव
 प्रसज्येत ॥ ११ ॥

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादग्निज्ञेनसाक्षात्फ
 लेन साधनस्यानेकान्त इति नाशङ्कनीयम् ॥१२॥

कथञ्चित्तस्यापि प्रमाणाग्नेदेन व्यवस्थानात् ॥१३॥

साध्यसाधनज्ञावेन प्रमाणफलयो प्रतीयमानत्वात्

॥१४॥ प्रमाणहि करणाख्य साधन, स्वपरव्यवसिति

साधकतमत्वात् ॥ १५ ॥

स्वपरव्यवसितिक्रियारूपाऽज्ञाननिवृत्त्यारय फल

साध्य, प्रमाणनिष्पाद्यत्वात् ॥ १६ ॥

प्रमातुरपि स्वपरव्यवसितिक्रियाया कथञ्चिद्भेद

कर्तृक्रिययो साध्यसाधकज्ञावेनोपलम्भत्वात् ॥१७॥

कर्त्ता हि साधकः, स्वतन्त्रत्वात्; क्रियातु, साध्या
कर्तृनिर्वत्यत्वात् ॥ १० ॥

न च क्रिया क्रियावत् सकाशादजिज्ञेव, जिज्ञेव वा;
प्रतिनियतक्रियाक्रियावद्भावज्ञप्रसङ्गात् ॥ २० ॥

संवृत्या प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रामाणिकप्रलापः,
परमार्थतः स्वाभिमतसिद्धिविरोधात् ॥ २१ ॥

ततः पारमार्थिक एव प्रमाणफलव्यवहारः
सकलपुरुषार्थसिद्धिहेतुः स्वीकर्त्तव्यः ॥ २२ ॥

प्रमाणस्य स्वरूपादिचतुष्टयाद्विपरीत तदाभासम् ॥

अज्ञानात्मकानात्मप्रकाशरुस्वमात्रावभासकानिर्वि-
कल्पकसमारोपा प्रमाणस्य स्वरूपाभासाः ॥२४॥

यथा सन्निकर्षाद्यस्वसंविदितपरानवभासकज्ञानद-
र्शनविपर्ययसंशयानध्यवसायाः ॥ २५ ॥

तेभ्य स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्ते ॥ २६ ॥

साव्यवहारिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदा-
भासम् ॥ २७ ॥

यथाऽम्बुधरेषु

पारमार्थिकप्रत्यक्षमिव यदाभासते तत्तदाभासम् ॥
यथाशिवाख्यस्य राजर्षेरसखातङ्गीपसमुद्रेषु सप्त
ङ्गीपसमुद्रज्ञानम् ॥ ३० ॥

अननुभूते वस्तुनि तदिति ज्ञान स्मरणाभासम् ॥ ३१ ॥
अननुभूते मुनिमण्डले तन्मुनिमण्डलमिति यथा ३२
तुल्ये पदार्थे स एवायमित्येकस्मिश्च तेन तुल्य
इत्यादिज्ञानं प्रत्यभिज्ञाभासम् ॥ ३३ ॥

यमलकजातवत् ॥ ३४ ॥

असत्यामपि व्याप्तौ तदवभास तर्काभास ॥ ३५ ॥
सश्यामो मैत्रतनयत्वात् इत्यत्र यावान् मैत्रतनय
स श्याम इति यथा ॥ ३६ ॥

पक्षाभासादिसमुत्थ ज्ञानमनुमानाभासमवसेयम् ॥
तत्र प्रतीतनिराकृतानभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणा-
स्त्रय पक्षाभासा ॥ ३८ ॥

प्रतीतसाध्यधर्मविशेषणो यथार्हातान् प्रत्यवधा
रणवर्ज परेण प्रयुज्यमान समस्तिजीव इत्यादि ॥

प्रत्यक्षानुमानागमलो-

कस्यवचनादिभिः साध्यधर्मस्य निराकरणादनेक-
प्रकार. ॥ ४० ॥

प्रत्यक्षनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति
भूतविलक्षण आत्मा ॥ ४१ ॥

अनुमाननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति
सर्वज्ञो वीतरगो वा ॥ ४२ ॥

आगमनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा जैनै रज-
नीभोजनं भजनीयम् ॥ ४३ ॥

लोकनिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा न पारमा-
र्थिक प्रमाणप्रमेयव्यवहार ॥ ४४ ॥

स्ववचननिराकृतसाध्यधर्मविशेषणो यथा नास्ति
प्रमेयपरिच्छेदकं प्रमाणम् ॥ ४५ ॥

अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणो यथा स्याद्वादिन-
शाश्वतिक एव कलशादिरशाश्वतिक एव वेत्ति
वदत ॥ ४६ ॥

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासा ॥४७॥
यस्यान्यथानुपपत्ति प्रमाणेन न

॥४८॥सद्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च॥४९॥

उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुपत्वात् ५०

अन्यतरासिद्धो यथा अचेतनास्तरवो विज्ञानेन्द्रियाद्युर्निरोधलक्षणमरणरहितत्वात् ॥ ५१ ॥

साध्यविपर्ययेणैव यस्यान्यथानुपपत्तिरध्यवसीयते स विरुद्ध ॥ ५२ ॥

यथा नित्यएव पुस्पोऽनित्यएव वा प्रत्यभिज्ञानादिमत्वात् ॥ ५३ ॥

यस्यान्यथानुपपत्ति सन्दिह्यते सोऽनैकान्तिक ५४

सद्वेधा निर्णीतविपक्षवृत्तिक सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकश्च ॥ ५५ ॥

निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा नित्य शब्द प्रमेयत्वात् ॥ ५६ ॥

सन्दिग्धविपक्षवृत्तिको यथा विवादापन्न पुरुष सर्वज्ञो न भवति वस्तुत्वात् ॥ ५७ ॥

साधर्म्येण दृष्टान्ताभासो नवप्रकार ॥ ५८ ॥

साध्यधर्मविकल, साधनधर्मविकल उभयधर्म-

विकल. सन्दिग्धसाध्यधर्मा सन्दिग्धसाधनधर्मा
सन्दिग्धोभयधर्मा अनन्वयोऽप्रदर्शितान्वयो विप-
रीतान्वयश्चेति ॥ ५९ ॥

तत्रापौरुषेयः शब्दोऽमुक्तत्वाद् दुःखवादिति साध्य-
धर्मविकल. ॥ १ ॥ ६० ॥

तस्यामेव प्रतिज्ञाया तस्मिन्नेव हेतौ परमाणुव-
दिति साधनधर्मविकल. ॥ १ ॥ ६१ ॥

कलशवादित्युभयधर्मविकल ॥ १ ॥ ६२ ॥

रागादिमानय वक्तृत्वाद्देवदत्तवादिति सन्दिग्ध-
साध्यधर्मा ॥ ३ ॥ ६३ ॥

मरणधर्माय रागादिमत्वात् मैत्रवादिति सन्दिग्ध-
साधनधर्मा ॥ ५ ॥ ६४ ॥

नायं सर्वदर्शीरागादिमत्त्वान्मुनिविशेषवादिति स-
न्दिग्धोभयधर्मा ॥ ६ ॥ ६५ ॥

रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वादिष्टपुण्य-
दित्यनन्वय ॥ ७ ॥ ६६ ॥

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् यन्वय-
तान्वयः ॥ ८ ॥

अनित्य शब्द कृतकत्वात् यदनित्य तत् कृतकं
घटवदिति विपरीतान्वय ॥ १ ॥ ६८ ॥

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा ॥ ६९ ॥

असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसि-
द्धोभयव्यतिरेक सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेक सन्दि-
ग्धसाधनव्यतिरेक सन्दिग्धोभयव्यतिरेकोऽव्यति-
रेकोऽप्रदर्शितव्यतिरेको विपरीतव्यतिरेकश्च ॥७०॥

तेषु भ्रान्तमनुमान प्रमाणत्वात् यत्पुनर्भ्रान्त न
भवति न तत् प्रमाण यथा स्वप्नज्ञानमिति अ-
सिद्धसाध्यव्यतिरेक स्वप्नज्ञानात् भ्रान्तत्वस्या-
निवृत्ते ॥ १ ॥ ७१ ॥

निर्विकल्पक प्रत्यक्ष प्रमाणत्वात् यत्तु सविकल्प
न तत्प्रमाण यथा लैङ्गिकमित्यासिद्धसाधनव्यति-
रेको लैङ्गिकात्प्रमाणत्वस्यानिवृत्ते ॥ २ ॥ ७२ ॥

नित्यानित्य शब्द सत्त्वात् यस्तु न नित्यानित्य
स न सस्तद्यथा स्तम्भ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेक स्त-
सत्त्वस्य चाव्यावृत्ते ॥३॥ ७३॥

असर्वज्ञोऽनाप्तो वा कपिलोऽक्षणिकैकान्तवादित्वा-
त् यः सर्वज्ञ आप्तो वा सक्षणिकैकान्तवादी यथा-
सुगत इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः सुगतेऽसर्वज्ञ-
तानाप्तत्वयोः साध्यधर्मयो व्यावृत्ते सन्देहात् ॥
अनादेयवचन. कश्चिद्विवक्षित पुरुषो रागादिम-
त्वाद्य. पुनरादेयवचनः स वीतरागस्तद्यथा शौद्धो-
दानिरिति सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः शौद्धोदनौ रा-
गादिमत्वस्य निवृत्तेः सशयात् ॥ ७५ ॥ ५ ॥

नवीतरागः कपिल करुणास्पदेष्वपि परमकृपया-
ऽनर्पितनिजपिशितशकलत्वात् यस्तु वीतराग. स
करुणास्पदेषु परमकृपया समर्पितनिजापिशितशक-
लस्तद्यथातपनवन्धुरिति सन्दिग्धोभयव्यतिरेकः
तपनवन्धोर्वीतरागत्वाभावस्य करुणास्पदेष्वपि
परमकृपयानर्पितनिजपिशितशकलत्वस्य च व्या-
वृत्तेः सन्देहात् ॥ ६ ॥ ७६ ॥

न वीतरागः कश्चिद्विवक्षित. पुरुषो वक्तृत्वात् यः
पुनर्वीतरागो न स वक्ता यथोपलखण्डइत्यव्य-
तिरेकः ॥ ७७ ॥ ७ ॥

अनित्य शब्द कृतकत्वादाकाशवदित्यप्रदर्शित
व्यतिरेक' ॥ ७८ ॥ ७ ॥

अनित्य शब्द कृतकत्वाद्यदकृतकं तन्नित्य यथा
काशमिति विपरीतव्यतिरेक ॥ ७९ ॥ ९ ॥

उक्तलक्षणोल्लङ्घनेनोपनयनिगमनयोर्वचने
तदाभासौ ॥ ८० ॥

यथा परिणामीशब्द कृतकत्वात् य कृतक स
परिणामी यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द
इति कृतकश्च कुम्भ इति च ॥ ८१ ॥

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतक शब्दइति त-
स्मात्परिणामी कुम्भ इति च ॥ ८२ ॥

अनाप्तवचनप्रभवं ज्ञानमागमाभासम् ॥ ८३ ॥

यथा मेकलकन्यकाया कुले तालहिंतालयोर्मुले-
मुलभा पिण्डपर्युरा सन्ति त्वरित गच्छत २
शावका ॥ ८४ ॥

प्रत्यक्षमेवैक प्रमाणमित्यादि सग्यानं तस्य सं-
ख्याभासम् ॥ ८५ ॥

सामान्यमेव, विशेषएव, तद्वय वा स्वतन्त्रमित्या-
दिस्तस्य विषयाभास ॥ ८६ ॥

अभिन्नमेव भिन्नमेव वा प्रमाणात्फल तस्य
तदाभासम् ॥ ८७ ॥

इति फलप्रमाणस्वरूपात्राभासनिर्णयोनाम
पद्यः परिच्छेदः ॥

नीयते येन श्रुतारयप्रमाणाविषयीकृतस्यार्थस्यांश-
स्तदितराशौदासीन्यतः स प्रतिपत्तुरभिप्रायविशे-
पो नयः ॥ १ ॥

स्वाभिप्रेतादंशादितराशापलापी पुनर्नयाभासः ॥२॥

स व्याससमासाभ्यान्दिप्रकारः ॥ ३ ॥

व्यासतोऽनेकविकल्प ॥ ४ ॥

समासतस्तु द्विभेदो द्रव्यार्थिकः पर्यायार्थिकश्च ॥५॥

आद्यो नैगमसंग्रहव्यवहारभेदात् त्रेधा ॥ ६ ॥

धर्मयोर्धर्मिणोर्धर्मधर्मिणोश्च प्रधानोपसर्जन-

भावेन यद्विवक्षणं स नैकगमो नैगम ॥ ७ ॥

सच्चैतन्यमात्मनीतिधर्मयो ॥ ८ ॥

वस्तुपर्यायवद् द्रव्यं इति धर्मिणो ॥ ९ ॥

क्षणमेक सुखी विषयासक्तजीव इति धर्मधर्मिणो
॥१०॥ धर्मद्वयादीनामैकान्तिकपरार्थस्यामिसन्धि-
नेगमाभास ॥ ११ ॥

यथात्मनि सत्त्वचैतन्ये परस्परमत्यन्त पृथग्भूते
इत्यादि ॥ १२ ॥

सामान्यमात्रग्राही परामर्शं सग्रह ॥ १३ ॥

अयमुभयविकल्प परोऽपरश्च ॥ १४ ॥

अशेषविशेषेष्वादासीन्यम्भजमान शुद्धद्रव्य स-
न्मात्रमभिमन्यमान परसग्रह ॥ १५ ॥

विश्वमेक सदविशेषादिति यथा ॥ १६ ॥

सत्ताद्वैत स्वीकुर्वाण सकलविशेषान्निराचक्षाणस्त
दाभास ॥ १७ ॥

यथासत्तैव तत्तम् तत पृथग्भूताना विशेषाणाम-
दर्शनात् ॥ १८ ॥

द्रव्यत्वादीन्यवान्तरसामान्यानि मन्वानस्तद्वेदेषु

गजनिमीलिकामवलम्बमानः पुनरपरसंग्रहः ॥१९॥

धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैक्य द्रव्य-
त्वाभेदादित्यादिर्यथा ॥ २० ॥

द्रव्यत्वादिकं प्रतिजानानस्तद्विशेषान्निहुवानस्तदा-
जास ॥ २१ ॥

यथा द्रव्यत्वमेव तत्त्वं, ततोर्थान्तरभूताना द्रव्या-
णामनुपलब्धे. ॥ २२ ॥

सग्रहेण गोचरीकृतानामर्थाना विधिपूर्वकमवहरणं
येनाजिसन्धिना क्रियते स व्यवहारः ॥ २३ ॥

यथा यत्सत्तद् द्रव्यं पर्यायोवेत्यादि ॥ २४ ॥

य पुनरपारमार्थिकद्रव्यपर्यायविज्ञागमभिप्रैति स
व्यवहाराभासः ॥ २५ ॥

यथा चार्वाकदर्शनम् ॥ २६ ॥

पर्यायार्थिकश्चतुर्धा ऋजुसूत्रः, शब्द, समभिरूढ
एवभूतश्च ॥ २७ ॥

ऋजु वर्तमानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः
सूत्रयन्नजिप्राय विशेष ऋजुसूत्र ॥ २८ ॥

यथा सुखविवर्त्त सम्प्रत्यस्तीत्यादि ॥ २९ ॥

सर्वथा द्रव्यापलापी तदाभास ॥ ३० ॥

यथा तथागतमतम् ॥ ३१ ॥

कालादिभेदेन ध्वनेरर्थभेद प्रतिपद्यमान शब्द ॥३२॥

यथा वभूव भवति भविष्यति सुमेरुरित्यादि ॥३३॥

तद्भेदेन तस्य तमेव समर्थयमानस्तदाभास ॥३४॥

यथा वभूव जवति भविष्यति सुमेरुरित्यादयो

भिन्नकाला शब्दा भिन्नमेवार्थमभिदधति भिन्नका

लशब्दत्वात्तादृक्सिद्धान्यशब्दवदित्यादि ॥३५॥

पर्यायशब्देषु निरुक्तिभेदेन भिन्नमर्थ समभिरोह-

न् समञ्जिरूढ ॥ ३६ ॥

इन्दनादिन्द्र शकनाच्छक्र पूर्दारणात् पुरन्दर

इत्यादिषु यथा ॥ ३७ ॥

पर्यायध्वनीनामभिधेयनानात्वमेव कक्षीकुर्वाणस्त

दाभासः ॥ ३८ ॥

यथेन्द्र शक्र पुरन्दर इत्यादय शब्दा भिन्नाभि

धेयाएव भिन्नशब्दत्वात् करिकुरङ्गतुरङ्गशब्दवदि-

त्यादि ॥ ३९ ॥

शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं वाच्य-
त्वेनाभ्युपगच्छन्नेवंभूतः ॥ ४० ॥

यथेन्दनमनुभवन्निन्द्रः शकनक्रियापरिणतः

शकः पूर्वार्णप्रवृत्तः पुरन्दर इत्युच्यते ॥ ४१ ॥

क्रियानाविष्टं वस्तु शब्दवाच्यतया प्रतिक्षिपंस्तु-
तदाभासः ॥ ४२ ॥

यथा विशिष्टचेष्टाशून्यं घटाख्यं वस्तु न घटशब्द-
वाच्यं घटशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाशून्यत्वात्
पटवदित्यादिः ॥ ४३ ॥

एतेषु चत्वारः प्रथमेऽर्थनिरूपणप्रवणत्वादर्थनयाः ४४
शेषास्तु त्रयः शब्दवाच्यार्थगोचरतया शब्दनया ॥ ४५
पूर्वः पूर्वोनयः प्रचुरगोचरः, परः परस्तु परिमित-
विषयः ॥ ४६ ॥

सन्मात्रागोचरात्संग्रहान्नैगमो भावाभावमूमिकत्वाद्
भूमविषयः ॥ ४७ ॥

सद्विशेषप्रकाशकाद्व्यवहारतः संग्रहः समस्तसत्स-
मूहोपदर्शकत्वात् बहुविषयः ॥ ४८ ॥

वर्तमान विषयाहजुसूत्राद्वयवहारस्त्रिकालविषयाव
लम्बित्वादनत्पार्थ ॥ ४९ ॥

कालादिभेदेन भिन्नार्थोपदर्शिन शब्दाहजुसुत्रस्त-
द्विपरीतवेदकत्वान्महार्थः ॥ ५० ॥

प्रतिपर्यायशब्दमर्थभेदमभीप्सत समभिरूढाच्छ
दस्तद्विपर्यायानुयायित्वान् प्रभूतविषय ॥ ५१ ॥

प्रतिक्रिय विभिन्नमर्थ प्रतिजानानादेवभूतात्सम
मिरूढस्तदन्यथार्थस्थापकत्वान्महागोचर ॥ ५२ ॥

नयवाच्यमपि स्वविषये प्रवर्तमान विधिप्रतिषेधा-
भ्या सप्तमङ्गीमनुव्रजति ॥ ५३ ॥

प्रमाणवदस्य फलं व्यवस्थापनीयम् ॥ ५४ ॥

प्रमाता प्रत्यक्षादिप्रसिद्ध आत्मा ॥ ५५ ॥

चैतन्यस्वरूप परिणामी कर्ता साक्षाद्भोक्ता स्वदेह-

परिमाण प्रतिक्षेत्र भिन्न पौद्गलिकाहृष्टवाश्रायम् ५६

तस्योपात्तपुस्त्रीशरीरस्य सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्या कृ

त्स्नकर्मक्षयस्वरूपा सिद्धि ॥ ५७ ॥

इति श्रीदेवाचार्यनिर्मिते प्रमाणनयतत्त्वालङ्कारे नयात्मस्वरू-

पनिर्णयो नाम सप्तम परिच्छेद ॥ ७ ॥

विरुद्धयोधर्मयोरेकधर्मव्यवच्छेदेन स्वीकृततदन्य-
 धर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणवचनं वादः ॥१॥
 प्रारम्भकश्चात्र विजिगीषु, तत्त्वनिर्णिनीषुच ॥२॥
 स्वीकृतधर्मव्यवस्थापनार्थं साधनदूषणाभ्यां परं प-
 राजेतुमिच्छुर्जिगीषु ॥ ३ ॥
 तथैव तत्त्वं प्रतितिष्ठापयिषुस्तत्त्वनिर्णिनीषु. ॥४॥
 अयं च द्वेषा स्वात्मनि परत्र च ॥ ५ ॥
 आव्य शिष्यादिः ॥ ६ ॥
 द्वितीयो गुर्वादिः ॥ ७ ॥
 अयं द्विविधः क्षायोपशामिकज्ञानशाली केवली
 च ॥ ८ ॥
 एतेन प्रत्यारम्भकोपि व्याख्यातः ॥ ९ ॥
 तत्र प्रथमे प्रथमतृतीयतुरीयाणां चतुरङ्ग एवान्य-
 तमस्याप्यङ्गस्यापाये जयपराजयव्यवस्थादिदौ.
 स्थापत्ते ॥ १० ॥
 द्वितीये तृतीयस्य कदाचिद् द्वयङ्ग, कदाचिद् त्रयङ्गः ११
 तत्रैव द्वयङ्गस्तुरीयस्य ॥ १२ ॥
 तृतीये प्रथमादीनां यथायोगं पूर्ववत् ॥ १३ ॥
 तुरीये प्रथमादीनामेवम् ॥ १४ ॥

वादिप्रतिवादि सभ्यसभापतयश्चत्वार्य्यङ्गानि ॥१५॥
 प्रारम्भकप्रत्यारम्भकावेव मल्लप्रतिमल्लन्यायेन वा
 दिप्रतिवादिनौ ॥ १६ ॥

प्रमाणत स्वपक्षस्थापनप्रतिपक्षप्रतिक्षेपावनयो
 कर्म ॥ १७ ॥

वादिप्रतिवादिसिद्धान्ततत्त्वनदीप्णत्वधारणावाहु
 श्रुत्यप्रतिभाक्षान्तिमाध्यस्यैरुभयाभिमतता सज्या ॥
 ॥१८॥वादिप्रतिवादिनोर्यथायोग वादस्थानककथावि
 शेपाङ्गीकारेणाग्रवादोत्तरवादनिर्देश, साधकवाधको
 किगुणदोषावधारणम्, यथावसरन्तत्त्वप्रकाशनेन
 कथा विरमणम्, यथासंज्ञव सभाया कथाफलकथन
 चैपाकर्माणि ॥ १९ ॥

प्रज्ञानैर्व्यक्षमामाध्यस्थ्यसपन्न सभापति ॥२०॥
 वादिसभ्याभिहितावधारणकलहव्यपोहादिक चास्य
 कर्म ॥ २१ ॥

सजिगीपुकेऽस्मिन् यावत्सभ्यापेक्ष स्फूर्तो वक्तव्यम् ॥
 ॥ २२ ॥ उभयोस्तत्त्वनिर्णिनीपुत्वे यावत्तत्त्वनिर्णय
 यावत् स्फूर्ति च वाच्यम् ॥ २३ ॥

इति श्री देवाचार्यनिर्मिते प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे वादिन्याय-
 निणयानामाष्टम परिच्छेदः ॥ ८ ॥

ॐ प्राश्वेनाथाय नमः.

प्रमाणुनयतत्वलोकाकार

प्रथम परिच्छेद.

अथ कर्तानु भगण.

रागद्वेषविजेतार, ज्ञातार विश्वस्तुनः

शक्रपूज्य गिरामीश, तीर्थश स्मृति मानये ॥१॥

अर्थ — राग द्वेषने छतनार, विश्वस्तुने न्णुनार,
धर्म ने पूज्य ने वाणीना नियाभक्त जेवा तीर्थस्मृतुं हुं
स्मरणुं करे छु

विशेषार्थ — हरेक अथकार शास्त्रनी गङ्गातमा
भगण करे छे अने ते भगणद्वारा शास्त्रनी निर्विघ्न समाप्ति
मानवामा आवे छे आ निर्विघ्न समाप्तिमा भगणद्वारा
धनु पुण्य भूष्य करणु छे तेमज धर्मदेवनी स्तुतिरूप
व्याख्यान प्रवृत्ति शिष्यमा छितरे ते माटे भगण करवामा
आवे छे तथा शिष्टाचारना पालन निमित्ते भगण करवामा
आवे छे आ गीते भगण करवाना त्रणु कारणा उपस्थित
थाय छे

आ भगण अथकारनी पूज्यमा पूज्य व्यक्ति विषयक
होय छे अने हरेक पूज्य व्यक्ति पोताना गुणोद्वारा

પૂજ્ય છે કે જે ગુણો મગજ કરનાર વ્યક્તિ તેનો ત પૂર્વે પછી ઇ^૨૭૬ હોય

તેવીજ રીત જો અધકારને તીર્થિકરનું મગજ કરવામા કોઈપણ વાજુ હોય તો ચાર અનિશયરૂપગુણો પ્રભુમા રહેવ છે તેજ છે અને એ અપાયાપગમાતિશય, જ્ઞાનાતિશય, વા વ્યાતિશય ને પૂજ્યતિશય છે

૧ રાગદ્રેષને છતનાર (રાગદ્રેષવિજેતાર) આ પદથી અપાયાપગમાતિશય

૨ વિશ્વવન્તુને જાણનાર (જ્ઞાતાર વિશ્વવસ્તુન) આ પદથી પ્રભુમા રહેવ જ્ઞાનાતિશય જણાવ્યો.

૩ ઇંદ્રને પૂજ્ય (શનુપૂજ્ય) આ પદથી પૂજ્યતિશય જણાવ્યો

૪ વાણીના નિયામક (ગિરામોશ) આ પદથી પ્રભુનો વાણ્યાતિશય જણાવ્યો

ઉપકારી સ્મરણુ — કોઈપણ સારી થા ખોટી પ્રવૃત્તિમા પ્રજ્ઞ થનાર પુષ્પ આગળ તે તે પ્રવૃત્તિને અનુસરતો એક ઉપકારીવર્ગ અને ખીજો અપમર્ગી વર્ગ રચુ થાય છે તીર્થિકર અને ગણધરથી માડી પોતાના શુરુ પર્યતનો તમામ વર્ગ અધકારનો ઉપકારી વર્ગ છે કે જે વર્ગે અધકારને પર પરાથી ઉત્તમ જાતના અધ્યોગ્ય વિચારો પોનવામા મદદ કરી છે અને તે દરેક વર્ગમા પૂર્વે કહેલા ચાર અતિશયો અપેક્ષાએ એકદેશથી જરૂર રહ્યા છે કારણુ કે તેઓ પણ રાગદ્રેષના છતનાર, જ્ઞાની, ઇંદ્રને પૂજ્ય અને વાણીના નિયામક અથત જરૂર છે

અપકારી સ્મરણુ — અથકારને અપકારી વર્ગ એ લખી શકાય કે જે વર્ગે વાસ્તવિક વિચારોને મેળસેળ કરી નાખવાથી જનવર્ગને વાસ્તવિક અને અવાસ્તવિકના ભાનમાં શકાશીલ કરી મુક્યો છે જેથી કરીને અથકારને વાસ્તવિકને સાચારૂપે અને અવાસ્તવિકને ખોટારૂપે સમજાવવાની જરૂર પડે છે આ બંને અથને અનુસરીનેજ ઉપકારીને અપકારી છે

જેમ અથકાર ઉપકારી વર્ગનું સ્મરણુ કરે છે તેવીજ રીતે અપકારી વર્ગનું સ્મરણુ કરવા પણ સુકતા નથી યન-યાગાદિ વિગેરે દરેક ક્રિયામાં ઇંદ્રને પૂજ્ય માનનાર ભદ્ર, પ્રભાકર, કણુભક્ષ, અક્ષપાદ કપિલ વિગેરે છે જેનું સ્મરણુ 'શક્રપૂજ્ય' એ શબ્દથી કરે છે દેવતાના ગુણ તેરીકે ડહેવાતા બૃહસ્પતિ નાસ્તિકમતના પ્રરૂપક છે તેનું સ્મરણુ ગિગમોશ પદથી કરે છે ક્ષણુવાદને સ્વીકારનારા જૌહ મતમાં વાણીને પ્રયોગ સભવે નહિ ડારણુડે તેઓ સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક માને છેને તેથી અર્થબોધ ન થટી ગકવાથી વાણીની શોભા નાગ પામે છે (ગિરામ+ઈ+શ) એટલે તેમનું પણ સ્મરણુ ગિરામોશ પદથી કર્યું આપણા સ્વેતા-સ્મરોના સમઅતત્વ માન્યા છતા ડેટલીક બાબતો કદાચકુથી નહિ સ્વીકારનાગ દ્વિગસ્મરણુનું સ્મરણુ (રાગદ્વેપ ત્રિજા-ઈત્-આરમ્) ગગદ્વેપ વિજેતાર એ પદથી કર્યું પૂર્વે જણાવ્યા તે તેમજ ખીન્ત અનેક કુદર્શનકારો તીર્થની શોભાને નાગ કરનાર છે માટે (તોર્થ+ઈ+શ) 'તોર્થેશ' એ પદથી સર્વે દર્શનકારો સ્મરણુ થાય છે

અથ પ્રયોગન—

પ્રમાણનયતત્વ વ્યવસ્થાપનાર્થે હૃદયમુપક્રમ્યતે ॥૧॥

અર્થ — પ્રમાણ અને નયનું તાત્વિક સ્વરૂપ વ્યવસ્થિત રીતે સમજાવવા આ અથ સ્વવાની શરૂઆત કરવામા આવે છે

વિગેષાર્થ—પ્રાણી માનની પ્રવૃત્તિમા પ્રમાણ સ કળાયે ન છે કારણકે દરેક પ્રાણીનું ઈષ્ટમા પ્રવૃત્ત થવું અને અનિષ્ટથી અટકવું તેમા જરૂર તે તે વસ્તુના જ્ઞાન સિવાય ન બની શકે પડી ભલે તે વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય કે અનુમાન વિગેરે કોઈપણ પ્રમાણથી થાય પરંતુ વસ્તુનો બોધ જરૂરી રહે છે

આકરણ શાસ્ત્ર વિગેરેના પ્રયોગને ઈચ્છાપૂર્વક જનસમુદાય અનુસરતા નથી પરંતુ જનવર્ગથી બોલાતા પ્રયોગને વ્યાકરણ શાસ્ત્ર વિગેરેને અનુસરવું પડે છે તેમજ જનવર્ગ પણ જાણે અબલે આકરણ પ્રયોગને અનુસરીને વચન ઉચ્ચારે કે તેવીજ રીતે પ્રાણીગણથી અનુભવાતા વાસ્તવિક ને અવસ્તાવિક રીતે વસ્તુનો બોધ થા ન છે તેને પૃથક્ રણ કરી વાસ્તવિકને સાચારૂપે અને અનાસ્તવિકને ખોટા રૂપે નક્કી કરવું તેજ પ્રમાણુ જ્ઞાતવ્ય છે છતાં એ વિષય ઉપર જુદા જુદા મતાતરો દેખાય છે તેનું મૂખ્ય કારણ અપેક્ષા કે પૃથક્કરણની પદ્ધતિ ભેદ છે એટલે વસ્તુનો સમસ્ત પ્રકારે વાસ્તવિક બોધ તે પ્રમાણુ

નય.—આર્થ વિનાના અને કેવળ કલ્યાણુ ઈચ્છતા પુરુષોમા પણ મતભેદ પડી જાય છે તે આ નયને નહિ સ્વીકારવાનુંજ

પગ્નિયામ છે તે નહિ સ્વીકારવામા પણ મૂખ્ય ડાગણુ હોય તો આગ્રહ અપેક્ષા ભેદ કે અજ્ઞાન એક પદાર્થની બે ણાણતો બે પુરૂપો ધરાબર બાણુ છે છતા તે વિષે બન્ને આગ્રહી બની બય તો તે નયમાર્ગીસી બ્રુટ બને છે અને તેમનું જ્ઞાન કલેગમય બને છે અને આવા આગ્રહના વશથી અજ્ઞાનથી કે અપેક્ષા ભેદથી બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મના ફાટાઓ બનવા સભવ છે એટલે બાણુલા પદાર્થના એક ધર્મનું જ્ઞાન તે નય એટલે અભિપ્રાયભેદોને પૃથક્કરણુ કરનારૂં સાસ્ત્ર ને નયસાસ્ત્ર છે

તત્ત્વ—તત્ત્વ એટલે અમાવાબણુ સ્વરૂપ તત્ત્વનો અર્થ પદાર્થ લઇએ તો પ્રમાણુ નય ને પદાર્થ એ ત્રણુને માટે આ સાસ્ત્ર શરૂ કરીએ છીએ એમ ધરાબર ઘટી શકે

પન્તુ પ્રમાણુ કે નય પદાર્થરૂપ પ્રમેય ઉપગ્રજ યોજવામા આવે છે કારણુકે તેના વિના તે વટી રાકે નહિ માટે તત્ત્વનો અર્થ પદાર્થ એવો ન લઇ શકાય

સાસ્ત્રના પ્રકાર—સાસ્ત્રના બે પ્રકાર છે એક અર્થ સબધી અને બીજુ શબ્દ સબધી અર્થબોધ ઉચ્ચાગણુ કગતો નથી તેનું જ્ઞાન તો હૃદયગતજ હોય છે અર્થાત તેનું બીજુ નામ અત્ સાસ્ત્ર શબ્દ તેખલિંગાસ્ત્ર અને જે અન્ત સાસ્ત્ર નું કાગણુ છે ડાગણુ કે પ્રથમ શબ્દ બોલાય છે અને ત્યાગ્ર બાદ અર્થબોધ ધાય છે આ બહિ સાસ્ત્રજ અહિ પ્રાગ્ર ભાય છે અને શબ્દરૂપબહિ.સાસ્ત્ર તેજ આ અધનું મૂખ્ય પ્રયોજન છે

પ્રયોજનના પ્રકાર—પ્રયોજન બે પ્રકારનું છે કર્તાનું ને શ્રોતાનું અધકાનું પ્રયોજન (પ્રમાણનયતત્ત્વ વ્યવસ્થાપન) પ્રમાણુ ને નયનું વ્યસ્થાપન. શ્રોતાનું પ્રયોજન તે પ્રમાણુને

નયના નિશ્ચયની ધરૂં આ બંને પ્રયોજન કર્તા અને શ્રોતા બંનેને ધરૂં છે

અભિધેય અને મળ ધ—પ્રમાણ અને નયનુ સ્વરૂપ એ આ શાસ્ત્રનુ અભિધેય છે તે વાત 'પ્રમાણનયતત્ત્વ' એ શબ્દથી નપદ જણાય છે અભિધેયની સાથે શબ્દનો વાચ્ય વાચક મળ ધ છે તે તો નપદજ છે

'પ્રમાણનયતત્ત્વ' એ શબ્દથી પ્રયોજન અને અભિધેય બંને કહેવાય છે આ રીતે પહેલા સૂત્રમા મગળ અને બી જામા અભિધેય પ્રયોજન અને સળ ધરૂંપ અનુબ ધ ચતુષ્ઠ કહું

પ્રમાણની વ્યાખ્યા —

સ્વપરબ્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણમ્ ॥૨૦॥

અર્થ — પોતાના સ્વરૂપનુ ને પરપદાર્થનુ નિશ્ચય કરાનાર એક જાતનુ જ્ઞાન તે પ્રમાણ

વિશેષાર્થ—હજી દર્શનકારો પ્રમાણ માને છે છતા તેનુ લક્ષણ દરેક દર્શનકારુ જુદી જુદી રીતે માને છે છતા દરેકને પોતાને જાણનાર ને પરને જાણવાનાર જ્ઞાન તે લક્ષણ સ્વીકાર્યા સિવાય છુટકો નથી.

આ સૂત્ર પ્રમાણનુ સ્વરૂપ બતાવે છે

દરેક માણસ કાર્મપિણુ પદાર્થનુ જ્ઞાન મેળવે તે પહેલા તેણે તે પદાર્થનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઈએ અને જો તેણે તે પદાર્થનુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણ્યુ ન હોય તો તે પદાર્થ વિષયક તેનુ ઠીક જ્ઞાન પણ વાસ્તવિક ન થાય તેવીજ રીતે જુદા

બુદ્ધા તત્વગવેષક પુરુષોએ પોત પોતાની બુદ્ધિ અનુસારે પ્રથમ પ્રમાણતુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે મર્વ સ્વરૂપોનું એટીકણ કરી અધકારે પ્રમાણની ભેંચી પ્રવૃત્તિ હોય તે પ્રમાણ તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે

ક્યા ક્યા તત્વગવેષક પુરુષો પોતાના (આચાર્ય ના આપેલા) સ્વરૂપથી ક્યા બુદ્ધા પડે છે અને કઈ માન્યતાથી બુદ્ધા પડે છે આ મર્વ વિચાર કર્યા શીવાય પ્રમાણનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ન બની શકે માટે પોતે પ્રમાણના સ્વરૂપમા સુકેલા દરેક ગણની સાર્થકતા કઈ ગીતે છે તે જણાવે છે

જેઓ જ્ઞાનને પોતાનેજ જણાવનાર માને છે અને જેઓ પરનેજ જણાવનાર માને છે તે બન્ને માટે સ્વ અને પર શબ્દ સુકી જણાવ્યું કે બન્નેને જણાવનાર તે પ્રમાણ અને જે પ્રમાણને જણતા નથી તેના અભ્યુત્પન્ન માણસને માટે 'પ્રમાણ' શબ્દ વિષેય છે જેઓ પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્નેને જોળવે છે તેને માટે આપુ આ સૂત્ર સુકી જણાવ્યું કે પ્રમાણ અને પ્રમેય બન્ને છે

સ્વની માર્થકતા—જેઓ પ્રમાણ પરનેજ જણે છે પરતુ પોતાના સ્વરૂપને નથી જણતુ તેઓને જણાવ્યું કે પ્રમાણ પોતાને અને પર પદાર્થ બન્નેને જણે છે

૧. પરપદની માર્થકતા—જેઓ સ્પષ્ટ જણાતા એવા પદાર્થને જોળવીને જ્ઞાનાઠૈતવાદને સ્વીકારે છે તેઓને જણાવ્યું કે સ્પષ્ટ જણાતા એવા પદાર્થનો પણ નિશ્ચય આ જ્ઞાનઠારા થાય છે કેવળ જ્ઞાનજ છે એમ નહિ

પ્રમાણનયતત્વલોકાલંકાર.

વ્યવહારમાયિપદની સાર્થકતા—સ શય, વિપર્યય અને

અનર્થવચન પ્રમાણ ન બની શકે તેમજ નિર્વિકલ્પક
જ્ઞાનને પ્રમાણ માનનાર જોઈએ તને દુર ડરવા નિશ્ચયવાળું
(વ્યાવસાયિક) એ પદ સુધી જણાવું કે નિશ્ચયવાળું હોય
તેજ પ્રમાણ છે

જ્ઞાનપદની સાર્થકતા—અત્યુત્તમ પ્રધાનતાએ વિશેષતઃ
જાણવું તે જ્ઞાન

ગ્રાહ્ય જ્ઞેનશ્ચ નમત મસામાન જોયજ દર્શન અને
નેયાયિક મમત ધ્વજ અને અર્થના મમદ્વેષ સન્નિકર્ષ
અને અજ્ઞાન તેના નિરાવરણ માટે 'જ્ઞાન' પદ સુકયું,

સૂત્રની સાર્થકતા—પ્રમાણની વ્યાખ્યા જેઓ અધોપલ
પિ છેતુ પ્રમાણમ વિગેઢે માને છે, તે બરાબર નથી તે
જણાવવા માટે સુકેલ છે

એટલે દરક શબ્દની સાર્થકતા જણાવી

સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણમ્ આમા જ્ઞાન શબ્દની ત્રણ
સૂત્રો દ્વારા સાર્થકતા જણાવે છે —

અભિમતાનમિમતવસ્તુમ્ગોઠારતિસ્ફાર

હમદિ પ્રમાણમતો જ્ઞાન મેવેદમિતિ ॥૩૧॥

અર્થ—ઇત વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનિષ્ટ વસ્તુન
ત્યાગમા સમર્થ પ્રમાણ છે એવી એક જાતનું જ્ઞાનજ પ્રમાણ છે

ઇષ્ટ વસ્તુનો સ્વીકાર—દૈક પ્રાણી માત્રની પ્રવૃત્તિ
બની ઇચ્છાએ હોય છે આજ વસ્તુ તે ઇષ્ટ વસ્તુ તે

એ પ્રકાર મૂખ્યને ગૌણ દરેકને સુખ એ મૂખ્યપણે આદ્ય હોય છે અને સુખના કારણ પૈમે સતાન વિગેરે ગૌણ અલિમત છે

અનિષ્ટ વસ્તુનો તિરસ્કાર - દષ્ટે માણુમને અનલિમત વસ્તુ તાજ્ય હોય છે તના એ પ્રકાર મૂખ્ય ને ગૌણ દરેકને દુખ અનિષ્ટ હોય છે અને તેથોજ તે ત્યાજ્ય હોય છે ને તેથી દુખ મૂખ્ય અનલિમત છે દુખના કારણ કટક, નિર્ધન પણ એ ગૌણ અનલિમત છે

એટલે અલિમતને પમાડનાર અને અનલિમત ને તબવનાર તે પ્રમાણ ઉપલક્ષણથી બન્નેથી ભુદો જે પદાર્થ તે ઉપેક્ષણીયની ઉપેક્ષામા સમર્થ તે પણ પ્રમાણુ

આથી સનિકર્ષ અને અજ્ઞાન પ્રમાણુની મર્યાદામા સાધી શકાશે નહિ તેટલા માટે જ્ઞાનજ પ્રમાણુ વશે પ્રમાણુ જ્ઞાનજ કે કારણ કે અલિમતનો સ્વીકાર અનલિમતનો નિસ્કારને ઉપેક્ષણીયની ઉપેક્ષામા સમર્થ હોવાથી તેજ બની શકે છે

નૈયાયિકો પદાર્થ અને ઈન્દ્રિયના સયોગ રૂપ સનિકર્ષને પ્રમાણુ માને છે તે બાબત ઉપર અથકાર કહે છે કે પ્રમાણુ જ્ઞાનરૂપ છે સનિકર્ષાદિક અજ્ઞાન પ્રમાણુ ન થઈ શકે તે બાબત યુક્તિથી મિદ્ધ કરે છે -

નૈ સન્નિકર્ષાદેરજ્ઞાનસ્વપ્રમાણુમુપપન્ન તસ્યાર્થાન્તરસ્યેવ સ્વાર્થવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાત્ ॥૪॥

અર્થ-અજ્ઞાનરૂપ સનિકર્ષનું પ્રમાણુપણું બ્યાબળી નથી કારણ કે તે અજ્ઞાન સ્વરૂપ ઘટાદિ પદાર્થની પેઠે પોતાના

અને પરના નિશ્ચયમા સાધકતમ નથી ને તે ન હોવાથી સન્નિકર્ષ પ્રમાણ તરીકે વ્યાજબી નથી

વિગેષાર્થ—ઘટપટ વિગેરે પદાર્થ અનાન રૂપ છે તેનું પોતાના ને પરના નિશ્ચયમા સાધકતમપણું નથી તેજ રીત ઇદ્રિય ને અર્થના સયોગરૂપ સન્નિકર્ષ પણ પોતાના અને પરના નિશ્ચયમા સાધકતમ નથી અને સાધકતમ નહિ હોવાથી સન્નિકર્ષ પ્રમાણ નથી થઈ શકતો ને કાર્યમા અત્યંત ઉપકારી કારણ હોય તેને સાધકતમ કહે છે

સન્નિકર્ષ પ્રમાણ ન બને તેજ વાત ફરી યુક્તિથી સિદ્ધ કરે છે -

नखलवस्य स्वनिर्णीतौ वरणस्य स्तम्भादेरिवाचेतनत्वान्
नाप्यर्थनिधिर्તौ स्व निश्चिताववरणस्य कुम्भादेरिव तत्राप्यवरण
त्वात् ॥ ५ ॥

અથ—આ સન્નિકર્ષનું પોતાના નિર્ણયમા કારણ પણું નથી કારણ કે સ્તંભ વિગેરેની પેઠે અચેતન હોવાથી તેમજ પદાર્થના નિશ્ચયમા પણ કારણ નથી કારણ કે ને પોતાના નિશ્ચયમા કુમ્ભ વિગેરેની પેઠે અકરણરૂપ હોય છે તે પદાર્થમા પણ અકરણ હોય છે

આ સન્નિકર્ષ પોતાના નિર્ણયમા કારણ નથી એટલે સન્નિકર્ષ પ્રમાણ ન બની શકે

પહેલા સૂત્રમા આપેલા 'વ્યવમાયિ' પદની સાર્થકતા સાબિત કરે છે -

तद् व्यवसायम्बभाम्, समारोपपरिपन्थित्वान्
ममाणत्वाद् वा ॥ ६ ॥

અર્થ—તે જ્ઞાન સમારોપનું વિરોધી હોવાથી ને પ્રમાણ-
પણાના સ્વભાવવાળું હોવાથી નિશ્ચયાત્મક સ્વભાવવાળું છે

વિશેષાર્થ—જેનો પણ અવયવવાળા પ્રયોગની મૂખ્યતા
રાખતા નથી તેઓ 'પક્ષદેતુવચનાત્મક પરાર્થમનુમાનમ-
મુપચારાત્' એ સૂત્રથી પક્ષ અને હેતુ એ બેથીજ અનુમાન
થાય તેમ અહિં તદ વ્યવસાય સ્વભાવ' એ પદ પક્ષને
જણાવે છે અને 'સમારોપપરિપન્ચિત્વાત્' અને પ્રમાણત્વાત્' એ
બે પદ બુદ્ધા બુદ્ધા હેતુ જણાવે છે એટલે પ્રમાણ મગ્ય વિપર્યય
અને અનધ્યવસાય રૂપ સમારોપથી વિપરીત હોવાથી નિશ્ચય
સ્વભાવવાળું છે તેમજ પ્રમાણપણું હોવાથી—વસ્તુનું નિશ્ચય
પણું હોવાથી નિશ્ચય સ્વભાવવાળું છે એમ બંને હેતુઓ
એકજ વાત સિદ્ધ કરે છે

અહિંઆ જૈદ્દો નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ માને છે તે વાત
સિદ્ધ નથી કારણ કે માણસ માત્રની પ્રવૃત્તિ તે તે વસ્તુના
નિશ્ચય સિવાય થઈ શકે નહિ ને જે નિશ્ચય વિના પણ
પ્રવૃત્તિ માનીએ તો ગમે તેમા પ્રવૃત્તિ થઈ જવા સભવ છે
માટે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી

સમારોપની વ્યાખ્યા—

અતસ્મિન્સ્તદધ્યવસાય સમારોપઃ ॥ ૭ ॥

અર્થ—જે વસ્તુ તેવા પ્રકારની ન હોય તેમા તે
પ્રકારનો નિર્ણય તે સમારોપ

આપણને જે જ્ઞાન થાય તે રીતે જે તે વસ્તુ ન
હોય—પણ ખીજી રીતે હોય—તો તે જ્ઞાનનું નામ સમારોપ
કહેવાય છે

સમારોપ જ્ઞાનના ભેદ —

સવિપર્યયસગવાનન્યવસાયભેદાત્ ત્રેયા ॥ ૮ ॥

અર્થ—તે (સમારોપ) વિપર્યય, મગયને અનધ્યવસાય એવા ભેદે કરીને ત્રણ પ્રકારનો છે હવે અનુક્રમે વિપર્યય સશય, ને અનધ્યવસાયનું સ્વરૂપ દેખાડવું જોઈએ પ્રથમ વિપર્યય દેખાડે છે —

વિપરીતૈરુક્તાટિનિષ્ટક્રુન વિપર્યયઃ ॥૯॥

યયા—“શુક્તનાયામિદ રજતમિતિ ॥૧૦॥

અર્થ—બુદ્ધી રીતે રહેવા એક ડોટિનો—વસ્તુના એક અશનો—નિશ્ચય ત વિપર્યય ૯

જેમકે ધીપમા આ ચાદી છે એવું જાન તે વિપર્યય ૧૦

ચાની રૂપે નહિં એવી ધીપમા રૂપ છે એવું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ વિપર્યય આ સૂત્ર ઉદાહરણ સૂત્ર છે તેથી બીજા તેને અનુમરતા પીજો શબ્દ નિર્ગે જાનો પણ પ્રત્યક્ષ વિપર્યય કહેવાય તેજ પ્રમાણે ધૂળના ગોટને બ્રાન્તિથી ધૂમાડો માની જે અગ્નિનું જ્ઞાન કરવામા આવે તે અનુમાન વિપર્યય તેજ પ્રમાણે બીજા પ્રમાણોનો પણ વિપર્યય થઈ શકે મગય સ્વરૂપ —

સાવસ્થાવસ્થપ્રમાણામારાદનવસ્થિતાઽનેકમોટિસસ્પર્શિજ્ઞાન સશય ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—સાધક કે બાધક પ્રમાણના અભાવથી અ નિશ્ચિત અનેક ડોટિને—વસ્તુના અનેક અશને સ્પર્શનારૂ જ્ઞાન તે સશય

વિશેષાર્થ—પદાર્થ માત્રમા અનેક ધર્મ હોય છે પરતુ પદાર્થનો વ્યપદેશ ડોઈપણ એક વિશિષ્ટ ધર્મ દ્વારા થાય છે જે પદાર્થના કોઈપણ એક વિશિષ્ટ અશને સાધક પ્રમાણ પણ ન હોય અને બાધક પ્રમાણ પણ ન હોય તેથી તેના અનેક અશને જ્ઞાન સ્પર્શે તે સશય સાધક હોય તો વિધિરૂપ નિશ્ચય થાય અને બાધક હોય તો નિષેધરૂપ નિશ્ચય થાય તે બેના ન હોવાથી સશય થાય છે સશયનુ ઉદાહરણ —

યથાઽય સ્થાણુર્વા પુરુષોવા ॥૧૨॥

અર્થ—જેમકે આ સ્થાણુ—સ્તલ ઠે કે પુરુષ છે

વિશેષાર્થ—રાત્રિ ઉઠેલ માણુસ સામે ન્તબ્ધ ઉભા ગ્હેલ માણુમને જોઈ વિચારે કે આ થાલલો હશે કે પુરુષ, ઠાગણુ કે તેને હજી એમાથી એકને સાધક કે નિષેધક જ્ઞાન થયું નથી આ સશય પ્રત્યક્ષ સબધી છે તેવાજ પરોક્ષ વિષય પણ સગય થાય જેમકે, શીગડુ માત્ર દેખવાથી વિચારે કે ગાય હશે કે ગવય તે પરોક્ષ વિષયક મગય છે અનધ્યવસાય સ્વરૂપ

કિમિત્યા લોચનમાનમનત્ર્યસાય ॥૧૩॥

અર્થ—‘કઈક’ એ શબ્દથી જણાતુ આલોચન-સામાન્યજ્ઞાન માત્ર તે અનધ્યવસાય

વિશેષાર્થ—આ વાસ્તવિક રીતે સમારોપ નથી ઠાગણુ કે આમા વિપરીત જ્ઞાન થતુ નથી પરતુ આમા સ્પષ્ટ નિશ્ચિત જ્ઞાન નહિ થતુ હોવાથી તેને ઉપચારથી સમારોપ કહેલ છે ઠાગણુ

કે સમારોપનું નિમિત્ત 'યથાર્થ' ભાન ન થવું તે અહિં છે માટે ઉપચારથી સમારોપ છે

આ મશય વિપર્યય અને અનધ્યવસાય ત્રણે જ્ઞાન નથી, કાળ્પ કે તેમનામા સ્વપરનો નિશ્ચય નથી તેથી આગા જ્ઞાનનું અડપ બરાબર ઘટી શકતું નથી માટે પ્રમાણ ન થઈ શકે

તે પ્રકાગ્ની વસ્તુ ન હોય તેમા તેવા પ્રકારનું ભાન તેને સમારોપ રહે છે આ લક્ષણ વિપર્યયમા તો જરૂર છે અને તે સ્પષ્ટ જણાય છે ત્યારે સશયમા પણ પુઝપ વિગેરે મહાર્થો જે વાસ્તવિક છે તેની અદર તેથી નિષ્ક્રીત અનેક અનિશ્ચિત કોટીઓનું ભાન કરવામા આવે છે એટલા માટે તેમા પણ સમારોપ લક્ષણ તો જરૂર રહેલ છે આજ પ્રમાણે અનધ્યવમાયમા પણ વસ્તુનો યથાર્થ બોધ હોય તે પ્રારે બોધ નિશ્ચિત ન થતો હોવાથી સમારોપ છે

સમારોપમા પેટા વિભાગ તરીકે રહેલા વિપર્યયમા એક વિપરીત કોટિનો નિશ્ચય હોય છે ત્યારે મશય અને અનધ્યવમાય બન્નેમા એકે કોટીનો નિશ્ચય નથી છતા બન્ને જુદા હોવાનું એજ કારણ છે કે સશય અનેક કોટિને સ્પર્શનાર છે ત્યારે અનધ્યવમાય સર્વથા એકે કોટિને સ્પર્શનાર નથી

આ રીને આઠ મૂનોદ્વારા 'વ્યવસ્થાયિ' પદની જરૂર છે તે વાત મિદ્ધ કરી જો આ ન સુકવામા આજ્ઞું હોત તો 'સ્વપરજ્ઞાન પ્રમાણમ્' એવું સૂત્ર બનાવવું પડત અને તેમ બનાવતા બૌદ્ધ મ મત દર્શન—નિર્વિક પકજ્ઞાન અને પ્રલાકર

સમત વિપર્યય, મશય અને અનધ્યવસાય વિગેરે પ્રમાણો બની જાત. અને પ્રમાણદ્વારા ઇષ્ટની પ્રવૃત્તિ ને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ જે થાય છે તે આ પ્રમાણો દ્વારા નહિ બની શકે માટે વ્યવસાયિ પદની ખામ જરૂર છે, ને એ નિશ્ચય વિના પણ માણસ ઈષ્ટ કે અનિષ્ટમા પ્રવર્તે તો જગતનો વ્યવહાર નહીં ન શકે

અનધ્યવમાય ઉદાહરણ —

યયાગચ્છત્તૃણસ્પર્શ જ્ઞાનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જેમકે ડોઈ ન્ધણે જનાગને ધામના સ્પર્શનું જ્ઞાન તે અનધ્યવસાય

વિશેષાર્થ—જનાર જ્ઞાતાને ખીલ જગ્યાએ ચિત્ત રક્ત હોવાથી આવી જાતની આ નામવાળી મે વસ્તુ જોઈ એવું ભાન ન થાય પરંતુ ઠાઈક મે જોયું એવું જે ભાન તે પ્રત્યક્ષ વિષયક અનધ્યવમાય જાણવો તેવીજ રીતે પરોક્ષ વિષયક પણ અનધ્યવમાય પણ થઈ શકે જેમકે, ગળે ગોદડી માત્ર દેખવાથી નાલિંગેન્દ્રીય વાગી વિચારે કે ક્યું પ્રાણી હશે તે પરોક્ષ વિષયક અનધ્યવસાય જાણવો આ રીતે પ્રમાણના સૂત્રમા મુદેલા 'વ્યવસાયિ' પદની સાર્થકતા જણાવી મિદ્ધ વ્યુ છે પ્રભાકરમત વિપરીતજ્ઞાન, અને ઔદ્ધમમત નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન પ્રમાણ ન બની શકે

પ્રમાણની વ્યાખ્યામા આવેલા 'પર' પદની સાર્થકતા—

જ્ઞાનાદન્યોર્થ પર ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—જ્ઞાન થકી ખીજે પદાર્થ તે પર

વિશેષાર્થ—જેઓ જ્ઞાન સિવાય કોઈપણ પદાર્થ નથી માનતા તેને તઓ જણાવે છે કે જ્ઞાન સિવાય જે જે વસ્તુ જણાય છે તે બધી પર છે, કેટલાક લોકો જ્ઞાનાદૈતજ સ્વીકાર છે તને માટે કહે છે કે જ્ઞાન કોઈપણ વસ્તુનો વિષય કરનાર હોવું જોઈએ, અને જે પોતાના સ્વરૂપ સિવાય જે જે પદાર્થોને તે વિષય કરે છે તે પર છે જે કોઈ પણ જગતમા પદાર્થ નથી અને કેવળ જ્ઞાન જ છે એમ માનીએ તો માણસની શુભાશુભમા પ્રવૃત્તિ, ક્રિયાનુષ્ઠાન, ઉચ્ચનીચ્ચનો વ્યવહાર વિગેરે ઘટી ન શકે અને જે 'પર' શબ્દ ન માનવામા આરે તા 'સ્વયવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણમ્' એવું સૂત્ર બને અને પ્રત્યક્ષ દેખાતા જ્ઞાનથી સાધવા યોગ્ય વસ્તુનો અભાવ સિદ્ધ થતા જ્ઞાન નિષ્ક્રિય બને માટે જ્ઞાન જે બાહ્ય પદાર્થોને સાધે છે તે પર છે આ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપને અને પદાર્થ બનેને સાધવું નજરે પડે છે માટે જ્ઞાન સ્વ અને પર નિશ્ચાયક છે

પ્રમાણની વ્યાખ્યામા આવેલા 'સ્વ વ્યવસાયિ પદની સાર્થકતા-

સ્વસ્યન્યવસાય સ્વામિમુખ્યેન પ્રકાશનમ્, વાહસ્યેવ તદ્વામિમુખ્યેન, સરિકલમન્મહમાત્મના જાનામિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—જેમ બાહ્ય પદાર્થોના અનુભવવડે જે જ્ઞાન થાય તે બાહ્ય નિશ્ચય તેજ પ્રમાણે પોતાની તરફના અનુભવવડે આત્મ પ્રકાશ થાય તેને સ્વ નિશ્ચય કહે છે—જેમકે હાથીના અન્થાને તે આત્માવડે બહુ છુ

વિશેષાર્થ—જેઓ એમ માને છે કે જ્ઞાન પોતાને નથી બહુતું પરતુ પરને બધું છે કારણ કે જ્ઞાન આત્મા રૂપ છે

ને જ્ઞાન પોતાને જાણે તો સક્રિય થાય પરંતુ આત્મામા ક્રિયાનો વિરોધ છે તેને જાણ્યાંયું કે જેમ આપણે ઘટ વિગેરે પદાર્થના જ્ઞાનમા ઘટ વિગેરેને સાધ્ય રાખી તેની સન્મુખતાએ જ્ઞાન કરીએ છીએ તેમ જ્ઞાનને પોતાને સાધ્ય રાખી તેની સન્મુખતાએ આપણને જ્ઞાન થાય છે 'હાથીના ણસ્થાને હું આત્માવડે જાણું છું' તેમા આત્માવડે જાણું છું તે જ્ઞાન સ્વસ્વસાધિ છે

જ્ઞાન સ્વનિશ્ચય વાળું છે તે વાત ફરી દુષ્ટાન્ત આપી સાબીત કરે છે—

કઃ સ્વલ્પ જ્ઞાનસ્પાલમ્બન વાદ્ય પ્રતિભાતમભિમન્યમાન-
સ્તદપિ તત્પ્રકાર નાભિમન્યેત મિહિરાલોકવત્ ॥૧૭॥

અર્થ—જેમ ગિરિ નગર વિગેરે સૂર્યના પ્રકાશના વિષય છે ને તેથી તેઓ છે એમ જ્ઞાત માનનાર પુરૂષ સૂર્યના પ્રકાશને પણ જ્ઞાત માને છે તેવી રીતે કયો પુરૂષ જ્ઞાનના બાહ્ય વિષય ઘટ વિગેરેને પ્રતિભાત માન્યા છતાં જ્ઞાનને તે પ્રકારનું પ્રતિભાત ન માને ?

વિશેષાર્થ—જે પદાર્થ જીવને જાણાવે છે તે પદાર્થ જરૂર પોતાને પણ જાણાવે છે સૂચનો પ્રકાશ પરને જાણાવે છે ને પોતાને પણ જાણાવે છે તેવી જ રીતે જ્ઞાન પણ પોતાને અને પરને જાણાવે છે જે જે પદાર્થો જગતમા આપણે સ્પૂળ દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ તે પણ પોતાને જાણાવ્યા સિવાય પરને જાણાવતા નથી તો આ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપને ન જાણે તો પછી પરને કંઈ રીતે જાણાવી શકે જે આપણે જ્ઞાન સ્વને નથી જાણતું એમ મા-

નીએ તો 'પરવ્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણમ્' એવું અનિષ્ટ સૂત્ર
જાને અને જે જ્ઞાનના પેટા લેદા વિગેરે પડે છે તે બધું
નિષ્કળ થાય પણ તેમ જાનતું નથી માટે જ્ઞાન પોતાને અને
પર જાનેને જાણે છે

પ્રમાણના લક્ષણમા આવેલા સ્વ પર, વ્યવસાયિ
જ્ઞાન વિગેરેની આર્થકતા સૂત્રોદ્વારા સમજાવી હવે પ્રમાણના
પ્રામાણ્ય સ્વરૂપ ધર્મને જણાવે છે —

જ્ઞાનસ્ય પ્રમેયાન્યભિચારિત્વ પ્રામાણ્યમ્ ॥૧૮॥

અર્થ—પ્રમેય જ ઘટ પટાદિ પદાર્થ તેની સાથે
જ્ઞાનનું અચલિત્વા પર્ણ—નિયત સાથે રહેવું તે પ્રમાણનું
પ્રામાણ્ય છે

અમ ગે અપ્રામાણ્ય પણ જણાવે છે—

તન્નિતરત્ત્વપ્રામાણ્યમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—પ્રમેય ઘટાદિ અર્થ તેની સાથે જ્ઞાનનું વ્યભિ
ચારપર્ણ એટલે જ્ઞાનનું અનિયત માથે રહેવું તે અપ્રમાણ્ય છે

વિરોપાર્ય—પ્રમેય જે પ્રકારના છે એક સ્વરૂપ અને બીજું
પર રૂપ છે તેમા જ્ઞાનના પોતાના સ્વરૂપમા વ્યભિચાર હોયજ
નહિ પણ વ્યભિચાર તો માત્ર પરને વિષેજ જાણવેલ

તેવી મર્વ જ્ઞાન પોતાની અપેક્ષાએ પ્રમાણ્ય છે
અને બાહ્ય પદાર્થની અપેક્ષાએ પ્રમાણ્ય પણ છે અને
અપ્રમાણ્ય પણ છે

પ્રામાણ્યપ્રામાણ્યની ઉત્પત્તિ અને ક્ષતિની પદ્ધતિ—
તદુભયમુત્પત્તૌ પરત एव ક્ષૌઘ્ સ્વતઃ પરતઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — જ્ઞાનનિષ્ઠ પ્રમાણ્ય અને અપ્રમાણ્ય બંને ઉત્પત્તિમા તો પૃથ્વી થાય છે અને નિશ્ચયમા પૃથ્વી અને સ્વથી થાય છે

વિશેષાર્થ—પ્રમાણ્ય અને અપ્રમાણ્ય એ બંને ઉત્પત્તિ થતા તો જ્ઞાનના ઝગણુની અદર ગ્હેલા ગુણ અને દોષો ભેદને પૃથ્વી હોય છે પરંતુ તે અભ્યાસદશા હોય તા આસિ-જ્ઞાન પદાર્થ માથે વ્યલિચાગિ છે કે અવ્યલિચાગી છે એ પ્રમાણે અપ્રમાણ્ય કે પ્રમાણ્યનો નિશ્ચયવિધાયક કે નિષેધક જ્ઞાનની અપેક્ષા વિના ઉત્પત્તિ થતુ સ્વથીજ થાય છે પરંતુ અનભ્યાસદશા હોય તો પરની અપેક્ષાથી પ્રમાણ્ય અપ્રમાણ્ય નિશ્ચય થાય છે ત્યારે પગ્ત ગ્હેવાય છે

ત્રીમાસડો પ્રમાણ્યમા પ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિ સ્વથીજ માને છે તેઓ તેની પુષ્ટિમા જણાવે છે કે જ્ઞાન મામાન્યની ઉત્પત્તિમા જે સામગ્રીની જરૂર ગ્હે છે તેથી ગર્ધ નવીન સામગ્રી પ્રમાણ્યના પ્રામણ્યમા અપેક્ષિત નહિ હોવાથી પ્રમાણ્ય પ્રમાણ્ય સ્વથીજ છે અને અપ્રમાણ્ય ઉત્પત્તિ તો જેનોની પેઠે તેઓ પણ પગ્ત સ્વીકારે છે

જેનો પ્રમાણ્યના પ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિ પૃથ્વીજ માને છે તેઓ ત્રીમાસડોને ઉત્તર આપતા જણાવે છે કે “ સશય વિગેરે મિથ્યાજ્ઞાનોમા અને મત્ય જ્ઞાનોમા પણ જ્ઞાન મામાન્ય સામગ્રી તો જરૂર છે છતા તે મિથ્યાજ્ઞાનો અપ્રમાણ્ય છે અને મત્યજ્ઞાનો પ્રમાણ્ય છે એટલે મિદ્ધ થાય છે કે માથા અને ખોટા બંને જ્ઞાનોમા જ્ઞાન સામગ્રી તો સરખી હોય છે છતા સશય વિગેરે જ્ઞાનોમા ખીન દોષો દ્વારા તે અપ્રમાણ્ય ઉત્પત્તિ થાય છે

તે વાત મીમાસકો સ્વીકારે છે તેજ પ્રમાણે તેઓએ જ્ઞાન સા
મથી સિવાય બીજાં પણ અપ્રમાણની પેઠે પ્રમાણતાને ઉત્પાદક
નરહો. માનના જોઈએ અને તે સ્પષ્ટતા વિગેરે ગુણો હોઈ
શકે એટલે પ્રમાણની પ્રમાણ્યની ઉત્પત્તિપરથીજ છે તે
સિદ્ધ વાય છે

પ્રમાણના પ્રમાણ્ય અને અપ્રમાણ્યની સ્પષ્ટિ તો
અભ્યાસદશામા સ્વધી અને અનાભ્યાસદશામા પરથી થાય
છે જે વસ્તુ વારવાર પરિચિત હોય તેને અભ્યાસ દશા કહે-
વામા આવે છે ને જેનો પરિચય વારવાર ન થાય તેને
અનાભ્યાસદશા કહેવામા આવે છે જે જે સામગ્રીદ્વારા જ્ઞાન
ઉત્પન્ન થાય છે તેને તેજ સામગ્રીદ્વારા એ જ્ઞાનમા રહેનાર
પ્રમાણ્યનું જ્ઞાન થાય તો તેને સ્વત કહેવામા આવે છે
અને જ્યાં આગળ જ્ઞાનને ઉત્પાદક નરહો સિવાય બીજાં
અધિક કારણો દ્વારા પ્રમાણ્યનું જ્ઞાન થાય તેને પરત કહે-
વામા આવે છે

દાખલા તરીકે વારવાર પરિચિત એવા જગતના સ્વ-
રૂપનું જ્ઞાન થાય તેજ વખતે તેની અદર રહેલા પ્રમાણ્યનું
પણ જ્ઞાન થાય છે એટલે 'મને પાણીનું જ્ઞાન થયું છે' તેજ
વખતે આ મારું જ્ઞાન સાચું છે તે પ્રમાણ્ય પણ તરતજ
જણાય છે જે તરતજ પ્રમાણ્ય ન મानीએ તો માણસની
પૃથ્વી તે જણતાની સાથે તેમા થાય છે તે ન થવી જોઈએ
અનાભ્યાસદશામાતો 'મને પાણીનું જ્ઞાન થયું' એ પ્રમાણે
નિર્ણય થયા છતાં પણ તેની અદર રહેલા પ્રમાણ્યનો
જિવ બીજા કાળો દ્વારાજ થાય છે અને જે તેમ ન

માનીએ તો જ્ઞાન થયા પછી પણ તેમા ઘણીવાર ભુદ્ધી ભુદ્ધી
જાતની શકાઓ થાય છે તે ન થવી જોઈએ પરંતુ જળ
જ્ઞાન થયા પછી પણ આ જેને હું જળ માનું છું તે જળ
છે કે મૃગતૃષ્ણિકા છે વિગેરે સન્દેહ થાય છે, અને તે
સન્દેહ ઠંડો પવન વિગેરે બાહ્ય કારણો દ્વારા દૂર થવાની
જળનો નિશ્ચય કરી માણસ જળની પ્રવૃત્તિમા પ્રવર્તે છે
તે પરત પ્રમાણ્ય છે

તેજ પ્રમાણે સગ્રખાવો પ્રમાણપરીક્ષા

પ્રમાણાદિષ્ટસસિદ્ધિરન્યયાતિપ્રસગતઃ

પ્રમાણ્ય તુ સ્વતઃ સિદ્ધમભ્યાસાત્પરતોઽન્યયા ॥

આ રીતે આખો પરિચ્છેદ સ્વપર ચવસાયિક્ષાન પ્રમાણમ્
તેની વ્યાખ્યારૂપે છે ને આખાએ પરિચ્છેદમા એકેક શબ્દ
ન મુકવાથી શો શો વાધો આવે તે વાત સ્પષ્ટ કરી પ્રમાણતું
સાર્વોપજિ શુદ્ધ અનુભૂત લક્ષણ આજ ઘટી શકે છે તે મૂલો
દ્વારા મિદ્ધ કરી જતાવ્યું

આ રીતે 'પોતાના સ્વરૂપને અને પરપદાર્થને જણાવ
નાર જ્ઞાન તે પ્રમાણ' આ લક્ષણ સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ અને
પરોક્ષ લેદોમા સમાયેલું છે તેમજ અપ્રમાણ ઇન્દ્રિય વિગે-
રેમા આ લક્ષણ જગપણ ઘટી શકતું નથી આ રીતે આ
તદન શુદ્ધ લક્ષણ છે

॥ અવ દ્વિતીય પરિચ્છેદ ॥

બીજો પરિચ્છેદ

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વિચાર

પ્રમાણની મત્યા—

તદ્દ્વિમેદ પ્રત્યક્ષ ચ પરોક્ષ ચ ॥ ૧ ॥

અર્થ — તે પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદ છે, વિગેપાર્થ — દરેક પદાર્થમાત્રનું વર્ણન લક્ષણ અને વિધાન દ્વારા થાય છે, તેમ પહેલા પરિચ્છેદમા પ્રમાણનું લક્ષણ બતાવ્યું હવે તેના ભેદો બતાવે છે

પ્રત્યક્ષ — જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયની આધીનતાથી ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યક્ષ. આલક્ષણ સાબ્યવહારિક પ્રત્યક્ષને ઘટી શકે છે પણ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા થાય તે સક્ષ્મ નો અર્થ હવે લઈએ એટલે ઈન્દ્રિય વિના હવનીજ સાનિધ્યતાથી જે બાધ તે પ્રત્યક્ષ એમ લક્ષણ ઘટી શકે છે

આ સૂત્રમા જે ચક્રાર મુકવાથી જણાવ્યું છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બંનેમા પ્રમાણ સરખું જ છે કારણ કે અભિમતનો સ્વીકાર અને અનભિમતનો તિરસ્કાર એ બંને

૧ ઈન્દ્રિયની આધીનતાથી જે ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યક્ષ, આત્મપુરુષ સમાન છે અચરીભાવ નથી

૨ જુઓ ન્યાયનીપીઠા પૃષ્ઠ ૪૨ 'અદ્વિતિ વ્યામોતિ જાનાતોત્યક્ષ આત્મા તમાત્રાપેશોત્પત્તિક પ્રત્યક્ષમ્

જુઓ ન્યાયનાત્ ૫૪ ૬૫ લક્ષણદ્વે જીવપર્યાયસ્તતશ્ચાત્ પ્રતિવતતે રિતિ પ્રત્યક્ષમ્

દ્વય પ્રત્યક્ષની/ભેદ પરોક્ષથી થતા દેખીએ છીએ
પ્રમાણવિષયક અન્યની માન્યતા ૩—

૧ -નાસ્તિકો—કેવળ એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માને છે

૨ ઐદ્ધો—પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બે પ્રમાણ માને છે

૩ નૈયાયિકો—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન ને શાબ્દ
માને છે

૪ મીમાસક—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ,
ને અભાવ માને છે

૫ વૈશેષિક—પ્રત્યક્ષ, અનુમાનને શાબ્દ પ્રમાણ
માને છે

આ 'બધા'લેદો 'વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યક્ષ અને પરો
ક્ષમા સમાઈ જાય છે

જગતમા વસ્તુમાત્રનો બોધ બે રીતે થતો જોવાય છે
એકમા વસ્તુનો યથાતથ્ય બોધ પરની અપેક્ષા વિના થાય
છે ત્યારે બીજામા વસ્તુનો યથાતથ્ય અસ્પષ્ટ બોધ પરની
અપેક્ષાદ્વારા કરવામા આવે છે આ બે શીવાય વસ્તુનો બોધ
કોઈ ત્રીજી રીતે નથી થતો માટેજ તેના બીજા જુદા ભેદ
પાડવામા નથી આવ્યા

પદાર્થમાત્રના જુદા જુદા ભેદો ત્યારેજ પાડવામા આવે
કે હરેક ભેદોનું સ્વરૂપ ડોઠપણુ રીતે ખામ વિશિષ્ટ એટલે

૦ ચાવાકોઽધ્યક્ષમેક સુગતકળમુજી સાનુમાન સશાબ્દ

તદ્વત પારમર્થ સહિતમુપમયા તત્ત્વત્રય ચાક્ષપાદ ।

અર્થાપત્યા પ્રમાદ્વદતિ ચનિચિલ મન્યતે મદ્દષ્ટતત્

સામાય દ્વે પ્રમાણે જિનપતિસમયે સ્પષ્ટતોઽસ્પષ્ટતથ્ ॥

બુદ્ધ પ્રકારનું હોય પરંતુ અનુમાન, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન વિગેરે દરેકમા પરોક્ષ લક્ષણ સમાયેકું હોવાથી તેના બુદ્ધ ભેદો પાડવામા નથી આ-આ પરંતુ પરોક્ષ પ્રમાણમાજ સમાવવામા આવ્યા છે

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ —

સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ — સ્પષ્ટજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ આ લક્ષણ અર્થ છે

વિશેષાર્થ — પરોક્ષ પ્રમાણમા થતો બોધ બીજાની અપેક્ષા રાખે છે માટે અસ્પષ્ટ છે જ્યારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની નિર્મલતા આપણે કોઈપણ અપેક્ષા વિના સ્પષ્ટ અનુભવીએ છીએ માટે તે સ્પષ્ટ છે

કોઈ પણ બાળકને તેના પિતા શબ્દો દ્વારા અગ્નિનું જ્ઞાન કરાવે ત્યારે તેને અગ્નિની અમુક જાળી થાય છે ત્યારબાદ તેને બીજા પુરુષ ધુમાડો નીકળતો હોય તેવું સ્થાન બતાવે ત્યારે તેને અગ્નિનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થાય છે અને છેવટે કોઈ ત્રીજા અગ્નિ સાક્ષાત્ લાવી તેની આગળ રજી કરે ત્યારે તેને વિશેષ જ્ઞાન થાય છે આ ત્રણે જ્ઞાનોમા છેલ્લું જ્ઞાન તેને સ્પષ્ટ અગ્નિનો બોધ કરાવે છે આ છેલ્લા બોધથી થયેલું જ્ઞાન તેને તે તે વસ્તુમા સ્પષ્ટ દોરે છે

સ્પષ્ટત્વ નિરૂપણ —

અનુમાનાગ્રાધિક્વચેન વિશેષપ્રકાશન સ્પષ્ટત્વમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ — અનુમાન વિગેરે પ્રમાણોથી અધિકતા એ વિશેષ બોધ તે સ્પષ્ટત્વ

પ્રત્યક્ષના પ્રકાર.—

તદ્દિપ્રકાર સાવ્યવહારિક પારમાર્થિક ચ ॥ ૪ ॥

અર્થ—તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન જે પ્રકારનું છે એક સાવ્યવહારિક અને બીજું પારમાર્થિક

વિશેષાર્થ—‘સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાન પ્રમાણમ્’ આ પ્રમાણનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવ્યું હતું પરંતુ પ્રત્યક્ષના વિશેષ લક્ષણ માટે ‘સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષમ્’ મુકી પ્રત્યક્ષનું વિશેષ લક્ષણ કહ્યું

આ સ્પષ્ટજ્ઞાનના પણ જે લેદ થાય છે એક વ્યવહારીય સ્પષ્ટજ્ઞાન થાય છે અને બીજું તેનું યથાતથ્ય સ્વરૂપ બતાવનાર પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ થાય છે માટે સાવ્યવહારિક અને પારમાર્થિક એવા જે લેદ પડે છે

આ સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ મતિજ્ઞાનનો એક પેટાવિભાગ છે અને જે મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ, ઉમાસ્વાતિન્વામીજી તત્ત્વાર્થમા ‘મતિ સ્મૃતિ સંજ્ઞા ચિન્તાઽઽભિનિવોધ ઇત્યનર્યાન્તરમ્ સૂ ૧૩’ એ સૂત્ર દ્વારા દર્શાવે છે એમજ તેજ સૂત્રમા શહેલા મતિ શબ્દથી તેઓ જણાવે છે કે આની દ્વારા જગતનો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર ચાલે છે માટે આ મતિજ્ઞાનજ સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે આ સાવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષમા થોડી નિર્મલતા થાય છે માટે પ્રત્યક્ષ જે નહિ તર વસ્તુત પગેક્ષજ છે

સાવ્યવહારિક—ચક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઈન્દ્રિયોની અપેક્ષાથી ઇષ્ટમા પ્રવૃત્તિરૂપ અને અનિષ્ટમા નિવૃત્તિરૂપ મુશ્કેલી વિના જેનાથી જ્ઞાન થાય તે સાવ્યવહારિક

પારમાર્થિક—ઇન્દ્રિય કે મનની અપેક્ષા વિના આ
ત્માની આનંધ્યથી જે જ્ઞાન થાય તે પારમાર્થિક
આવ્યવહારિકના ભેદ—

તત્રાય દ્વિવિધમિન્દ્રિયનિવન્ધનમનિન્દ્રિયનિવન્ધનં ચ ॥૫૦॥

અર્થ—તેમા પહેલું સાવ્યવહારિક જ્ઞાન તે જે પ્રકા
નું છે એક ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થનારૂં ને બીજું અનિન્દ્રિયથી
(મનથી) ઉત્પન્ન થનારૂં છે

૪ સ્પર્શન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય ઘ્રાણેન્દ્રિય ચક્ષુરેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય
જે પાંચ ઇન્દ્રિયો છે અને તે અનુક્રમે સ્પર્શ રસ ગન્ધ રૂપ અને
શબ્દને મહત્ત્વ કરનાર છે આ ઇન્દ્રિય દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે ભેદ છે
રેન્દ્રિય નામ કર્મના ઉત્પન્ના નિમિત્તવાળી છે અને ભાવેન્દ્રિય
જ્ઞાનાવશ્ય ર્જનાવરણને વીર્યાન્તરાયના સુયોપશમની અપેક્ષાવાળી છે
માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય પૃથ્વી વનસ્પતિ વિગેરેને હોય છે સ્પર્શેન્દ્રિય અને
રસેન્દ્રિય કૃમિ શય છીપ વિગેરે હોય છે સ્પર્શન રસન અને
ઘ્રાણ કાઠી કથુઆ વગેરે હોય છે સ્પર્શન રસન ઘ્રાણ ચક્ષુ અને
શ્રોત્ર ભક્તર માખી સીંછી વિગેરેને હોય છે અને પાંચે ઇન્દ્રિયો
મનુષ્ય તિર્થંચ દેવ નારક વિગેરેને હોય છે

દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય તે દરેકના જે જે બે છે નિર્ણય
અને ઉપકરણ એ દ્રવ્યેન્દ્રિયના બે છે લઘ્વિ અને ઉપયોગ એ
ભાવેન્દ્રિયના બે છે નિવૃત્તિ દ્રવ્યેન્દ્રિય અને કહેવામા આવે છે
જે પાંચે ઇન્દ્રિયોની બહારના આકાર અને મનુરની દાગ કદમ્બ
પુષ્પ છે એ ગ્ના આકાર વિગેરે છે તે તે બે ને પુદ્ગલરૂપે છે એ
ઉપકરણ ત્રણેન્દ્રિય તે શક્તિરૂપે છે જ્ઞાનાવરણ કર્મના ધરોપશમદ્વારા
આત્મામા શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેને લઘ્વિ ભાવેન્દ્રિય કહે છે

વિશેષાર્થ—આ વ્યવહારયોગ્ય જ્ઞાન પણ જે લેદે થાય છે કારણકે એક જ્ઞાનમા ઈદ્રિયની ખામ મૂખ્યતા છે ત્યારે બીજામા મન મૂખ્ય છે

પદાર્થ અને ઈદ્રિયનો સબધ થયા છતા પણ મનના ઉપયોગ વિના જ્ઞાન થતુ નથી માટે ઈદ્રિય નિબંધન અને અનિન્દ્રિય નિબંધન એલે લેદ નકામા છે પરતુ અનિન્દ્રિય નિબંધન એકલ જોઈએ એમ શકા થાય પરતુ તેનો ખુલાસો કરતા બહુવલુ જોઈએ કે મન તો ઈદ્રિયજ્ઞાનમા અને અનિન્દ્રિય જ્ઞાનમા બન્નેમા કારણ છે એટલે સાધાગણુ કારણુ

અને આ શકિત કાર્ય કરવામા માધનરૂપે યોગ્ય ત્યારે જે પરિણામ થાય તેને ભાવેન્દ્રિય કહે છે

૫. અનિન્દ્રિય તે મન આ મન સર્વ અર્થને ગ્રહણુ કરનાર હોય છેને તેના પણ જે ભેદ છે દ્રવ્ય અને ભાન જે પુદ્ગલો દ્રવ્યમનપણાએ પગિણુમે તે દ્રવ્યમન ને જ્ઞાનાવરણુ કર્મના ક્ષયોપશમદ્વારા જે આત્મામા લખિધ પેલા થાય તે ભાવમન છે આ મન મતિ અને શ્રુત જ્ઞાનને સપૂર્ણુ વિષય કરનાર છે

આ વિષયક સગ્રખાવો પ્રમાણુ મીમાસા સ્પર્શ રસ ગન્ધ રૂપ શબ્દ ગ્રહણલક્ષણાનિ સ્પર્શન રસન ઘ્રાણ ચક્ષુ શ્રેણાણી દ્રિયાણિ દ્રવ્ય ભાવમેદાનિ ॥૧-૧-૨

દ્રવ્યેન્દ્રિય નિયતાકારા પુદ્ગલા ૧-૧-૨૩

ભાવેન્દ્રિય લબ્ધ્યુપયાગૌ ૧-૧-૨૪

સર્વાર્થગ્રહણ મન ॥ ૧-૧-૨૫

શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય ॥ ૨-૨૨ તત્ત્વાર્થ

૪મિ પિપીલિકા ગ્રમર મનુપ્યાદીનામેકૈકૃદ્વાનિ ॥

૨-૨૬ તત્ત્વાર્થ

છે, પણ ઈદ્રિયો તો ઈદ્રિયજ્ઞાનમાત્ર કારણ છે માટે તે અસાધારણ કારણ છે ને જે અસાધારણ કારણ હોય તેથીજ તેનો વ્યપદેશ થવો જોઈએ.

કોઈપણ કાર્ય કારણ વિના બની શકે નહિ પછી જલ્દે તે કાર્યમા ઉપાદાન, નિમિત્ત કે કોઈપણ કારણ હોય અને જો આ કારણોનું વ્યવસ્થિત સાચુ જ્ઞાન ન કરવામા આવે તો ઈચ્છિત કાર્યનો જોધ થવો અસંભવિત છે તેવીજ રીતે વ્યવહાર થોડા પ્રત્યક્ષ થનામા ઈદ્રિયો મૂખ્ય કારણ છે માટે તેના સ્વરૂપનો ને માન્યતાનો પ્રથમ નિર્ણય કરવો જોઈએ આ ઈદ્રિયો વિષે જુદા જુદા તત્ત્વગવેષક પુરુષોમા જુદા જુદા મત છે અને આ ઈદ્રિયો વાસ્તવિક રીતે નિમિત્ત કારણ છે, ઉપાદાનકારણ તો જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ છે

હવે આ ઈદ્રિયો વસ્તુનો જોધ કરવામા કઈ રીતે કારણ છે તે ઉપર જુદા જુદા દર્શનકારોનો મત જણાવે છે

૧ નૈયાયિકો અક્ષુને પ્રાપ્તકારી અને જાડીની અપ્રાપ્તકારી માને છે અને જોડી ધોત્ર અને અક્ષુ અપ્રાપ્તકારી અને જાડીની પ્રાપ્તકારી માને છે જોનો અક્ષુને અપ્રાપ્તકારી અને જાડીનીને પ્રાપ્તકારી માને છે પણ આનું વિન્યૂત સ્વરૂપ વાદસ્થળના વિભાગમા ચર્ચવામા આવશે

હવે સાવ્યવહારિકના બંને ભેદના પેટા ભેદો જણાવે છે —

एतद् द्वितयमवग्रहेहापायधारणामेदादेकशत्रुर्विकल्पम्
અર્થ—પૂર્વોક્ત ઈદ્રિય નિબંધન અને અનિન્દ્રિય

નિબંધન જ્ઞાન બંને દરેક અવગ્રહ ઇહા અપાય અને ધારણા એ ચાર ભેદોથી ચાર ચાર પ્રકારનું છે

વિશેષાર્થ — આ ઇદ્રિય અને મનથી થતું વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાન વારવાર પરિચિત હોવાથી ભેદ નથી લાગતો, છતાં ઝેલ્લામા છેલ્લું વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી તેમા છ પ્રકારના સ્વરૂપો થાય છે અને તેનેજ દર્શન અવગ્રહ સશય ઇહા અપાય અને ધારણા કહેવામા આવે છે છતાં દર્શન અને સશય જ્ઞાનની કોટિમા સમાતું નહોવાથી તેને છોડી અવગ્રહ ઇહા અપાય અને ધારણા એ ચાર ભેદોનેજ વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાનના પેટા ભેદ તરીકે પાડવામા આવ્યા છે પરંતુ દર્શન નિશ્ચયાત્મક ન હોવાથી જ્ઞાન-પ્રમાણ નથી અને સગય સમારોપ હોવાથી પ્રમાણ નથી એ પ્રમાણે સ્વીકાવામા આવ્યું છે હવે પ્રથમ અવગ્રહનું સ્વરૂપ કહે છે

અવગ્રહનું લક્ષણ—

વિપયવિપયિસન્નિપાતાન્તરસમુદ્ભૂતસત્તામાત્રગોચરદર્શના
જ્ઞાતમાદ્યમવાન્તરસામાન્યાકારવિશિષ્ટવસ્તુગ્રહણમવગ્રહઃ ॥૭॥

અર્થ — (સામાન્ય અને વિશેષાત્મક) પદાર્થ અને ચક્ષુ વિગેરે વિષયોનો બ્રાન્તિને ઉત્પન્ન ન કરે તેવી રીતે અનુકુલ સંબંધ (યોગ્ય દેશમા રહેલું) થયા પછી તરતજ ઉત્પન્ન થનાર, મત્તા માત્રને વિષય કરનાર દર્શનથી-નિરાકાર ભોધથી, ઉત્પન્ન પહેલું અવાન્તર સામાન્યયુક્ત વસ્તુનું જ્ઞાન તે અવગ્રહ

વિશેષાર્થ—કોઈ પણ જ્ઞાન કરનાર પુરુષને પ્રથમ સામાન્ય ને વિશેષાત્મક ઘટ પદાર્થ અને વ્યક્તિના શોધ્ય નિપાત થાય ત્યાં માદ 'છે' એવું મત્તામાત્ર દર્શન-જ્ઞાન થાય અને ત્યારબાદી મન જાતિની અપેક્ષાએ અધિક દેશમા રહેનાર મત્તા સામાન્યથી અવાન્તર સામાન્ય (ન્યુનદેશવૃત્તિ) ઘટનાદિ વિશેષશુભ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે અવગ્રહ એ/લે (૮) એ જ્ઞાન કરતાં કોઈક વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતું લક્ષણ —

અવગ્રહીતાર્થવિશેષાકાણમીદા ॥ ૮ ॥

અર્થ—પૂર્વોક્ત અનુભવ જ્ઞાનથી અગ્રહણ કરેલા પદાર્થ મળથી વિશેષ આકાંક્ષા તે ઇહા.

વિશેષ—પૂર્વોક્ત અવગ્રહથી અગ્રહણ કરેલ ઘટાદિ પદાર્થ તેની વિશેષની ઇચ્છા તે ઇહા જેમકે ગુજરાતનો હથે કે અન્ય દેશનો આવું જે જ્ઞાન તે મશય, અને ત્યારબાદ ઠટલાક અગ્રહણ ઠા. વિચારવામા આવે કે ગુજરાતનો હોવો જોઈએ તે ઇહા.

અવાયનુ લક્ષણ —

દૈઘિતવિશેષનિર્ણયોઽવાય ॥ ૯ ॥

અર્થ—ઇહાથી વિષય કરેલા પદાર્થના વિશેષનો ચર્ચાર્થ નિર્ણયતે અવાય.

વિશેષ—ઇહાથી જાણેલ પદાર્થનો નિશ્ચય કરવામા આવે જેમકે આ ગુજરાતનોજ છે એવો નિર્ણય તે અવાય-ધારણાનું લક્ષણ —

સર્વ દૃઢતાવસ્થાપનો ધારણા ॥ ૧૦ ॥

અર્થ.—તેજ અવાય અત્યંત નિશ્ચિત અવસ્થાને પામે
ધારણા કહેવાય

વિશેષ—ઝેઠપણુ જ્ઞાન ડેટલાડ કાળ સુધી ટકી રહ
પડી કાલાન્તરમા સ્મરણુને યોગ્ય બને તે ધારણા
અને સગયનુ તારતમ્ય —

સગયપૂર્વકૃત્વાદીહાયાઃ સગયવાદ્મેદ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ.—ઈહારૂપ જ્ઞાન સશયપૂર્વક થતુ હોવાથી
તે સશયથી ભેદ છે

વિશેષ—આ હશે કે એ હશે એમ અનેક કાટિને
પારૂ જ્ઞાન તે સગય છે પરંતુ ઈહા જ્ઞાનતો આ અમુક
જોઈએ એમ વસ્તુના યથાર્થજ્ઞાનની સન્મુખતા
સ્તુતા એક અગ પ્રત્યે આ ઈહા જ્ઞાન ધાય છે માટે
ઈહાની પૂર્વ અવસ્થા છે અર્થાત્ મશય એ ઈહાનો
છે આ ગીતે ઝેઠપણુ વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાનના આ-
પડી શકે છે અને તે ભેદ પાડવામા દરેક દરેક
-વરૂપ, વિષય અને ઉત્પત્તિની લિન્નતા એ મૂખ્ય છે

દિક્તા નામભેદની માર્થકતા —

અથિદમેદેડપિ પરિણામવિશેષાદેવા વ્યપદેગ

૧૨ ॥

અર્થ — પૂર્વોક્ત દર્શનાદિકનો કથચિદ અભેદ છતા
પરિણામ વિશેષ (સ્વરૂપ વિશેષ) લિન્ન હોવાથી
નામનો ભુદો ભુદો નિર્દેશ છે

વિશેષ — દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ એક જીવ દ્રવ્યમા તાદાત્મ્ય મળકથી દર્શન, અવચ્છેદ વિગેરે જ્ઞાનો થાય છે માટે અલેદ છે, અને પચાંચાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દર્શનનો વિષય અને સ્વરૂપ અને અવચ્છેદનો વિષય અને સ્વરૂપ જુદું હોવાથી લેદ છે માટે નામલેદ યુક્ત છે આ રીતે તેમનો લેદ અને અલેદ સંગત છે દર્શનાદિકના લેદના કારણે —

अनामस्त्येसा प्युत्पात्रमानत्वेनासङ्कीर्णस्वभावतयानुभूय
मानत्वादपूर्वापूर्ववस्तुपयायप्रकाशकत्वात् क्रमभावित्वाथैतेव्य
तिरिच्यन्त इति ॥ १३ ॥

અર્થ—એકી સાથે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તથા પરસ્પર લિપ્ત સ્વભાવનાગા તેરીકે અનુભવતા હોવાથી તથા નવીન નવીન વસ્તુના પચાંચાર્થને જણાવનારા હોવાથી અને ક્રમસર થતા હોવાથી દર્શન વિગેરે પરસ્પર લિપ્ત સ્વરૂપવાળા છે

વિગેષાર્થ—જુદું જુદું સ્વરૂપ હોવાથી દર્શન વિગેરેનો સ્વરૂપલેદ નવીન નવીન વસ્તુના પચાંચાર્થને જણાવતા હોવાથી પચાંચલેદ, ક્રમે થતા હોવાથી ઉત્પત્તિ લેદ આ રીતે આ ચારેનો પરસ્પર લેદ સિદ્ધ થાય છે દર્શનાદ ક્રમનો નિશ્ચય —

क्रमोऽप्यमीषामयमेव तथैरसवेदनादेवक्रमाविर्भूत निज-
कर्मक्षयोपशमजन्यत्वात् ॥ १४ ॥

અર્થ—દર્શનાદિકનો ક્રમપણુ એજ છે કારણકે તેજ પ્રમાણે અનુભવ થાય છે તથા તેજ ક્રમે પોતાના કર્મનો ક્ષયોપશમ પ્રગટ થાય છે તેથી દર્શનાદિકનો તે ક્રમ છે

વિગેપાર્થ—જેવા ક્રમેથી ડાગણા ઉત્પન્ન થાય તેવાજ ક્રમે ડાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે ડર્મના ક્ષયોપશમરૂપ દર્શન અવગ્રહનું ડાગણુ આ ગીતેજ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પ્રથમ દર્શન, પછી અવગ્રહ ઈહા અપાય ને ડાગણા વાય છે પદાર્થ અને ઈદ્રિયની સર્વ મામત્રી સરખી છતાં પદાર્થ વિષયક દરેક વ્યક્તિને તત્તમતાએ ઝોધ થાય છે આ તારતામ્ય ઝોધ થવામા ક્રમ ક્ષયોપશમ મૂખ્ય ડાગણુ છે
પુર્વોક્ત ક્રમ ન માનવામા દોષ—

અન્યથા પ્રમેયાનવગતિ પ્રસન્નઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—પુર્વોક્ત ક્રમ ન સ્વીકારીએ તો પ્રમેયની અસિદ્ધિનો પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થાય
ક્રમનો નિશ્ચય—

નગ્વલ્વદદ્દમવગૃહ્યતે ન ચાનવટુહિત મદિવ્યતે ન ચાસન્દિ-
ગ્યમીઘતે ન ચાનીઘિતમવેચતે નાપ્યનવેત ધાર્યતે ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—અરેખજ જે પદાર્થ દર્શનનો વિષય ન થયો હોય તે અવગ્રહ વિષયક ન થાય જે અવગ્રહનો વિષય ન બને તે સદેહનો વિષય પણ ન બની શકે જે સદેહનો વિષય થયો નથી તે ઈહાનો વિષય ન થાય જે ઈહાનો વિષય ન થાય ને અપાયનો વિષય ન બની શકે જે અપાયનો વિષય ન હોય તે ડારણાનો વિષય પણ ન થાય

કનચિત્ત ક્રમનુ ભાન ન થવામા ડાગણુ—

કવચિત્ક્રમમ્યાનુપલક્ષણમેપામાશ્રુત્પાદાદુત્પલપત્તશતવ્ય-
તિરેકક્રમવદિતિ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—ગ્રોધક ગ્રોધના પૂર્વોપા દર્શનાદિકના કમનું જ્ઞાન નથી થતું તે આ દર્શનાદિક જલદી ઉત્પન્ન થાય છે તેને લઈને છે જેમકે નો કમગપત્રના લેહમા દરેક પત્રના લેહમા કમનું જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ એકના લેહ પછી જ બીજાનો લેહ થાય છે એ વન્તુ સ્વત મિદ્ધ છે

વિશેષાર્થ—વ્યવહાર યોગ્ય ઇદ્રિય અને અનિદ્રિય જ્ઞાનની ચાર અવસ્થાઓ પડે છે તે ચારે અવસ્થાઓમા સ્વરૂપ જુ છે, ઉત્પત્તિક્રમ પણ જુદો છે અને પૂર્વની અવસ્થા ઉત્તરની અવસ્થામા જરૂરને જરૂર કારણરૂપે હોય છે આથી વ્યવહાર યોગ્ય જ્ઞાનમા ઇદ્રિય અને અનિદ્રિય કારણ છે તે તે ઠારા વ્યવહારયોગ્ય થાય ત્યા સુધી તેની ચાર અવસ્થાઓ થાય છે તે સૂત્રકારે સ્પષ્ટ કરી

જેમકે આપણે ઘટાનું જ્ઞાન કરવું હોય તે પ્રથમ ઘટાનું 'છે' એમ જાણુ દર્શન થાય ત્યારબાદ ઘટો છે એવું જ્ઞાન થાય ત્યારબાદ આ ઘટો શુજરાતનો હશે કે કાઠિયાવાડનો તે વિચાર આવે છે પછી અમુક અમુક કારણોને લઈ શુજરાતનો હોવો જોઈએ એવું જ્ઞાન થાય અને ત્યારબાદ આ ઘટો શુજરાતનો જ છે એ નિશ્ચય થાય અને આખરે આ નિશ્ચય ઠંટનાક કાળ સુધી સ્મરણ યોગ્ય બને તેવો ટકી રહે. આને અનુક્રમે દર્શન, અવચક, સશય, ઇહા, અપાય અને ધારણા કહેવામા આવે છે આમા દર્શન અને સશય જ્ઞાન નથી કારણ કે દર્શનમા સ્પષ્ટ બોધ નથી અને સશયમા નિશ્ચય નથી બાકી એન્ન, પદાર્થ વિષયક જ્ઞાનમા અપેક્ષાલેહથી અનેક

વચ્ચ વિગેરે થઈ શકે છે અને તે બધા જ્ઞાનમા મનાઈ શકે
પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષ લક્ષણ—

પારમાર્થિક પુનરુત્પત્તાત્મામાત્રાપેક્ષમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તો પોતાની ઉત્પત્તિમા
વળ આત્મા માત્રની અપેક્ષા ગણે છે

વિશેષ—આ જ્ઞાનમા કોઈપણ બંધની અપેક્ષાની જગ
હોતી નથી આમા તો જ્ઞાનને આવગડ વસ્તુના નાશની જ
જર છે તેથી આ શુદ્ધ પ્રત્યક્ષ છે અને આ જ્ઞાનાવગ્ણીયના
વળ અને ક્યોપશમ સુકૃત આત્મામાત્રની અપેક્ષાથી જ
અવધિ વિગેરે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ઈન્દ્રિ-
ની અપેક્ષાથી થતું નથી

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષના ભેદ—

તદ્વિકલ સકલચ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ વિકલ અને સકલ
મ બે પ્રકારે છે પદાર્થનો અપૂર્ણ બોધ કમવના તે
વિકલ સપૂર્ણ પરિચ્છેદ કરના તે સકલ
વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદ—

તત્ત્રિફલમવધિમનપર્યાયજ્ઞાનરૂપતયા દ્વેષ્યા ॥૨૦॥

અર્થ—પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના વિકલ અને સકલ પ્રત્ય
ભેદોમાથી વિકલ પ્રત્યક્ષ તે અવધિજ્ઞાન અને મન પચાયજ્ઞાન
મ બે પ્રકારે છે

વિશેષાર્થ—આ અવધિ અને મન પર્યાયજ્ઞાન જગતની
મામે તમામ તેમજ દરેક વસ્તુઓના દરેક અભાવને બંધુ-

નાર ન હોવાથી વિગ્લ કહેવાય છે આ વિક્રમ અને સ્વર્ગ
એ બંને લેદા વિષયના લેદની અપેક્ષાએ છે પરંતુ વિક-
લમા જ જે વસ્તુનો પ્રતિબોધ થાય છે તે તે નિયત રૂપે
જ થાય છે

અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ—

અર્વાચનાનાવરણવિન્યવિશેષમમુદ્ધય મયગુણપ્રત્યય રુપિ
દ્રવ્યગોચરમર્યાધજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપગમથી ઉત્પન્ન થનાર
તવા ભવ અને ગુણના વરણવાળું ને રૂપીદ્રવ્યને વિષય કરનાર
જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન

વિગેષ—દેવ નારકીએને અવધિજ્ઞાન દેવ અને નારકમાં
ઉત્પન્ન થના માત્રથી વાય છે માટે તે ભવપ્રત્યયિક સમ્ય-
ગદર્શન વિગેર ગુણ દ્વારા મનુષ્ય તિર્યચને જે જ્ઞાન થાય તે
ગુણપ્રત્યયિ-અવધિજ્ઞાન ને તે મનુષ્ય અને તિર્યચને થાય છે
જગતમાં પ્રમેય પદાર્થો જે પ્રાણના છે એકરૂપી અને બીજા
અરૂપી અવધિજ્ઞાન રૂપીને વિષય કરનાર છે અને તે રૂપી
દ્રવ્યો પૃથ્વી, અપ તેજ, વાયુ, ધાતુ, અધકાર વિગેરે છે જો
દેવ નારકીને પણ જન્મની માટે અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપગમની
આવશ્યકતા પણ જરૂરી છે છતાં તે ક્ષયોપગમ તેમને જન્મતાજ
હાય છે માટે તેને ભવપ્રત્યયિ કહેવાય છે આ વિક્રમ
પ્રત્યક્ષ છે

મન પર્યાયનું લક્ષણ—

સયમવિશુદ્ધિનિવ્યનાદ્વિશિષ્ટાવરણવિન્દેદાજ્ઞાત મનો-
દ્રવ્યપયાયાકમ્વન મન પર્યાયજ્ઞાનમ્ ॥૨૨॥

અર્થ—સયમ વિશુદ્ધિ છે કાગ્ણુ જેનું એવા વિશદ્ય આવરણના નાશથી મન પર્યાય જ્ઞાનાવગ્ણુનો ક્ષયોપશમ ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષયોપશમકારા તે ઉત્પન્ન થનાર, તે મનો વર્ગણના પર્યાયોને વિષય ઠગનાર જ્ઞાન તે મન પર્યાયજ્ઞાન કહેવાય છે

વિશેષ—મન પર્યાયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી અટી ઠીપમા રહેલા સજ્ઞિ પચેન્દ્રિયના મનના પર્યાયોનું જ્ઞાન તે મન પર્યાયજ્ઞાન તે આ જ્ઞાન મયમ વિશુદ્ધ પાળનાથી થાય છે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ—

સકલ તુ સામગ્રીવિશેષતઃ સમુદ્ભૂતસમન્તાવરણખયાપેક્ષ
નિગ્નિલદ્રવ્યપર્યાયસાક્ષાત્કારિસ્વરૂપ કેવલજ્ઞાનમ્ ॥૨૩॥

અર્થ—સદગ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ તે સામગ્રીના વિશેષથી ઉત્પન્ન થનાર, સમગ્ર આવગ્ણુના ક્ષયની અપેક્ષા વાળું અને સમગ્ર દ્રવ્યના સમગ્ર પર્યાયોને વિષય કરનાર સ્વરૂપવાળું છે અને તેને કેવળજ્ઞાન કહે છે

ત્રિગોપાર્થ—સામગ્રી જે પ્રકારની છે અતઃગ અને બહિરગ સમ્યક્ત્વ યદ્યાખ્યાત આગ્નિ વિગેરે અતઃગ સામગ્રી જે વજ્રરૂપબનારાચમ ઘયણુ ને ત્રિનકાવિઠમનુષ્યભવ વિગેરે બહિરગ સામગ્રી છે તે બંને સામગ્રીના પ્રકારથી સમગ્રપ્રાતિ કર્મનો ક્ષય થાય છે તે તે દ્વાગ મકલ દ્રવ્યપર્યાયને પ્રકારનાર જે જ્ઞાન થાય તે કેવળજ્ઞાન. આ પ્રાચ્યે જ્ઞાનનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ તત્ત્વાર્થધિગમ સૂત્રથી વિશેષે ત્રિજામુએ બાણુવુ

અરિહંતની આગિની—

જ્ઞતદ્વાન્નર્દન્નિર્દોષત્વાત્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—જનનજ્ઞાનવાગા અરિહુત છે કારણકે તે નિર્દોષ છે
વિશેષ—દ્રવ્યચેત્ર જાળ અને ભાવની જે પદાર્થો રહેલા છે
તેને પ્રાપ્તે અનુમાન જાન મિદ્દ વરીએ છીએ તે પદાર્થો
જાળને પણ પ્રત્યક્ષ હોય છે અને તે આ સર્વજ્ઞને હોય છે
નિર્દોષપણાની સિદ્ધિ—

નિર્દોષાસો પ્રમાણાવિરોધિવાનત્વાદિતિ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—પ્રમાણથી અવિરુદ્ધ બોલનાર હોવાથી તે
અગ્નિહુત નિર્દોષ છે

નિ તેમની વાણી પ્રમાણ્યુક્ત હોવાથી નિર્દોષ છે
અરિહુતની વાણીની સત્યતાની સિદ્ધિ—

તદિષ્ટસ્ય પ્રમાણેનાપ્રાયમાનવાન્ તદ્વાચસ્તેના
વિરોગસિદ્ધિ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—અરિહુત ભગવાનની જે ઇષ્ટ વસ્તુઓ છે તે
પ્રમાણથી બાધા નથી પામતી તેથી તેમની વાણી અવિરુદ્ધ
છે તે નિદ્ધ થાય છે

વિરોગપાર્થ—અગ્નિહુત ભગવાનને ઇષ્ટ અનેકાન્તવાદ
અને નયનાદ છે અને તે જાળને પ્રમાણથી બરાબર સિદ્ધ થાય છે
કેવલાદાર અને સર્વજ્ઞપણાના બાધનો નિવેધ—

* સુદમાતરિતદુરાર્થ પ્રત્યક્ષા કસ્યચિદ્વથા
અનુમેયત્વતાઽભ્યાદિરિતિ સયાસસ્થિતિ ॥૨॥
સ દ્યમેયસિ નિર્દોષો યુક્તિશાસ્ત્રાવિરોધિવાકુ
અવિરોધો યદિ ઇતે પ્રસિદ્ધન ન વાચ્યતે ॥૬॥

જુઓ મામતબ્દકત આત્મીમામા શ્લોક ૫-૬

नच कवल्लाहारवत्त्वेन तस्यासर्वज्ञत्व कवल्लाहार सर्व-
ज्ञत्वयोरविरोधात् ॥ २७ ॥

अर्थ—अरिद्धत लगवान कवलाहारवाणा होवाधी
तेमनु असर्वज्ञपणु नथी जारणुडे कवणाहार अने सर्वज्ञ
त्वने परस्पर जर्ध विरोध नथी

विशेषार्थ—द्विगभरो लगवानने कवणाहार नथी
मानता परतु कवणाहार अने लगवाननी अदर रडेला
ज्ञानने विरोध नथी

आहार त्रणु प्रजाना होय छे ओजहार, लोभाहार
अने प्रक्षेपाहार ठे आ छेत्ता प्रक्षेपाहाराधी कांठ अरिद्धतनुं
निदोषपणु के ज्ञान कांठपणु रीते नाश नथी पामतु

શ્રી પાર્શ્વનાથાય નમઃ.

॥ અથ તૃતીય પરિચ્છેદ ॥

ત્રીજો પરિચ્છેદ

પરોક્ષ પ્રમાણુવિચાર.

પરોક્ષનુ લક્ષણુ

અસ્પષ્ટ પરોક્ષમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ — અસ્પષ્ટ પ્રમાણુ તે પરોક્ષ.

ત્રિજોપાર્થ — પરોક્ષ પ્રમાણુમા પ્રત્યક્ષની ચેઠે મ્બ બોધ થતો નથી, છતા પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિરૂપ ક્ષણ તો બન્ને સરખુજ ં પ્રત્યક્ષમા નિયત વર્ણુ ગ ધ ગ્સ અને અપર્યાયુ પદાથેલુ બાન ંદ્રિયો ંરા માક્ષાત થતુ બોધએ ંધીએ બ્ધ્ય પરોક્ષમા સાથા અને સગતંદારબોંદ્રાત સાધ્ય મનવી અમ્બ ંતેવિચારવામા આવે છે આ ંતે પરોક્ષના કેટવાક વિલાગે અનુલવેલા વિષયતુ ક્ષરી જ્ઞાન ક્ષવામા આવે ં અને ંટલાકમા સગત ંબો ંદ્રાન સાધ્યની સગત ક્ષપના કરવ આવે છે આ દરેકમા સાધ્ય સ્પષ્ટ હોતુ નથી માટેજ પ્રમાણુવી અસ્પષ્ટ બોધ થાય તે પરે ક્ષ પ્રમાણુ

પરોક્ષના પ્રકાર —

સ્મરણમત્યમિજ્ઞાનતર્કનુમાનાગમભેદતસ્તન્ પચ્ચ પ્રકાર ।

૧ પ્રત્યક્ષની જેઠુ ંતુ વડલુ તે પરોક્ષ

અર્થ — તે પરોક્ષ પ્રમાણુ મ્મગ્ણુ, પ્રત્યલિજ્ઞાન, તર્ક, નુમાન અને આગમ એ ભેદે ડગીને પાચ પ્રકારનું છે
વિગેપાર્થ — જોકે દરેક પરોક્ષ પ્રમાણુમા અરુપદ્ધ બોધ ય છે છતાં પણ તેના દરેકે દરેક ભેદનું સ્વરૂપ જુદા જુદા રનું છે માટે ડગીને તેના જુદા જુદા ભેદ પડે છે
પરણુ લક્ષણુ—

તત્ત્વ સ્ફુકારમ્વોપસમ્મુતમનુભૂતાર્થનિપય તદિત્યા વેદન સ્મરણમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ—પૂર્વેક્ષિત પરોક્ષપ્રમાણુના ભેદોમાથી સ્ફુકારગ્ની પુતિથી ઉત્પન્ન વનાર, અને અનુભવેલા પદાર્થને વિષય માં, ને 'તે' એવા સ્વરૂપવાળુ જે જ્ઞાન તે સ્મરણુ છે

વિગેપ—વારવાર ધાગ્ણુભૂત થયેલ જ્ઞાન સન્કાગ્ગપ ડે અને તેની જગૃતિ દ્વારા મ્મગ્ણુ ઉત્પન્ન થાય ડે આ મન્કાગ્ને જ્ઞેન ગાત્રમા સક્ષિતવિશેષ માનનામા આવે આથી સ્મગ્ણુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કાગ્ણુ છે ડરણુકે પ્રત્યક્ષ ય મ્મગ્ણુ થાય નહિ તેવી એ મન્કાગ્ની જગૃતિ એ ણુનું કાગ્ણુ છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ વિગેરે ડોડ પ્રમાણુ દ્રાગ જાણેડુ જ્ઞાન તેજ મ્મગ્ણુનો વિષય અને સ્મરણુમા 'તે' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન તે સ્મરણુનુ પ છે આ ગીતે, કાગ્ણુ, વિષય, અને સ્વરૂપ જતાવવામા યું હવે ડોધ એમ શકા કરે કે સ્મરણુમા વિષયનું આલબન માટે પ્રમાણુ નથી પરતુ તે પ્રમાણુ માનીએ તો અનુમાન ન, વિગેરે પણ પ્રમાણુ નહિ થાય કારણુ કે તેમા હેતુની મદ્દશતાના મ્મગ્ણુની આવશ્યકતા રહે ડે

અમરણ ઉપાદગણુ

‘તત્તીર્થકરનિમ્પ્રમિતિ’ યથા ॥ ૪ ॥

અર્થ — જમકે તે તીર્થકરપ્રતિમા આ છે

વિગેષ—આમા પ્રત્યક્ષ, અમરણ, પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ પદી કોઈપણ પ્રમાણથી જ્ઞાન તે આ પ્રતિમા’ એવું જે જ્ઞાન તે અમરણનું સ્વરૂપ છે

આ અમરણ દ્વારા પ્રત્યભિજ્ઞાન, તર્ક વિગેરે ધટી શકે છે કાલજીવન જ્ઞાન દરેકમા કારણ રૂપે છે અને એ અમરણ જાહેલા પદ્ધતિને મન દ્વારા તે રૂપે જાણવાનાર છે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

અનુભવસ્મૃતિદેતુર તિર્યગૂર્ધ્વસામાન્યાદિ ।

ગોચર સમ્પન્નાત્મક જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ ॥ ૫ ॥

અર્થ — અનુભવ અને અમરણથી ઉત્પન્ન થનાર, તિર્યગ્ તથા ઉર્ધ્વ સામાન્ય વિગેરેને વિષય કરનાર, તેમજ સકલના પૂર્વક જે જ્ઞાન કરવામા આવે છે તેને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહેવામા આવે છે

વિગેષાર્થ—કોઈપણ પ્રમાણ દ્વારા જે વિશ્વાસ પેદા થાય છે તેને અનુભવ કહે છે તે અનુભવ તેમજ પૂર્વોક્ત અમરણ એ જાનને દ્વારા પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે માટે અનુભવ અને અમરણ એ જાનને પ્રત્યભિજ્ઞાનના કારણ છે

પ્રત્યભિજ્ઞાનનો વિષય તિર્યગ અને ઉર્ધ્વ સામાન્ય વિગેરે છે દરેકે દરેક વ્યક્તિને આશ્રયિને એક સરખી પરિણતિ તેને તિર્યગ સામાન્ય કહે છે કાળી ધોળી

અનુભવોગનકલા પૃ ૧૫

નુભાવરિગતિમિત્રવ્યક્તિષુ ચત્તદુચ્યત ।

તિર્યગ્ સામાન્યમિથેવ ઘટસ્વત્તુ ઘટેપિવા ॥ ૫ ॥

રાતી વિગેરે દરેક ગાયમા શબ્દની પ્રવૃત્તિના ઠારણુભૂત
 રહેલ 'ગોત્વ' તિર્યંકમામાન્ય છે ડોષપણુ પદાર્થની
 પૂર્વઅવસ્થા અને ઉત્તરઅવસ્થામા એક મગ્ધી ગીતે ગ્હેલા
 દ્રવ્યને ઉર્ધ્વતા મામાન્ય^૪ કહે છે કઠી ભાગીને ડડુ
 અને ડડુ ભાગીને ડઠી વિગેરે ગમે તે ણનાવીએ છતા તે
 બધામા ગ્હેલ મોતુ તે ઉર્ધ્વતામામાન્ય છે જાદિ
 શબ્દથી વિમદશ પગિણામ પણ ગ્રહણુ કરવો જોઇએ તે
 પણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો વિષય છે

સકલના એટલે યોજના પદાર્થ અમુક અમુક ધર્મવી
 યુક્ત છે એમ જ્ઞાન થયા પડી ફગી તેની યોજના પૂર્વક જ્ઞાન
 થવુ તેને સકલના કહે છે અને આણુ સકલનાવાણુ જ્ઞાન
 તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનુ સ્વરૂપ છે

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનુ ઉદાહરણુ —

યથા તજ્ઞાતીય એવ અય ગોપિન્ડઃ,

ગોસદૃશો ગવયઃ, સણવાય જિનદત્ત ઇત્યાદિઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ —જેમકે તેજ ગોત્વ જ્ઞતિવાળી આ ગાય છે,
 ગાયના જેવો ગવય છે, તેમજ તેજ આ જિનદત્ત છે,

વિશેષાર્થ—પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના સ્વરૂપવાળા સૂત્રમા તિર્યંક
 અને ઉર્ધ્વતા સામાન્યને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન વિષય કરે છે એમ
 ઠેલું માટે તેમણે જેજ ઉદાહરણુ આપવા જોઇએ છતા ત્રણુ
 ઉદાહરણુ માપેક્ષ છે

'તેજ ગોત્વ જ્ઞતિવાળી આ ગાય છે' આ ઉદાહરણુમા

દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા પુ ૧૪

ઉર્ધ્વતાદિમતામાત્ર પૂનાપણુજોદયમ્

પિન્ડસ્વાદિક્ષસસ્થાનાનુગતા મૃદયાસ્થિતા ॥ ૪ ॥

જોત્વ એ તિર્યગ્જ્ઞામાન્ય છે અને તે આ ગાયમા છે તે
ગીતે તિર્યગ્જ્ઞામાન્યનું ઉદાહરણ છે

‘તેજ આ જિનહત્ત એ’ આ ઉર્વતા મામાન્યનું
ઉદાહરણ છે કારણ કે પૂવને ઉત્તરઅવસ્થામા જિનહત્ત
તનો તે જ છે

‘ગાય જ્યેો ગવય છે’ આ ઉદાહરણ પણ તિર્યગ્
મામાન્યનું છે કારણકે ગાયના જ્યેો મદ્દશ આકાં ગવયમા
એ આ સદ્દશપણાને નૈયાયિટો ઉપમાનપ્રમાણ તરીકે
નીજારે છે પણ વાસ્તવિક રીત તે તિર્યગ્ સામાન્યને
વિષય કરનાર દોષ પ્રત્યલિજ્ઞાનજ છે

તર્કનું અવરૂપ —

उपलम्भानुपगमसम्भव त्रिकालीकगितसायसाधन
सन्न्यायागम्यन इदमस्मिन् सत्येव भवतीत्याशकार
सवेदनमूहापरनामा तर्क ॥ ७ ॥

અર્થ—તર્કપ્રમાણ નિશ્ચિનપ્રતીતિથી અથવા
અપ્રતીતિથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્રણે જાગમા રહેલા સાધ્ય અને
સાધનના મગધને વિષય કરનાર છે તેમજ આ પદાર્થ
આ હોવાથીજ દોષ છે એના પ્રકારના જ્ઞાનને ઉઠા
અથવા તો તર્ક જ છે

વિગેષ—અમરણમા પ્રત્યક્ષ અથવા કાંઈપણ પ્રમાણથી
યથેવ અનુભવ કારણ બને છે પ્રત્યલિજ્ઞાનમા અમરણ અને
પ્રત્યક્ષ અથવા કાંઈપણ પ્રમાણથી યથેવ અનુભવ બન્ને
કારણ રૂપે છે તેમજ અહિં તર્ક જ્ઞાનમા પ્રત્યક્ષ અમરણ
ને પ્રત્યલિજ્ઞાન એ ત્રણે જ્ઞાનો કારણ રૂપે છે આ રીતે

તર્ક જ્ઞાન થયા પહેલા જ્ઞાનની ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે
ને તે અનુભવ, સ્મરણ ને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે

આપણે પહેલા ધુમડા અને અગ્નિને ગ્સોડા વિગેરેમા
જોઈએ છીએ ત્યારે પ્રાયશ્ચ થાય છે અને ન્યાયનાદ વ્યાપ્તિ
જ્ઞાન વખતે ધુમડા અને અગ્નિનું સ્મરણ વાય છે અને
પછી તિર્યગ્સામાન્ય વિષયક માદૃશ્યતા હેતુભૂત રહેલ
ધુમડામા સકલિત વાય છે અને છેલ્લે વ્યાપ્તિ થાય છે

આ તર્ક પ્રમાણ જુદુ માનવામા ડોઈપણ કારણ હોય
તો તેજ ડે કોઈ પ્રમાણમા તેનો અતર્લાવ થતો નથી
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઇદ્રિયની અપેક્ષા દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે, અને
જાણેલ પદાર્થનાજ જોધ રૂપ હોય છે પરંતુ આતો ત્રણે
કાળના સળધને જાણનાર છે અનુમાનમા પણ તર્ક સમાઈ
શકતો નથી ડાગણુડ અનુમાનનુ તર્કજે ડાગણુ રૂપ છે

ડાગણુ—પ્રથમ ડોઈપણ પ્રમાણદ્વારા પદાર્થનો દઢ
નિશ્ચય અથવા અનિશ્ચય તે તર્કનું કારણ છે

વિષય—ત્રણે કાળમા ગહેલા વાગ્યવાચક સળધને
અહણુ કેરવુ તે વિષય છે

સ્વરૂપ—અમુક હતા કે અમુક ન હતા અમુક હોય
છે અથવા અમુક નથી હોતુ એવુ જે લાન થાય તે તર્કનું
સ્વરૂપ છે તેમજ આવા પ્રકારનો શબ્દ આવા પ્રાગ્ના પદાર્થ
ને જણાવે છે તે તર્કનું સ્વરૂપ છે

હતા આ સળધ એક પદાર્થમા નિશ્ચિત થવાથી
મમત્ર પદાર્થમા અન્યપદ રીતે મનદ્વારા થાય છે માટે પરોક્ષમા
સમાય છે

અર્થ — પણ તે હેતુ ત્રણ લક્ષણ વિગેરે રૂપ નથી

વિગેપાર્થ — બોધ પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્વ, વિપક્ષાસત્વ
રૂપ ત્રણ લક્ષણવાળો હેતુ માને છે

નૈયાયિકા — પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્વ, વિપક્ષાસત્વ
અબાધિતવિષયત્વ, અમ પ્રતિપક્ષત્વ, રૂપ પાચ લક્ષણવાળો
માને છે

પચધર્મત્વ — જેમા સાધ્ય રહે તેને પક્ષ કહે તે અર્થ
તે પક્ષમા ધર્મરૂપ-હેતુનું હોવું તે પક્ષધર્મત્વ જેમકે અ
'અગ્નિનાળો પર્વત છે ત્રણુકે ધુમાડો જણાય છે જેમકે રસોડામા
આ અનુમાનમા ધુમાડો હેતુ જે અને પર્વત પક્ષ જે
પર્વતરૂપ પચમા હેતુરૂપ ધુમાડો છે માટે પચધર્મત્વ

અપચધર્મત્વ — આમા સ્તોડુ અપક્ષ છે તેમા ધુમાડ
હોવું તે અપચધર્મત્વ સપક્ષ એટલે ઉદાહરણ તેમા હેતુ
હોવું તે અપચધર્મત્વ

વિપક્ષાસત્વ — સાધ્યધર્મ નહિન તે વિપક્ષ અને
વિપક્ષમા હેતુ ન હોવું તે વિપક્ષાસત્વ જેમકે સરો
એ વિપક્ષ છે તમા ધુમાડો હેતુ નથી માટે વિપક્ષાસત્વ

અબાધિત વિષયત્વ — પ્રત્યક્ષ કે આગમથી જે વિ
બાધ ન પામે તે અબાધિત વિષયત્વ છે જેમકે અગ્નિ ક
છે, દ્રવ્ય હોનાથી આમા પ્રત્યક્ષથીજ અગ્નિ ઠના છે મ
તે પ્રત્યક્ષ વિષય બાધ છે કાઝ બ્રાહ્મણોએ પીવો બેઠુએ કાર
પીંગળેવો પદાર્થ છે આમા આગમ વિષય બાધ છે

૭ અસત્પ્રતિપક્ષત્વ—જે ઇચ્છિત અનુમાનથી તેના
વૈરુદ્ધ ધર્મવાણ ઉલ્લેખ અનુમાન ન થાય તે અસત્પ્ર-
તિપક્ષત્વ

ત્રેલક્ષણ હેતુની માન્યતામા દૂષણ—
તસ્યહેત્વાભાસસ્વાપિ સમવાત્

અર્થ—પૂર્વે કહેલ ત્રણ લક્ષણવાળો હેતુ અને પચ-
સલક્ષણ હેતુ હેત્વાભાસ પણ થઈ શકે છે

વિશિષ્ટાર્થ —કેટલાક હેતુઓમા પક્ષમત્વ, સપક્ષમત્વ,
વિપક્ષમત્વ, અગાધિતવિષયત્વ ને અસત્પ્રતિપક્ષત્વરૂપ પાચે
લક્ષણો છતા હેતુ માધ્યને સિદ્ધ જ્ઞાનો નથી માટે આ પાચ
લક્ષણવાળો હેતુ હેત્વાભાસ મ લવી ગડે છે જેમકે તે કાળો
કે મૈત્રનો છોકરો હોવાથી દાખલા તરીકે કે તેનો બીજો
છોકરો પણ કાળો છે તેના પુત્રરૂપે હોવું તે હેતુ પક્ષમા
છે માટે પક્ષમત્વ છે તેમજ પુત્રરૂપ હેતુ તેના બીજા
પુત્રમા છે તેથી સપક્ષમત્વ છે તેવીજ રીતે તેનો પુત્ર
રૂપ હેતુ બીજાના છોકરામા નથી માટે વિપક્ષમત્વ છે
પ્રત્યક્ષથી કાળો છે માટે અગાધિતવિષયત્વ છે તેમજ
તેનું પ્રતિઅનુમાન નહોવાથી અસત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ છે આ
રીતે પાચે લક્ષણ છે છતા હેત્વાભાસ છે કાળુકે વિપક્ષમા
પણ કાળા છોકરો હોઈ શકે છે અને મિત્રનો તીજો છોકરો
ધોળો પણ હોઈ શકે

બૌદ્ધો આના ઉત્તરમા એમ કહે છે કે આમા નિશ્ચિત
વિપક્ષમત્વ નથી, માટે ત્રણે લક્ષણ પુરેપુરા નથી અને
નિશ્ચિતપદ મુકીએ તો શબ્દાતરથી આપણુ જ લક્ષણ સ્વી
કાર્યુ ગણાય

પ્રમાણાવિરોધિનિ પ્રતિજ્ઞાતાર્થે હેતાગ્રતિરભાષિતવિષયત્વમ્ ।
સામ્યતદ્વિપરાતયો સાધનસ્યાત્રિરુપત્વમસપ્રતિપક્ષત્વમ્
ન્યાયમા? પૃષ્ઠ ૬

નૈયાયિક આના જવાબમાં કહે છે કે વ્યાપ્તિ ઉપાધિ વા
 જોઈએ તરણ કે પુનત્ત તો પણ અપક્ષમાં હોવા છતાં ક
 યજ્ઞમાં તેની માતાને શાક વિગેરેનો આહાર કારણભૂત
 અને તે ઉપાધિ છે આ રીતે તેઓપણ ગણ્ઘાતરથી અ
 હેતુ સ્વીકારે છે સાધનની સાથે પુરેપુરું વ્યાપક ન
 અને માધ્ય સાથે સરખું વ્યાપીને રહે તેને ઉપાધિ કહે
 માધ્યનુ લક્ષણુ—

અપ્રતીતમનિરાકૃતમપીપ્સિત સાધ્યમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—અપ્રતીત, તેમજ કાષ્ટપણ પ્રમાણથી અણા
 ને જે માધ્યતરીકે ઈષ્ટ હોય તે સાધ્ય થઈ શકે છે
 અપ્રતીતનુ સમર્થન—

શક્તિરિપરીતાન યવસિનવસ્તુના મા યતાપ્રતિપત્ય
 પ્રતીતવચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—શક્તિ, વિપરીત ને અતધ્યવમિત વસ્તુએ
 સાધ્યતા સિદ્ધ કરવા અપ્રતીત શબ્દ મુનયો છે

વિશેષ—પોતાને કે બીજાને જે વસ્તુ સિદ્ધ હો
 તો કોઈ સાધવા માટે પ્રયત્ન કરેજ નહિ, પરંતુ જેને
 શકા હોય, તે જે વિષે તદ્દન ઉત્કૃષ્ટ બાન થયું હોય તે
 મર્વયા જાણી ન હોય તે વસ્તુ સિદ્ધ કરવામાં આવે' છે
 તેવા સાધ્યને અપ્રતીત માધ્ય કહે છે

માધ્યના લક્ષણુમાં યોજાયેલ 'અનિગૃહ્ય' શબ્દ

માર્થકતા—

પ્રત્યક્ષાદિક્ષિડસ્ય સા યત્વ મા પ્રમજ્યતામિત્યનિ
 ગ્રહણમ્ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણથી વિરુદ્ધ ધર્મની સાધ્યત્વની પ્રાપ્તિ ન થાય તેટલા માટે અનિરાકૃત શબ્દ યોજાયો છે

વિશેષ—અગ્નિમા રૈત્યને સાધ્ય શબ્દ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિરાકૃત છે આવી નિરાકૃત વસ્તુઓ સાધ્ય તરીકે ન ધર્મ શબ્દે કારણકે જે પદાર્થ જે ઉપે હોય તેને સિદ્ધ કરવામા આવે તો તે સિદ્ધ કરી શકાય બાકી ઉલટા પ્રકારે સિદ્ધ કરવા બંધ તો શુદ્ધ સાધ્ય સિદ્ધ ન કરી શકે માટે સાધ્ય અનિરાકૃત લેઈએ

સાધ્યના લક્ષણમા યોજાયેલ 'અભિષિત' પદની સાર્થકતા—

અનભિષિતસ્યાસાધ્યત્વ પ્રતિપત્તયે અભીષિત-

પદોપાદાનમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—સાધ્ય તરીકે જે ઈષ્ટ ન હોય તેના અસાધ્યપણાની સિદ્ધિ માટે અભિષિતપદ ગ્રહણ કર્યું છે

વિશેષ—જેમકે કોઈપણ માણસ કોઈ બાળક આગળ તેના પિતાના લક્ષ્મણ વર્ણન કરે તો તે વસ્તુની સિદ્ધિ તે બાળકને અનભિષિત સાધ્ય છે માટે અભિષિત પદ મુકવામા આવ્યું છે કારણકે દરેક માણસ જે કાંઈ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે યત્ન કરે છે તે પોતાના ઈષ્ટની સિદ્ધિ માટે કરે જે આ રીતે અભિષિત પદ મુકેલ છે

ઉપરોક્ત ત્રણ સૂત્રો સાધ્યના લક્ષણમા મુકાયેલ શબ્દની સાર્થકતા બતાવે છે

નીચેના ત્રણ સૂત્રોદ્વાગ સાધ્યત્વનુ નિરૂપણ—

વ્યાપ્તિગ્રહણસમયાપેક્ષયા સાધ્ય ધર્મ એવાન્યથાતદનુપ પત્તેઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—વ્યાસિના જ્ઞાનના અહુ સમયની અપેક્ષાએ સાધ્યતરીકે ધર્મજ હોય છે જે સાધ્યને ધર્મમાત્ર ન માનીએ તેા વ્યાસિ ઘટી શકતી નથી

વ્યાસિમા સાધ્ય ધર્મજ હોય છે તેનુ ઉદાહરણ—
નહિ યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર ચિત્રમાનોરિવ ધરિત્રીધરસ્યા-
પ્યનુવૃત્તિરસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—જ્યા જ્યા ધૂમાડો હોય ત્યા ત્યા અગ્નિ હોય તેવી રીતે અગ્નિની પેઠે પર્વતની અનુવૃત્તિ નથી

નેવી ઝરીને અહિં અગ્નિરૂપ ધર્મજ સાધ્ય છે પણ પર્વતરૂપ ધર્મી સાધ્ય નથી

અનુમાન વખતે સાધ્ય તરીકે પક્ષનુ સ્થાપન—
આનુમાનિકપ્રતિપત્યવસરાપેક્ષયા તુ પક્ષાપરપર્યાય-
સાચવિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધો ધર્મી ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—અનુમાનથી ઉત્પન્ન થયેવ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ સાધ્ય તરીકે 'પક્ષ' એવા બીજા નામવાળો, વ્યાસિજ્ઞાનના સમયના સાધ્યરૂપ ધર્મવિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધ ધર્મી સાધ્ય છે ધર્મીની પ્રતિષ્ઠિના ત્રણ પ્રકાર—

‘ધર્મિણ પ્રસિદ્ધિ કચિદ્વિસ્લપતઃ કુત્રચિત્પ્રમાણતઃ કાપિ વિસ્લપપ્રમાણાભ્યામ્ ॥ ૨૧ ॥

હ ધર્મ જેનામા રહે તે ધર્મી આ ધર્મી દેશવિશિષ્ટ સોળ પ્રકારે ચાલે છે તખના તરીકે ધૂમાડારૂપ હેતુથી અગ્નિને સાધ્ય તરીકે સિદ્ધ કરવુ હોય ત્યારે અગ્નિ જે સ્થળમા રહે તે સ્થળને દેશવિશિષ્ટ કહે છે આ દેશવિશિષ્ટના સોળમેહ પડે છે

અર્થ—ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ કોઈવાર વિકૃતપથી—અધ્યવ
માયથી કોઈક મ્થળે પ્રમાણથી અને કોઈક મ્થળે વિકૃતપને
પ્રમાણ બન્નેથી થાય છે

ધર્મીની પ્રસિદ્ધિના ત્રણ પ્રકારના ઉદાહરણ.

૧૦ યયા સમસ્તિ સમસ્તવસ્તુવેદી, સ્થિતિધરકન્ધરેય
શ્રુમ વ્રજવતી, ધનિઃ પરિણતિમાન્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—જેમકે સમગ્ર વસ્તુને જાણનાર કોઈક છે

મર્વઅમિ સર્વદેશવિશિષ્ટ ૨ સર્વઅમિ અનિર્ધારિતદેશ
વિશિષ્ટ ૪ સર્વઅમિ પૂર્વેઅનુભવેન દષ્ટાન્તદેશવિશિષ્ટ ૪ મર્વ
અમિ ઉપનબ્યમાનપર્વતાદિદેશવિશિષ્ટ ૫ કાઠિક અમિ મર્વદેશ
વિશિષ્ટ, ૬ કાઠિક અમિ અનિર્ધારિત દેશવિશિષ્ટ ૭ કાઠિક અમિ પૂર્વ
અનુભવેન દષ્ટાન્તદેશવિશિષ્ટ ૮ કાઠિક અમિ ઉપનબ્યમાન પર્વતાદિ
વિશિષ્ટ ૯ મહાનમમા જ્ઞેયેન અમિ મર્વદેશવિશિષ્ટ ૧૦ મહાનમમા
જ્ઞેયેન અમિ અનિર્ધારિતદેશવિશિષ્ટ ૧૧ મહાનમમા જ્ઞેયેન
અમિ પૂર્વાનુભૂતમહાનસાન્નિદેશવિશિષ્ટ ૧૨ મહાનમમા
જ્ઞેયેન અમિ સપ્રતિઉપનબ્યમાન દેશવિશિષ્ટ અમિ ૧૩
માધવાને ઈન્દ્રેન અમિ મર્વદેશવિશિષ્ટ, ૧૪ અનિર્ધારિત દેશ
વિશિષ્ટ ૧૫ પ્રાગનુભૂત દેશવિશિષ્ટ ૧૬ હાન અનુભૂયમાન દેશવિ
શિષ્ટ આમા સોળમે પક્ષ વ્યાજબી તરીકે સ્વીકાર્યો છે ગાખીના
પદ્મમા પ્રત્યક્ષવિરોધ સિદ્ધમાધ્યત્વ વિગેરે દોષ છે જ્યારે મોગમામા
આ અમિ આ દેશ વિશિષ્ટ જેમ નિર્ણીત છે

૧૦ વિકૃતપ્રમિદ્ધ પ્રમાણપ્રમિદ્ધ તે ઉભયપ્રમિદ્ધ આ ધર્મીના
ત્રણ જોવાની માન્યતા પ્રાચીન પગિપાટીને લખતે છે પરંતુ વ્યાજબી
સૈનીમાતો ધર્મીને પ્રમાણ પ્રમિદ્ધજ્ઞ માનવામા આવે છે તે અપેક્ષાને
લખતે છે

તમજ આ પર્વતનું શિખર અગ્નિવાણું છે તથા શબ્દ પરિણામ ધર્મ સુક્રત છે

વિશેષાર્થ—આ ચાતુ અનુમાનપ્રમાણનો વિચાર હતા હેતુ અને સાધ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવ્યા પછી હવે પક્ષનું સ્વરૂપ બતાવે છે અથકાર અથની વૃદ્ધવૃત્તિમા દેશવિશિષ્ટ ધર્મીના જુદે જુદે પ્રકારે સોળ લેદામાડયા છે ને વિન્નૃત નિવેચન કર્યું છે

પદાર્થની વ્યાપ્તિ જ્ઞાન વળતે માધ્ય તરીકે ધર્મ હોય છે અને અનુમાન જ્ઞાન વળતે વ્યાપ્તિજ્ઞાનના સાધ્ય ધર્મનો આધાર ધર્મી માધ્ય તરીકે હોય તે એટલા માટે અનુમાન જ્ઞાનમા સા યના જે ભાગ પડે છે એક ધર્મ ને બીજો ધર્મ—પરતુ અનુમાનમા જે ધર્મી સાધ્ય હોય છે તે ધર્મસુક્રત ધર્મી હોય છે કેવળ ધર્મી કે કેવળ ધર્મ સ્વતંત્ર સાધ્ય નથી હોતા એ બેમા ધર્મી પ્રસિદ્ધ હોવો બેધએ કારણકે ધર્મીને પ્રસિદ્ધ ન માનીએ તો ધર્મની સિદ્ધિ કઈ જગ્યાએ કરવામા આવે ?

હવે આ ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ કોઈ એક પ્રકારે થતી નથી પરતુ વિકાપ, પ્રમાણ અને પ્રમાણવિકાપને ત્રણ પ્રકારે થાય છે જે ધર્મીમા અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વ સાધ્ય તરીકે હોય તે વિકાપ પ્રસિદ્ધ ધર્મી કહેવાય છે આ પદાર્થ ધર્મી પ્રમાણનો વિષય છે કે અપ્રમાણનો વિષય છે એ બેમાથી બેધપણ નિર્બંધ ન હોય પરતુ સાધ્યની સિદ્ધિના માટે જ માત્ર ક પનામા આરે તેને વિકાપ પ્રસિદ્ધ ધર્મી કહે છે કામલા તરીકે સમસ્ત વસ્તુને બાણનાર સર્વજ્ઞ છે આમા સમસ્ત વસ્તુને બાણનાર એ પણ છે અને છે રૂપ અસ્તિત્વ માધ્ય છે કારણકે પક્ષને બાધક પ્રમાણ નિયમથી

નથી 'મોટે' કટ્પનાદ્વારા પણ કોઈને કોઈ સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ
એ સિદ્ધ થાય છે

પ્રત્યક્ષ વિગેરે કોઈપણ પ્રમાણદ્વારા જેનો નિશ્ચય થતો
હોય તે 'ધર્મી' પ્રમાણ પ્રસિદ્ધ કહેવાય છે જેમકે, આ પર્વતનું
શિખર અશિવાળુ છે આમા પર્વતનું શિખર અત્યક્ષ પ્રમાણથી
પ્રસિદ્ધ ધર્મી-પક્ષ છે અને સાધ્ય અશિવાળુ છે

જે પદાર્થનો ઠાઈડ અશ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોય અને
કાંઈક અશ અનિશ્ચિત હોય તે ધર્મીને પ્રમાણવિકલ્પ
પ્રસિદ્ધ કહેવામા આવે છે જેમકે, શબ્દ પરિણામ ધર્મયુક્ત
છે આ ઉદાહરણમા ધર્મી તેરીકે શબ્દ ઉભય પ્રસિદ્ધ છે કારણકે
વર્તમાનકાળમા 'વર્તમાન' શબ્દ પરિણુતિયુક્ત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી
સિદ્ધ છે પરંતુ ભૂત અને ભવિષ્ય શબ્દનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષાદિ
પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી પરંતુ કટ્પના-વિકલ્પ માત્રથી સિદ્ધ છે આ
રીતે ત્રણે કાળનો પારિણુતિમાન શબ્દ પ્રમાણ અને વિકલ્પથી
પ્રસિદ્ધ છે કારણકે અહીં કોઈ નિશ્ચિત શબ્દ પક્ષ તેરીકે
નથી પરંતુ ત્રણેકાળમા રહેનાર સર્વ શબ્દ પક્ષ તેરીકે છે
અને તેમ હોવાથી 'વર્તમાન' શબ્દ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ
છે, અને ભૂત ને ભવિષ્ય શબ્દનું સ્વરૂપ 'વિકલ્પમાત્ર'થી
સિદ્ધ છે

પગર્થ અનુમાનનું નિરૂપણ—

પક્ષહેતુર્વચનાત્મક ૧૧ પરાર્થમનુમાનમુપચારાત્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—ઉપચારથી પક્ષ અને હેતુવચનસ્વરૂપ

પગર્થનુમાન છે

૧૧ યથોક્તસાધનાભિધાનત્ પરાર્થમ્ પ્રમાણુભીમાસા ૨-૧-૧

વિશેષ—માત્ર હેતુને જોવાથી હૃદયગત જે બોધ થાય છે તે સ્વાર્થાનુમાન છે અને તે બોધ પરને બહુવચનમાં જે શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે પરાર્થાનુમાન છે

આ પરાર્થાનુમાન અત્યંત બુદ્ધિશાળીને થવા માટે કેવા એક હેતુ પૂર્ણ અપેક્ષા રાખે છે કારણકે તેને અહિં ધુમાડો છે એ કહેવાથી સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ જાય છે પરંતુ ઘણું ઠીકેને કેવા એક હેતુ દ્વારાજ પાયાનુમાનનો બોધ કરનારા ઘણા એકાહોય છે માટે અથકાર એ અવયવોનો સ્વીકાર કર્યો છે કારણકે સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને પક્ષ અને હેતુ ગણને બહુવા પડે છે અને મન્દબુદ્ધિવાળાને તો પક્ષ, હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચે અવયવો તેમજ તેની સમજૂતિની જરૂર રહે છે

વાસ્તવિકરૂતે સ્વાર્થાનુમાનજ છે કારણકે આ બધા વચનોથી પણ હૃદયગત બોધજ વાય છે પણ હેતુ વચન તો જડ છે અને જડ જ્ઞાનરૂપ ન હોવાથી પ્રમાણ ન થઈ શકે પરંતુ પક્ષ અને હેતુકથન વસ્તુનો બોધ કરવામાં કારણરૂપ હોવાથી પક્ષ અને હેતુના કથનને પણ અનુમાન માન્ય છે તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર ઘટાવવાથી અને તે જ્ઞાનપારકાને નીમિત્તે છે માટે પરાર્થાનુમાન માનવામાં આવે છે

અથવા બીજી રીતે વિચારીએ તો હૃદયમાં કયેથી બોધ તે કારણ છે અને તેને શબ્દરૂપે પારકાને જણાવવું પડે તે પદાર્થ કાર્ય છે આમાં કારણનો બોધ હૃદયગતજ થાય છે અને કાર્યરૂપ પક્ષ અને હેતુકથન છે આથી કારણનો કાર્યમાં ઉપચાર કરવાથી પરાર્થ અનુમાન માનવામાં આવ્યું છે જેટલાક દર્શનપરોએ પરાર્થ અનુમાન ન માનવા સ્વાર્થમાજ અતર્ગત કરી લીધું છે

પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતા—

સામ્યસ્ય પ્રતિનિયતધર્મિસપન્નિતાપસિદ્ધયે હેતો-
સ્પસહારવચનવત્પ્રયોગોપ્યવશ્યમાશ્રયિતવ્યઃ ॥૨૪॥

અર્થ—સાધ્યને સાધક ધર્મી માથેના મળ ધ
સિદ્ધ કરવાને જેમ હેતુના ઉપસહારવાળા વચનનો પ્રયોગ
કરવામા માવે છે તેવીજ રીતે પક્ષનો પ્રયોગ પણ અવશ્ય
કરવો જોઈએ.

વિશેષાર્થ—હવે પરાર્થ અનુમાનમા પક્ષ હેતુની
મૂખ્યતા છે પરંતુ દષ્ટાન્ત ઉપનયને નિગમનની ખાસ જરૂર
નથી તે વિષય તો આગળ સૂત્રો દ્વારા વિસ્તૃતપણે અથવા
પોતેજ અર્થશે પરંતુ અહિંઆ તો પ્રસ્તુત એટલુંજ છે કે
પક્ષ અને હેતુકથન અવયવ તેરીકે કઈ રીતે છે તેમજ
પક્ષ અને હેતુકથન વિના બોધ અશક્ય કઈ રીતે બને છે
તેજ જણાવવાનું છે

બૌદ્ધો વ્યાપ્તિસહિત પક્ષધર્મના ઉપસહારરૂપ અનુ
માન માને છે 'જ્યાં જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય' આ
વ્યાપ્તિમા ધુમાડો જોઈ નિયત સ્થળે નથી હવે આ ધુમાડો
અમુક નિયત સ્થળે છે તે જણાવવા માટે 'ધુમાડો અહિં છે'
તે રૂપ ઉપસહારવચન બૌદ્ધો સ્વીકારે છે પ્રસ્તુત અનુમાનમા
ત્યારે તેઓ નિશ્ચિતપક્ષમા સાધન નક્કી થાય તેટલા માટે ઉપ
નય સ્વીકારે છે તે પ્રમાણે તેઓએ નિશ્ચિત પક્ષમા સાધ્ય નક્કી
કરવા માટે પક્ષની જરૂરિઆત માનવી જોઈએ આરીતે પક્ષ
ગમ્ય હોય છતાં પણ તેના પ્રયોગની આવશ્યકતા રહે છે
અર્થાત્ ઉપસહારની પેઠે નિયતધર્મી તે સિવાય ઘટી શકતો નથી

ઠપકાપુર્વકે પશ્યપ્રયોગની આવશ્યકતા—

ત્રિવિધ સાધનમભિધાયૈવ તન્સમર્થન વિદધાનઃ

કાઃ સત્ત્વ ન પક્ષમયોગમઙ્ગીરુક્રતે ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—ત્રણ પ્રકારનો હેતુ કહીને અને તેને સાચા હેતુ તરીકે સાબિત કરવાને પ્રયત્ન કરતો કયો માણસ પક્ષ પ્રયોગનો અગીયાર નહિ કરે ?

નિમેષ—જોહો સ્વભાવ,^{૧૨} કાર્ય અને અનુપવિધિરૂપ તથા પક્ષસત્ત્વ નપક્ષસત્ત્વ અને ત્રિપક્ષવ્યાવૃત્તિ એમ બન્ને મનરે ત્રણ પ્રકારનો હેતુ માને છે અને તે હેતુ દ્વારા સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે જે માણસ જે ઠેકાણે રહેલી વસ્તુને મિદ્ધ કરે છે તેને તે આનનુ જ્ઞાન હોયુ જોઈએ 'ત્રયા જ્યા પૂમાડો હોય ત્તા ત્યા અગ્નિ હોમ જેમકે રસોડામા તેમજ આહ પૂમાડો છે' આની અહીં હેતુ દેખવાથી સાધ્યનો આધાર પક્ષનું જ્ઞાન રહેતો થઈ જાય છે માટે પક્ષની જરૂર નથી જામ કહેનાર જોહોએ વિચારયુ જોઈએ કે જેમ તમે મુકેલો આ હેતુ અસિદ્ધ નથી અને અનેકાન્તિક નથી કે વિરુદ્ધ તથી તે સમર્થન જેમ તમે હેતુના પ્રયોગ વિના કરી શકતા નથી તેમ સાધ્ય ક્યે આજે મિદ્ધ કરવાનો છે તેને માટે પક્ષપ્રયોગની જરૂરીઆત છે કોઇપણ દેતુથી સાધ્યને સિદ્ધકરનાર માણસ હેતુ કયા છે તે જાણવા માટે ઉપસહાર વચન સ્વીકારે છે તમ સાધ્ય કયા રહે છે તે માટે પક્ષને પણ જરૂર જાણવો જોઈએ આરીતે સ્વાધ્યાનુમાન કેવળ હેતુથીજ જોધ કરનાર

૧૨ : અનુપવિધિ સ્વભાવ કાર્યવતિ ન્યાયમિન્દુ પૃષ્ઠ ૩૫

હતુ જ્યારે પ્રગર્થાનુમાનમા પક્ષ અને હેતુ બન્નેની આવ
સ્થકતા રહે છે

પ્રગર્થાનુમાનની જેઠે પ્રમગાનુમાર પરાર્થ પ્રત્યક્ષ —

પ્રત્યક્ષપરિચ્છન્નાર્થાભિધાયિ વચન પરાર્થ પ્રત્યક્ષ પર-

^{૧૬}પ્રત્યક્ષહેતુત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જાણેલા પદાર્થને કહેનાર વચન
તે પરાર્થ પ્રત્યક્ષ છે કારણકે આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પારકાને પ્રત્ય-
ક્ષના હેતુભૂત છે

વિશેષાર્થ—જેમ પોતાને હૃદયગત થયેલુ અનુમાન
પારકાને જણાવવુ હોય તો ઉપચાગ્થી પરાર્થાનુમાન
કહેવાય છે તેવી રીતે પોતાને થયેલ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન મગ્પુરુષને
શબ્દ દ્વારા જણાવવામા આવે ત્યારે આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પરાર્થ
પ્રત્યક્ષ કહેનાય છે કારણકે શબ્દદ્વારા બન્ને જગ્યાએ પારકાને
જ્ઞાન કરાવવુ એ મૂખ્ય કારણ છે

પરાર્થપ્રત્યક્ષનુ ઉદાહરણ—

યથા મદ્ય પુરઃ સ્ફુરત્ કિરણમણિસ્વપ્ન્દમણ્ડિતાભરણ
મારિણીં જિનપતિપ્રતિમામ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—જેમકે સાંમે મુગયમાન કિરણોવાળા મણિ
ઓના દુકડાથી શુશોભિત ઘરેણાથી શણગારેલી આ પ્રતિ-
માને તુ જો

૧૩ પ્રગર્થ અનુમાન અને પ્રગર્થપ્રત્યક્ષની જેઠે પ્રગર્થપ્રમગ્ણ
સ્થક રહે છે

નિરોપાર્થ—અત્યાગ્રમુધી પરાર્થ અનુમાનમા પક્ષ અને હિનુ એ બન્નેના પ્રયોગની જરૂર છે તે ન હોય તો પરાર્થ ન થાય તે કહ્યું ને તે જણાવતા સાથે સાથે પરાર્થ અનુમાનના પેઠે પરાર્થ પ્રત્યક્ષ ઝેને કહે તે પણ પ્રસંગાનુસાર જણાવ્યું હોય આ પરાર્થ પ્રત્યક્ષના આ દષ્ટાન્તમા પૂર્વે પ્રત્યક્ષ થયેન માણસ પારકાને તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કરાવવા માટે આ વચન મુકી તેને પોતાને થયેવ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કરાવે છે માટે તેને પરાર્થપ્રત્યક્ષ કહેવામા આવે છે આ રીતે પ્રાસંગિક પરાર્થાનુમાન સાથે પરાર્થપ્રત્યક્ષ અને તેજ પ્રમાણે પોતાને થયેવ સ્મરણ જ્ઞાન બીજાને શબ્દદ્વારા સ્મરણજ્ઞાન કરાવવામા આવે ત્યારે તેને પરાર્થસ્મરણ કહે છે

જેઓ પરાર્થ અનુમાનમા દષ્ટાન્ત ઉપનયને નિગમન વિગેરે પાત્ર અવયવો સ્વીકારે છે તે વિષય ઉપર પોતાને અભિપ્રાય જણાવતા અધિકાર જહે છે કે બેજ અનુમાનના અવયવ છે અને તે વાત સિદ્ધ કરે છે

પરાર્થાનુમાનના અવયવ તેરીકે બેનો સ્વીકાર અને અન્યનો નિરાસ —

પક્ષહેતુવચનલક્ષણમવયવદ્વયમેવ પરમ્નિવત્તેરદ્, દષ્ટાન્તાદિ વચનમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—અન્યને બોધ કરાવવામા પક્ષ અને હે કથનરૂપ બેજ અવયવ કારણ છે પરંતુ દષ્ટાન્ત વિગેરે કથન કારણ નથી

વિશેષાર્થ—પોતાને થયેલ બોધ પરને કરાવવા પરાર્થાનુમાનની જરૂરીઆત છે હવે તે પરને બોધ કે એકજ પ્રકારે થાય એવો તો આશ્ચર્ય રાખી શકાય નહિ

પરતુ સામા માણસને સુખે પદાર્થનું ભાન થાય ત્યા સુધી ભાન કમવનાર માણસે તેને ખુલાખા કમવા જોઈએ અને તે ખુલાસાઓ જુદી જુદી વ્યક્તિને અનુસરીને કોઈને એક, બે, ત્રણ, પાચ, અને છેવટે વધુમા વધુ દસની પણ અપેક્ષા રાખે છે, આ ખુલાસાઓનેજ અનુમાનના અવયવો તેરીકે પ્રમાણ શાસ્ત્ર માને છે

હવે આ અવયવો વિષે નિયત મજ્યાનો એકાત આગ્રહ રાખવો તે અયોગ્ય છે છતા પણ તે અનુમાનના સાધન તરીકે વધારેમા વધારે દશ અવયવો હોઈ શકે છે પરતુ જેને એકજ કે જો અવયવથી (ખુલાસાથી) પદાર્થનું ભાન થતુ હોય તેને વધારે અવયવો જણાવવા નિર્ઘર્ક છે

જે માણસને પક્ષનો નિર્ણય હોય તેમજ સાધ્ય સાધ નના સખ ધયુક્ત દષ્ટાન્ત ચોક્કસ હોય તેવા અત્યંત બુદ્ધિ-શાળી અને અભ્યાસદશાવાળા પુરુષને હેતુમાત્ર કહેવાથી પદાર્થનું ભાન થાય છે તેને માટે પક્ષ વિગેરે મર્વ નિર્ઘર્ક છે

પક્ષના નિર્ણય વિનાના પુરુષને તો એકલા હેતુથી ભાન થતું નથી પરતુ તેને માટે તો પક્ષની પણ જરૂરીઆત રહે છે

આ હેતુ ખીજી બધી જગ્યાએ સમર્થ છે કે નથી તેનું જેને ભાન નથી તેને માટે દષ્ટાન્તની પણ જરૂર રહે છે કમવજે જ્યા સુધી તેને દષ્ટાન્ત ન કહેવામા આવે ત્યા સુધી તેને આ હેતુ સાધ્ય સિદ્ધ કરશે એ વિશ્વાસ થતો નથી

પક્ષ હેતુ ને દષ્ટાન્ત કહ્યા છતા પણ ઓછી બુદ્ધિ વાળો માણસ આ દષ્ટાન્તમા હેતુ છે તેમ પક્ષમા હેતુ છે તેવો સમન્વય કરી શકતો નથી તેને માટે ઉપનયની પણ જરૂર રહે છે

આ બધા છતા વસ્તુના ઘેનટના નિર્ણયની આજ્ઞા
વાળા પુરુષને નિગમનની પણ જરૂર રહે છે

જે પુરુષો પક્ષ હેતુ અને દ્વિધાન્ત વિગેરે પણ મમથ સંકતા
ન હોય કે શકાનીવ હોય તેને માટે પક્ષ હેતુ, દ્વિધા ન,
ઉપનય ને નિગમન સળધી ગઠા હૂં દરવા કે તેનું વરૂપ
બતાવવા હૈંની શુદ્ધિની જરૂર રહે છે

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પરાર્થ અનુ
માનને વિષે એક પ્રકાર નવી છતા પણ ચોછામા ચોછું
પરાર્થ અનુમાન અતિવ્યુત્પન્ન પુરુષને એક હેતુવચનરૂપ
અવયવનાગુ છે વ્યુત્પન્ન પુરુષને પક્ષ અને હેતુવચનરૂપને
અવયવનાગુ છે પરંતુ વાચ્નવિક રીતે અનુમાનમા અવયવનો
વિચાર કરીએ તો ખાસ કરીને અવયવ તેરીકે આ બે પક્ષને
હેતુ યન છે જોદો અવયવ તેરીકે પક્ષપયોગ નથી સ્વીકારતા
તેનો ખુલાસો આગળ અચકાર કરી ગયા અને હેતુને તો
કોઈપણ નેયાયિક અવયવ તેરીકે ન સ્વીકારવાની હિંમત કરે
તેમ નથી આ રીતે પક્ષ અને હેતુકચનરૂપને મૂળ્ય અવયવ
નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે હવે જોએ વધુ અવયવો માને છે તે
ભલે આ પશુદિવાગામાણરતને માટે જરૂર હોયા પણ તે ખાસ
અનુમાનના અવયવ નથી બનતા જેમ હાથ પગ વિગેરે
શરીરના અવયવો છે તેમ શરીરપર પહેરેલા કપડાં અવયવ
વોને ખોષક છે પરંતુ શરીરના અવયવ તેરીકે કહેવાના નથી

૧૪ જોદો વ્યાસિન્હિત પક્ષધર્મના ઉપસહાર રૂ
અનુમાન માને છે

૧૪ વ્યનુનેન પમવમતોવસંહારરૂપ સોગનેનુમાત્માપામિ
પરદર્શનમમુચ્યય જોદર્શન ૫ ૧૬

^{૧૫}લાદ્, પ્રાલાકઁ અને સાખ્ય-પક્ષ હેતુ અને દ્રધાન્ત સ્વરૂપ અનુમાન માને છે

^{૧૬}નૈયાયિક અને વૈશેષિકો-પક્ષ, હેતુ, દધાન્ત, ઉપ નય અને નિગમનરૂપ પાથ અવયવવાળું અનુમાન માને છે

^{૧૭}જેનો વાસ્તવિક રીતે પક્ષ અને હેતુના કથનરૂપ અનુમાન માને છે અને તે બેની હયાતિમાજ બીજા અવયવો સાર્થક છે હવે તે હેતુ કેવા પ્રકારનો છે તે જણાવે છે હેતુપ્રયોગના પ્રકાર —

હેતુમયોગસ્તથોપપત્યન્યથાનુપપત્તિભ્યા દ્વિપ્રકાર ॥૨૧॥

અર્થ.—સાધ્ય હોય તો હેતુ હોય-તથોપપત્તિ અને સાધ્ય નહોય તો હેતુ નહોય-અન્યથાનુપપત્તિ તે બંને વડે કરીને હેતુનો પ્રયોગ બે પ્રકારે થાય છે

વિશેષ—હવે આ પરાર્થાનુમાનવિષયક હેતુનું લક્ષણ અર્થાનુમાનના (નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્યેકલક્ષણો' હેતુ ॥૨૧॥) 'સાધ્ય ન હોય તો હેતુનું જરા પણ નહોલું' તે રૂપ લક્ષણ અર્થે પણ જાણવું

પરતુ સ્વાર્થાનુમાનમા પ્રયોગ શબ્દ મુકયો નથી જારણુ કે ત્યા આગળ હેતુને જોલવો પડતો નથી પરતુ જ્ઞાનજ

^{૧૫} અનુમાનત્રિવિધઃત્રિમાધન ત્ર્યત્રવવ પચસાવન દ્યવર । તદારબ્યાત કથિત પત્રહેતુત્થન્ના ઇતિ ત્ર્યત્રવવમ્ ।

માખ્યકાગિકા માદરવૃત્તિમહિતા પૃષ્ઠ ૧૨

^{૧૬} પ્રતિજ્ઞાહેતુરાહરણોપનયનિગમનાનિ પત્રાવયવા તર્કમગ્રહ પૃ ૨૭

^{૧૭} એતદ્ દ્વયમેવાનુમાનાક નોદાહરણમ્ ॥ ૩૭ ॥

પંક્ષિામુખ પૃષ્ઠ ૩૪.

કરવાનું હોય છે અને અર્હિતો પરાર્થાનુમાન વચનરૂપ હોવાથી
મયોગ શબ્દ મુકવો જરૂરી છે

આ હેતુમયોગ બે પ્રકારનો છે એક સાધ્ય હોય તો
હેતુનું હોવું ત તથોપપત્તિ અને બીજી સાધ્ય ન હોય તો
હેતુનું નહોવું તે અન્યથાનુપપત્તિ. બેને બીજી દર્શનકારો
આને કેટલાક ફેરફાર સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક કહે છે
બે પ્રકારના હેતુનું નિરૂપણ —

સત્યેવ સાધ્યે હેતોરપપત્તિસ્તથોપપત્તિ., અસત્તિસાધ્યે
હેતોરનુપપત્તિરેવાન્યથાનુપપત્તિ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—સાધ્ય હોયતો હેતુનું હોવું તે તથોપપત્તિ અને
સાધ્ય નહોય તો હેતુનું નહોવું તે અન્યથાનુપપત્તિ
બંને પ્રકારના હેતુઓનું ઉદાહરણ —

યથા કૃશાનુમાનય પારુ મદેશ સત્યેવ કૃશાનુમત્ત્વ
ધુમવત્ત્વસ્યોપપત્તે, અસત્યનુપપત્તેર્વા ॥૩૧॥

અર્થ—જેમકે આ અગ્નિવાણુ રસોડું છે, કારણ કે તે
અગ્નિવાણુ હોય તો ધુમાડાવાણુ હોઈ શકે અથવા તે અગ્નિ
વાણુ ન હોય તો ધુમાડાવાણુ ન હોય

વિરાપ—આરીતે હેતુના પ્રકાર, વ્યાખ્યા અને દષ્ટાન્ત
દ્વારા જણાવ્યું કે આ બે પ્રકારના હેતુ દ્વારાજ સાધ્યસિદ્ધ થાય
છે આ બંને ઉદાહરણોમા એક તથોપપત્તિનું ઉદાહરણ અને
એક અન્યથાનુપપત્તિનું ઉદાહરણ છે

અનુમાનના મૂખ્ય અગ પક્ષ અને હેતુ છે તેમા
પક્ષનું નિરૂપણ અને પક્ષની આવશ્યકતા જણાવી ગયા ત્યાર
બાદ હેતુનું નિરૂપણ કરી તેના ઉદાહરણ આપ્યા

જેઓ એકજ સાધ્ય સાધતા બન્ને પ્રકારના હેતુ જોઈએ
તે આગ્રહ રાખે કે તેને માટે જણાવે છે કે એકજ હેતુ પ્રયોગ
સાધ્યમા સમર્થ છતા ખીજા પ્રયોગનો સ્વીકાર કરવો તે
આવશ્યક નથી

અનયોરન્યતરપ્રયોગેનૈવ સાધ્યમતિપત્તૌ દ્વિતીય
પ્રયોગસ્યૈકત્રાનુપયોગઃ ॥૩૨॥

અર્થ—પૂર્વે કહેલા બન્ને પ્રયોગોમાથી કોઈપણ
એક પ્રયોગથી સાધ્યની સિદ્ધિ થતી હોવાથી એજ સ્થળે
બીજો પ્રયોગ નિરૂપયોગી છે

વિશેષાર્થ—આ બન્ને હેતુ પ્રયોગથી સાધ્યનો એકજ
અર્થ સિદ્ધ થાય છે જ્યારે કોઈપણ એક પ્રયોગથી સાધ્ય
સિદ્ધ થતું હોય ત્યા ખીજા પ્રયોગની આવશ્યકતા રહેતી
નથી જારણ કે બન્ને પ્રયોગ કરવાથી કાંઈ પણ અર્થમા
ફરકાર થતો નથી માત્ર બન્ને પ્રયોગ વાપરનાગની અકુશ
મતા જ પ્રગટ થાય છે

પરને યોધ કરાવવામા દ્વિધાન્તાદિ કથન ખાસ સમર્થ
નથી એ પ્રમાણે ૨૮ મા સૂત્રમા ('પરપ્રતિપત્તેરદ્વ ન દ્વિધા
તાદિવચનં ' ૨૮ મુ સ્ત્ર) કહ્યું હતું તેમા દ્વિધાન્તની
જરૂરિયાત વિષયક અધકાર સામા પક્ષની ત્રણ
દલીલો ઉત્પન્ન કરી એકેક દલીલને દુષિત કરી
પક્ષ અને હેતુ એ બેજ કથન અનુમાનના ખાસ અવયવ છે
તે વાત સાત સૂત્રો મુકી સાબીત કરે છે આપણે ભૂલવું ન
જોઈએ કે જૈનઅધકાર પચાવયવનો એકાવ નિષેધ કરતા
નથી પરંતુ જોએાપચાવયવનેજ એકજ માને છે અને તેથી

ઓછા અવયવોથી પરાર્થાનુમાન ન થાય તેવો આમક સખે છે તેને માટેજ તેઓ જણાવે છે કે વ્યુત્પન્ન પુરુષને માન કરાવવામા પક્ષ અને હેતુ બસ છે

કાપિ ન, ભાટ્ટ ને પ્રાભાકર-પક્ષ, હેતુ ને દષ્ટાન્ત એ સ્બુજ અનુમાનના અવયવભૂત છે તેથી ઓછા અવયવભૂત અનુમાન ન હોઇ શકે એમ માને છે તેને જોનો પૂછે છે કે દષ્ટાન્ત તમે પર પુરુષને જોધ થાય તે માટે સ્વીકારો છો ? કે સાધ્ય નહોય તો હેતુનુ ન હોયુ તેરૂપ અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણય માટે સ્વીકારો છો ? અથવા વ્યાક્તિના મ્મગ્ણુ માટે સ્વીકારો છો ? હવે તેઓના પ્રથમ વિકલ્પના સત્યાસત્ય ઉપર યુક્તિયુક્ત વિચાર કેમ હોઇ શકે તે જણાવે છે

હવે દષ્ટાન્તવચનની આવગ્યકેતા—

ન દષ્ટાન્તવચન પરપ્રતિપત્તયે પ્રભવતિ તસ્યા પક્ષદેહુ
વચનચારંવ વ્યાપારોપલબ્ધે ॥૩૩॥

અર્થ —દષ્ટાન્ત કથન કર્મ અન્યને નિશ્ચય કરાવ માને નમર્ય થઇ શકતુ નથી કારણકે નિશ્ચય કરાવવામા તો પક્ષ અને હેતુ કથનનોજ વ્યાપાર નજરે થકે છે

વિશેષાર્થ —આરીતે પરને જોધ કરવામા દષ્ટાન્ત સમર્થ નથી પરતુ પક્ષને હેતુ કથનજ છે માધ્યની સાધ્યે નિર્ણીતઅવિનાભાવમણે હેતુજ પરપુરુષને સાધ્યનો જોધ કરાવવામા સમર્થ છે અને જેને આવા શુદ્ધ હેતુનો સબધ થા છે તેને દષ્ટાન્ત વિગેગની જરૂર નથી અર્થતિ કે ને પુરુષને નિર્ણીત અવિનાભાવ સાદ છે તે

દૃષ્ટાન્ત નિરૂપયોગીજ ગ્હે છે કારણુડે દૃષ્ટાન્ત તો તેને માટે જરૂર રહે કે જે પૂર્વનો સબધ ભૂલી ગયો હોય અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણયમા પણ દૃષ્ટાન્તનુ અમામર્થ—

ન ચ હેતોરન્યથાનુપપત્તિનિર્ણીતયે યથોક્તક્રમમા-
ણાદેવ તદુપપત્તે ॥૩૪॥

અર્થ—સાધ્ય ન હોય તો હેતુ ન હોય તેરૂપ હેતુની અન્યવાનુપપત્તિનો નિર્ણય પણ દૃષ્ટાન્તકથન કાગવી શકતુ નથી કારણુડે પૂર્વે કહેલા તર્કપ્રમાણુવીજ નિશ્ચયની ઉત્પત્તિ થાય છે

વિશેષ—અગ્નિ આદિ સાધ્ય નહોય ત્યા ધૂમાદિ હેતુ નહોય તેરૂપ અન્યવાનુપપત્તિ તર્કથી થાય છે પણ દૃષ્ટાન્તથી નવી થતી અને જો દૃષ્ટાન્તથી અન્યથાનુપપત્તિ માનવામા આવે તો અનવસ્થા થાય અને તર્ક પ્રમાણુ નિષ્ક્રમ ગણાય અનવસ્થા દોષ—

નિયતૈકવિગેષસ્વભાવે ચ દૃષ્ટાન્તે સાકલ્યેન વ્યા-
પ્તેરયોગતો વિપ્રતિપત્તૌ તદન્તરાપેક્ષાયામનવસ્થિતેર્દુનિ-
વારઃ સમવતાર ॥૩૫॥

અર્થ—અમુક એક ચોક્કમ સ્વભાવવાળા દૃષ્ટાન્તને વિષે મપૂર્ણપણાએ વ્યાપ્તિ થતી શકતી નથી અને તેમ હોનાથી વિનાદ થતા બીજા દૃષ્ટાન્તની અપેક્ષા થતા અનવસ્થા દોષ ઉત્પન્ન થતો અટકાવી શકાગે નહિ

વિશેષ—દૃષ્ટાન્ત પ્રતિનિયતસ્વરૂપ છે તેથી

ધૂમાડી અને અગ્નિના મળ ધવાળા રસોડારૂપ દૃષ્ટાન્તમા સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિ ઘટી ન શકે પરંતુ રસોડારૂપ નિયત સ્થળે તેના સળ ધનુ ભાન થાય અને જ્યારે તેમા થવા પડે ત્યારે વ્યાપ્તિ નિશ્ચય માટે બીજા દૃષ્ટાન્તની જરૂર પડે અને તેમા વળી તીજાની જરૂર પડે આ રીતે અનવસ્થા આવી જાય.

તેથી દૃષ્ટાન્ત તો પોતાના સ્વરૂપનોજ નિર્ણય કરાવી શકે પરંતુ અવિનાભાવનો નિર્ણય ન કરાવી શકે પરંતુ અવિનાભાવનો તો નિર્ણય વિપક્ષ તળાવ વિગેરેમા અવિનાભાવ નથી તે પ્રમાણે તર્ક પ્રમાણુ મળવાથીજ નિહ થાય છે માટે અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણય માટે દૃષ્ટાન્ત પ્રયોગની જરૂર નથી તેમજ દૃષ્ટાન્ત તો પ્રતિનિયત વ્યક્તિસ્વરૂપ છે અને અવિનાભાવનો સંપૂર્ણ દેશમળમા સંપૂર્ણ સાધ્યસાધનોને અહલુ કરે છે તો કહો કે આ દૃષ્ટાન્ત અવિનાભાવનો કઈ રીતે નિર્ણય કરી શકે ? અથવા આ રીતે ઉદાહરણમા રહેનાર સાધ્યસાધનવિષે શકા કે વિવાદ થાય ત્યારે બીજા દૃષ્ટાન્તની અને વળી તેમા તીજા દૃષ્ટાન્તની આવશ્યકતા રહે અને આ રીતે અનવસ્થા દોષ રહેજે લાગી જાય.

તીજા વિકલ્પની અસિદ્ધિ—

નાપ્યવિનાભાવસ્મૃતયે, પ્રતિપન્નપ્રતિબન્ધસ્ય વ્યુત્પન્નમતે પક્ષહેતુમદર્શનેનૈવ તત્પ્રસિદ્ધે ॥૩૬॥

અર્થ—આ દૃષ્ટાન્ત વ્યાપ્તિના સમગ્ર માટે સમર્થ

નથી કારણકે જો વ્યાપ્તિને જાણી છે તેવા બુદ્ધિશાળી માણસને તો આ પક્ષ અને હેતુના દેખાડવા માત્રથી વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે

વિશેષાર્થ—કદાચ એમ કહેવામા આવે કે વ્યાપ્તિ પ્રથમ જાણી હતી પરતુ તે ભૂલી ગયેલા માણસને સ્મરણ માટે દષ્ટાન્ત જરૂરી છે તો તે વાત પણ વ્યાજબી નથી કારણ કે વ્યાપ્તિમાત્રે જ કાળના સાધ્યસાધનના સમઘટનું આવગન છે અને તેનું સ્મરણ તો પક્ષને હેતુના જોવાથી જ થાય છે તેમજ યાદ રાખવું જોઈએ કે સ્મરણ અનુભવેલ પદાર્થનું થાય છે હવે જો તે વ્યાપ્તિ પૂર્વે અનુભવેલ હશે તો તે હેતુથી જ તેનું સ્મરણ થશે ને જો અનુભવેલ નહિ હોય તો સેકડો દષ્ટાન્તો પણ તેના નવા સ્મરણને ઉત્પન્ન નહિ કરે

અન્તર્વ્યાપ્ત્યા હેતો. સાધ્યપ્રત્યાયને શક્તાવશાક્તૌ ચ

વહિર્વ્યાપ્તેસ્દ્વાયન વ્યર્થમ્ ॥૩૭॥

અર્થ—સાધ્યની સિદ્ધિમા અન્તર્વ્યાપ્તિ દ્વારા હેતુ સમર્થ હોય તો બહિર્વ્યાપ્તિને નિર્દેશ વ્યર્થ છે અને અસમર્થ હોય તો પણ વ્યર્થ છે

અન્તર્વ્યાપ્તિ અને બહિર્વ્યાપ્તિનું લક્ષણ —

પક્ષીકૃત એવ વિપયે સાધનસ્ય સાધ્યેન વ્યાપ્તિરન્તર્વ્યાપ્તિરન્યત્ર તુ વહિર્વ્યાપ્તિઃ ॥૩૮॥

અર્થ—પક્ષ કરેલા પદાર્થમા રહેલા સાધ્યની સાથે સાધનની વ્યાપ્તિ તે અન્તર્વ્યાપ્તિ પરતુ બીજે બહિર્વ્યાપ્તિ

વિરોધાર્થ — જોને સાધ્ય અને સાધનના સબધનું સ્મરણ હોય તો પુરુષ સાધ્યથી જુદા ન રહેનાર હેતુને પક્ષમા જોડને સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે તેને માટે દૃષ્ટાન્તમા સાધન જોડને સાધ્ય સિદ્ધ કરવારૂપ બહિર્વ્યાપ્તિ નકામી છે

જોને સાધ્ય અને સાધનના સબધનું નિશ્ચિત જ્ઞાન નહોય તે માણસ સાધનને પક્ષમા જોડને પણ સાધ્ય સિદ્ધ કરતો નથી તેવીજ રીતે સાધનને દૃષ્ટાન્તમા જોડને પણ સાધ્ય સિદ્ધ કરી શકતા નથી

આ રીત અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યને સિદ્ધ કરે તો બહિર્વ્યાપ્તિ પણ સાધ્યને સિદ્ધ કરે, અને અન્તરૂ વ્યાપ્તિ સાધ્યને સિદ્ધ ન કરે તો બહિર્વ્યાપ્તિ પણ સાધ્યને સિદ્ધ ન કરે. બન્ને વ્યાપ્તિઓના દૃષ્ટાન્ત —

यथानेकान्तात्मक वस्तु सत्वस्य तथैवोपपत्तेरिति,
अग्निमानय देशो धूमश्चात् य एव स एव यथा पाकस्थान-
मिति च ॥३९॥

અર્થ — જોમકે, પદાર્થ અને ડધર્માત્મક છે કારણ કે દરેક પદાર્થ તેવા પ્રકારે નજરે પડે છે આ પ્રદેશ અગ્નિ વાળો છે કારણકે ધૂમવાળો છે, જે ધૂમવાળો હોય તે અગ્નિ વાળો હોય છે દાખલા તરીકે સોડુ

વિગેપ — આમા પહેલુ ઉદાહરણ અન્તર્વ્યાપ્તિનું છે બીજુ ઉદાહરણ બહિર્વ્યાપ્તિનું છે આમા બેવી સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે, એટલે જો પૂર્વે વ્યાપ્તિ અનુભવેલ હોય તો તે પહેલુ જ સ્મરણ થાય છે અને તે બેવી સાધ્યને સિદ્ધ

सामर्थ्यं छे तेवी दृष्टान्तद्राग वयेला व्याप्ति समर्थ
 १ छे कारणुके तेनो स पूर्ण आधार हेतुद्वारा थयेल व्याप्ति उपर
 १ छे

आप्रभावे पूर्वे कडेला त्ते विकटयोमा काष्ठपिण्ड
 १ थयी व्युत्पन्नमाणुसने उदाहरणुविना अनुमान न
 १ ते वात सिद्ध थती नथी

अन्य अने निगमननु परने ज्ञान कुगववाभा
 सामर्थ्य —

नोपनयनिगमनयोरपि परप्रतिपत्तौ सामर्थ्यं, पक्ष-
 प्रयोगादेव तस्या सद्भावात् ॥४०॥

अर्थ—उपनय अने निगमननु परने णोध जराव
 १ सामर्थ्य नथी कारणुके पक्ष अने हेतुना प्रयोगथी न
 १ अने ज्ञान थाय छे

विशेष—नैयायिक अने वैशेषिको पक्ष, हेतु, दृष्टान्त,
 १ अने निगमन अे पाय शीवाय पगर्थ अनुमान
 १ छे शडे तेम माने छे ते वात पणु भराणु घटी शक्ती
 १ कारणुके हेतु अने पक्षना प्रयोग मात्रथी पक्षमा
 १ य रडेतो नथी अेटके उपनय के निगमननी अनुमानना
 १ तरीके नर नथी

न्त होवाछता हेतुनु समर्थन—

समर्थनमेव पर परप्रतिपत्त्यङ्गमास्ता तदन्तरेण दृष्ट्या-
 १ दे प्रयोगेऽपि तदसभवात् ॥ ४१ ॥

अर्थ—हेतुनु समर्थन अन्त्यने निश्चय ०

મુખ્ય અગ છે ગરણકે તેવિના દ્વાન્ત વિગેરેનો પ્રયોગ કરવા છતા પરને નિશ્ચય થવો મહવતો નથી

વિશેષ—દ્વાન્ત વિગેરે હોવા છતા જે હેતુ ન હોય તેો સાધ્યની મિદ્ધ થતી નથી. માટે દ્વાન્ત વિગેરેની જરૂર નથી પણ પક્ષ અને હેતુવચનનીજ આવશ્યકતા છે આ ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે કે પક્ષ અને હેતુ પ્રયોગ હોય તેો સર્વ મક્ષણ છે

મન્દમાતને આશ્રયિને અનુમાનના પ્રયોગના અવધ વતી ન્ખ્યા—

૧૮ મન્દમતીંસ્તુ વ્યુત્પાદયિતુ દ્વાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ મયોજ્યાનિ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—મન્દબુદ્ધિવાળાને તેો જ્ઞાન કરવવામાટે દ્વાન્ત ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવો જોઈએ

વિશેષ—આ સૂત્રથી અપદ્ધ અથકાર જણાવે છે તેનો પાશ્ચાવયવનો એકાત નિષેધ કરનાર નથી પરતુ જેએ ત્રણ અવયવ કે પાચ અવયવ મિવાય જ્ઞાન ન થાય તેને આશ્રક શખે છે તે વ્યાજ્ઞી નથી તે વસ્તુ સાધી કરી જનાવી.

આ રીતે એકાત ત્રણ અવયવવાળુ અને પાચ અવયવવાળુ તેમજ વ્યાપ્તિસહિત પક્ષ ધર્મના ઉપસહાર

૧૮ તિદ્ધ કંવલમેષ વત્ર વયવત્વથા જખન્યા કયા

દ્વાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ મયોજ્યાનિ ॥

ઉલ્ખ્યા દશમિભવેદવયવૈ સા અલ્પિર્ઠરિત્તમી

જૈનરવ વિગમિતા કૃતધિયા વાદે ત્રય સત્વથા ॥ ૬૫ ॥

રત્નાકર ૫

અનુમાન માનનાર પક્ષ જેવો જોઈએ તેવો વ્યાજબી થઈ શકતો નથી

તેથી એમ સાબીત થયું કે અનુમાનમા વધારેમા વધારે આ પાચ અવયવ અને તેની પાચ શુદ્ધિઓરૂપ દશ અવયવ પણ હોઈ શકે અને મધ્યમ જે અવયવથી માડીને નવ અવયવ સુધી હોઈ શકે અને જઘન્ય અતિવ્યુત્પન્ન માણુમને આશ્રયિને કેવળ એક હેતુથી સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે

૧૯૬૫ારે અને કઈ અવસ્થામા કોને આશ્રયિને પાચ અવયવો અને પાચે અવયવોને સાબિત કરનારી પાચે શુદ્ધિઓની જરૂરીઆત છે તેનો સંપૂર્ણપણે વિચાર કરીને તે તે જરૂરિયાત પ્રમાણે તે તે અધિકારીને અનુસરીને તેનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે હવે મન્દ બુદ્ધિવાળાને જણાવવા માટે પાચે અવયવોનો સ્વીકાર કર્યો તો તે પાચેનું સ્વરૂપ પણ આપવું જોઈએ

અનુમાનની જદર ધર્મમહિત ધર્મીસાધ્ય હોય છે પરંતુ એકલો ધર્મ સાધ્ય તેરીકે હોતો નથી હવે તે ધર્મ ધર્મીને પરાર્થાનુમાનમા શબ્દ દ્વારા સ્થાપન કરવામા આવે છે ત્યારે તેને પ્રતિજ્ઞા કહે છે અને વસ્તુત પ્રતિજ્ઞા નામ પણ સાર્થક છે કારણકે આ વાક્યદ્વારા કોઈપણ વસ્તુને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરવામા આવે છે

નાહિ જણેલ પદાર્થ જણાવી શકે તે હેતુ અને આવો જે સાધ્યને જણાવવામા કુશળ હોય તેને હેતુ કહે છે

વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદિત ધર્મને પ્રતિપાદન કરનારૂ તે દ

૧૯ યથા પરસ્ય મુલેન પ્રમેયપ્રતીતિ ભવતિ તથા

ચન્નત પ્રન્યાયનીચ । તન્ન દશાવયવ પ્રતિપાદનોપાય ॥

દાનંતવચન જેને ઉદાહરણ કહેવામા આવે છે તેને ઉદાહરણમા સાધ્ય અને સાધન સમાયેલા દેખાઈવામા આવે છે હેતુનુ ક્રી પગમા ઉચ્ચારણ કરવું તે ઉપનય છે પ્રતિજ્ઞાનું રૂપે ઉચ્ચાણુ કરી સિદ્ધ કરવું તે નિગમન છે પક્ષ જાને કહેને પક્ષ કેવો જોઈએ તે પ્રમાણેના શકાશીલ માણસને ખુનાતો કરવો તેને પક્ષશુદ્ધિ કહે છે તેજ પ્રમાણે પાથે અવયવોના આભાસથી સહિત અને શુદ્ધ લક્ષણવાળા દેહ અનયવો છે તે જાગત તેને અનુમરતા ખુવાસો કરી તેને સિદ્ધ કરવું તે પાથે શુદ્ધિઓ છે

જેમકે આ પર્વત અગ્નિવાળો [તે પ્રતિજ્ઞા,] કારણકે અધિ ધૂમાડો છે [તે હેતુ] જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જેમ કે રનાજમા [એ વ્યાપ્તિ સહિત સાધર્મ્ય દષ્ટાન્ત છે] જ્યાં જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો ન હોય જેમ કે તગાવ [આ વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત,] પર્વતમા ધૂમાડો છે, [તે ઉપનય] તેથી આ પર્વત અગ્નિવાળો છે [આ નિગમન] આ રીતે પાથે અવયવવાળુ અનુમાનપણુ શુદ્ધ છે

દષ્ટાન્તનુ લક્ષણુ—

પ્રતિજ્ઞાપ્રતિપત્તેરાસ્પદ દષ્ટાન્ત ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—વ્યાપ્તિનું અમરણુ મ્થાન તે દષ્ટાન્ત

વિશેષાર્થ—સાધ્ય અને સાધનના સળધરૂપ વિષયવાળી વ્યાપ્તિ દષ્ટાન્ત જોવાથી અમરણુમા આવે છે

દષ્ટાન્તના પ્રકાર—

સ દેખા, સાધર્મ્યતો વૈધર્મ્યતથ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—તે દૃષ્ટાન્ત સાધર્મ્ય અને વેધર્મ્ય એ રીતે બે પ્રકારનું છે

પ્રથમ દૃષ્ટાન્તનું લક્ષણ —

યત્ર સાધનધર્મસત્તાયામવગ્ય સાધ્યધર્મસત્તા
પ્રકાશ્યતે, સ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—જ્યા હેતુરૂપ ધર્મ વિદ્યમાન હોય ત્યા સાધ્યધર્મનું અભિત્વ જરૂર જણાતું હોય તેને સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહે છે

વિરોધ—જે પદાર્થને વિષે સાધ્ય અને સાધનની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય થતો હોય તે પદાર્થને સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત કહેવામાં આવે છે

સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તનું ઉદાહરણ —

૨૦ યથા યત્ર યત્ર ધૂમઃ તત્ર તત્ર વહ્નિર્યથા મહાનસઃ ॥૪૬॥

અર્થ—જ્યા જ્યા ધૂમાડો હોય ત્યા ત્યા અગ્નિ હોય જેમકે જોડું

વિશેષ—‘પર્વત અગ્નિવાણો છે ધૂમાડો હોવાથી જ્યા જ્યા ધૂમ હોય ત્યા ત્યા અગ્નિ હોય જેમકે જોડું, આમાં ધૂમાડો તે હેતુ છે અને તેની વિદ્યમાનતા હોવાથી અગ્નિરૂપ સાધ્યની વિદ્યમાનતા છે અને તે જન્નેનો આશ્રય રજોડું છે માટે જોડું સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત થશે

૨૦ સાધ્ય ધ્યાપકમિત્યાહુ સાધન વ્યાપ્યમુચ્યતે ।

પ્રયાગડન્વચ્યત્રય વ્યતિરંકે વિપયય ॥

વૈધર્મ્યદષ્ટાન્તનુ સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ—

યત તુ સાધ્યાભાવે સાધનસ્વાવશ્યમભાવ' મદર્શયતે સ
વૈધર્મ્યદષ્ટાન્ત' ॥ ૪૭ ॥

યથાન્યભાવે ન ભવત્ત્વેવ ધૂમો, યથા જલાગ્નય ॥૪૮॥

અર્થ—ન્યા આગળ સાધ્યના અભાવથી સાધનનો
અવશ્ય અભાવ દેખાડવામા આવે છે તેને વૈધર્મ્ય
દષ્ટાન્ત કહે છે ૪૭

નેમકે અગ્નિનો અભાવ હોય તો ધૂમાડો નજ યાય
નેમ સરોવર ૪૮

વિગેષ—નેમા અન્વય વ્યાપ્તિ ઘટતી હોય તે સાધર્મ્ય
દષ્ટાન્ત અને અનિરેક વ્યાપ્તિ ઘટતી હોય તે વૈધર્મ્યદષ્ટાન્ત
આમા અગ્નિ રૂપ સાધ્યના અભાવે ધૂમરૂપ સાધનનો અભાવ
સરોવરમા દેખાય છે માટે સરોવર એ વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત છે
ઉપનયનુ સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ—

હેતો સા યર્થમિણ્યુપસહરણમુપનય. ॥૪૯॥

યથા ધૂમધાત્ર મદેશે ॥૫૦॥

અર્થ—હેતુનું સાધ્યધર્મને વિષે પ્રતિપાદન કર
તેને ઉપનય કહે છે ૪૯

નેમકે આ ધૂમાડો છે ૫૦

વિગેષ—પરિત અગ્નિવાળો છે ધૂમાડો હોવાથી,
ધૂમાડો હોય ત્યા અગ્નિ હોય નેમકે, સ્ત્રોતુ અહિ આ ધૂ
ડો છે અહિ આ એટલે પણ રૂપ ધર્મીમા ધૂમાડો રૂપ
તે પ્રતિપાદન કરવામા આ ધું છે માટે તે ઉપનય

વિશેષ—આ હેતુની ઉપલબ્ધિ-વિગ્રમાનતા વિધિરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તેમજ નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તેમજ હેતુની અનુપલબ્ધિ-અવિગ્રમાનતા પણ વિધિરૂપ ને નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે

હવે આ બંને પ્રકારના હેતુઓ વિધિ અને નિષેધને સાધના છે તો વિધિ નિરધરૂપને કહે? તેના કેટલા ભેદ? આ બે પ્રશ્નો સહેજે ઉદભવે માટે તેનો પ્રથમ ખુલાસો કરે છે વિધિનું નિરૂપણ—

વિધિ સદગ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—(પદાથનો) વિધિમાન ધર્મ તને વિધિ કહે છે

વિશેષાર્થ—દરેક પદાર્થ માત્ર પોતાના સ્વરૂપથી

માન હોય છે તે વિધિ અને પોતાના સિવાયના અન્ય

દિના સ્વરૂપથી અવિગ્રમાન (ગહિત) હોય છે તે નિષેધ,

બંને સ્વરૂપો દરેક પદાર્થમાં હોય છે તેમાં પોતાના

૧ વિધિમાન હોય છે તેને વિધિ કહે છે એટલે ભાવ

૨ તે વિધિ

નિરૂપણ—

હવે આ હેતુ માધ્યની સાથે જોડવા સબધવાળો છે તેટલાજ તેના લેહ પડે છે અને તેમાના કેટલાક મબધો વાળા હેતુઓ વિધિરૂપ સાધ્યને અને કેટલા સબધો નિષેધરૂપ સાધ્યને મિદ્ધ કરે છે તેમજ માધ્યની સાથે જુદાજુદા મબધથી રહેલા હેતુઓ પોતાની વિપ્રમાતતામા અને અભાવમા કઈ રીતે વિધિરૂપ અને નિષેધ રૂપ સાધ્યને મિદ્ધ કરે છે, તેજ હવે પછી જણાવવાનું છે હેતુના પ્રકાર —

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकार, उपलब्धनुपलब्धिभ्या

भियमानत्वात् ॥ ५४ ॥

અર્થ—(સાધ્યવિના બીજી જગ્યાએ જરાપણ ન રહેનાર તેવા લક્ષણવાળો) પૂર્વોક્ત હેતુ ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ એ બેદોષકે કરીને ભિન્ન હોવાથી બે પ્રકારનો છે

વિશેષ—પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળો હેતુ વિદ્યમાન હોય અર્થાત્ મુકવામા આ થો હોય તેને ઉપલબ્ધિ કહે છે અને અવિદ્યમાન હોય તેને અનુપલબ્ધિ કહે છે

જોડો ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ માધ્યની વિધિનેજ (વિદ્યમાન પણાને) સાધનાર છે અને અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ નિષેધનેજ (અવિદ્યમાનપણાને) સાધનાર છે એ માન્યતા ઉપર અધકાર પોતાનો મત દર્શાવે છે

બન્ને પ્રકારના હેતુનુ માધ્ય—

उपलब्धिर्विधिनिषेधयो. सिद्धिनिगन्धनमनुपलब्धिश्च ॥ ५५ ॥

અર્થ—ઉપલબ્ધિહેતુ અને અનુપલબ્ધિ એ બન્ને પ્રકારના હેતુઓ વિધિ અને નિષેધ એ બન્નેની સિદ્ધિમા કારણભૂત છે

વિશેષ—આ હેતુની ઉપલબ્ધિ-વિદ્યમાનતા વિધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તેમજ નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તેમજ હેતુની અનુપલબ્ધિ-અવિદ્યમાનતા પણ વિધિરૂપ ને નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે

હવે આ બંને પ્રકારના હેતુઓ વિધિ અને નિષેધને સાધનાર છે તો વિધિ નિષેધ બંને કહે ? તેના કેટલા ભેદ ? આ બે પ્રશ્નો મહેજે ઉદ્ભવે માટે તેનો પ્રથમ ખુલામો કરે છે વિધિનું નિરૂપણ—

વિધિઃ સદશ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—(પદાર્થનો) વિદ્યમાન ધર્મ તેને વિધિ કહે છે વિશેષાર્થ—દરેક પદાર્થ માત્ર યોગ્યતા સ્વરૂપથી વિદ્યમાન હોય છે તે વિધિ અને યોગ્યતા સિવાયના અન્ય પદાર્થના સ્વરૂપથી અવિદ્યમાન (રહિત) હોય છે તે નિષેધ, આ બંને સ્વરૂપો દરેક પદાર્થમાં હોય છે તેમાં યોગ્યતા સ્વરૂપથી વિદ્યમાન હોય છે તેને વિધિ કહે છે એટલે ભાવ રૂપ પદાર્થ તે વિધિ ।

નિષેધનું નિરૂપણ—

પ્રતિષેધોઽસદશઃ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ—(વસ્તુનો) અભાવરૂપ અશ તે પ્રતિષેધ વિશેષ—મદસદાત્મક વસ્તુનો અભાવસ્વભાવ તે પ્રતિષેધ

વિધિના પ્રકારે પૂર્વાચાર્યો એ નહિ કહેલા હોવાથી વસ્તુત આચાર્યે કહ્યા નથી પરંતુ નિષેધના પ્રકારે પડી શકે છે તે તેપણ વસ્તુની જુદીજુદી અવસ્થાને લઈને જ છે

પ્રતિષેધના પ્રકાર—

સ ચતુર્દા પ્રાગભાવ પ્રસાભાવઃ ઇતરેતરાભાવોઽત્યન્તા-
ભાવશ્ચ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ—તે પ્રતિષેધ પ્રાગભાવ, પ્રથ્વ સાભાવ ઇતરેતરા
ભાવ અને અત્યન્તાભાવ એ રીતે ચાર પ્રકારે છે

વિશેષ—વસ્તુની ઉત્પત્તિ પૂર્વેનો અભાવ તે પ્રાગભાવ
વસ્તુના નાશ પછીનો અભાવ તે પ્રથ્વ સાભાવ. એક પદાર્થનો
બીજા પદાર્થનો અભાવ તે ઇતરેતરાભાવ ને વસ્તુનો
સર્વથા અભાવ તે અત્યન્તાભાવ

પ્રાગભાવનુ સ્વરૂપ—

યન્નિવૃત્તાવેવ કાર્યસ્ય સમુત્પત્તિઃ સોઽમ્ય પ્રાગભાવઃ ॥૫૯॥

અર્થ—જેની નિવૃત્તિ થતાજ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય
તે નિવૃત્ત થનાર કાર્યનો પ્રાગભાવ છે

વિશેષ—વસ્તુની ઉત્પત્તિ પૂર્વેનો અભાવ તે પ્રાગભાવ
છે એ શબ્દાર્થ છે કાર્યની પૂર્વના પદાર્થનો અભાવ (નિવૃત્તિ)
થાય ત્યારેજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે નિવૃત્ત થનાર તે કાર્યનો
પ્રાગભાવ છે આ સ્વરૂપાર્થ છે એટલે પદાર્થની ઉત્પત્તિની
પહેલાની જે અવસ્થા તે પદાર્થનો પ્રાગભાવ છે

પ્રાગભાવનુ ઉદાહરણ—

યથા મૃત્પિન્ડનિવૃત્તાવેવ સમુત્પન્નમાનસ્ય ઘટસ્ય મૃત્પિન્ડ ॥૬૦॥

અર્થ—જેમકે મૃત્પિન્ડની નિવૃત્તિ થાય ત્યારેજ કાર્ય
ઉત્પન્ન થાય છે માટે ઉત્પન્ન થનાર ઘટનો મૃત્પિન્ડ એ
પ્રાગભાવ છે

વિશેષ — ડોઈપણુ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાનો જે પદાર્થ હોય તે ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થનો પ્રાગભાવ છે અને તે નિવૃત્ત થાય તોજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે પ્રમુત્ત ઉદાહરણુમા ઘટ II પહેલા માટીનો પિંડ છે તેની નિવૃત્તિ થયાપછી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે તે જે માટીનો પિંડ તે ઉત્પન્ન થતા ઘડાનો પ્રાગભાવ છે એટલે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલા પ્રથમ પદાર્થનો નાશ થવોજ જોઈએ અને જે કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલા તે પદાર્થની નિવૃત્તિને નિશ્ચયપૂર્વક ન માનીએ તો અતિવ્યાસિ થશે એટલે તે લક્ષણુ અયોગ્યમા પણ ઘટી જશે જેમકે, ડેટલીકવાર અધકારનો અભાવ થાય ત્યારે વસ્તુનો જોધ થાય છે ત્યા આગળ અધકાર એ જ્ઞાનનો પ્રાગભાવ માનવો જોઈએ, પરંતુ અધકાર રૂપજ્ઞાનનો પ્રાગભાવ ઘટી શકતો નથી કારણુ કે ધ્રુવડ તેમજ ગત્રિએ જ્ઞેનારા પુરુષોને (ગણસોને) અધકાર હોવા છતા પણ રૂપજ્ઞાન થાય છે આ રીતે અધકારનો અભાવ થતા પણ રૂપજ્ઞાન થાય છે અને અધકારનો અભાવ ન હોય તોપણુ રૂપજ્ઞાન છે એટલે અધકાર એ રૂપજ્ઞાન પ્રત્યે વૈકલ્પિક પ્રાગભાવ થશે સૂત્રમા ણ્ય શબ્દ મુકવાથી આવા જે વૈકલ્પિક હોય તે પ્રાગભાવ તેરીકે ધની શકશે નહિ આ પ્રાગભાવ એક વ્યક્તિને અને પર્યાયને અનુસરીને સાદિ સાન્ત છે અને દ્રવ્યને અનુસરીને અનાદિ અનન્ત છે

પ્રક્ટ્ય સાભાવનુ સ્વરૂપ—

યદુત્પત્તૌ કાર્યસ્યાસદ્ય વિપત્તિઃ સોડસ્ય પ્રવસાભાવ ॥૬૧॥

અર્થ—જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ થતા કાર્યની અવશ્ય સ્વરૂપ

तानि याव त ८ १ १ वना-पदार्थे कार्येण प्रथमाभावे
इत्येव यं छे

विशेष—यद्यत्ता नाशपरीती ले अवस्था ने कार्येण
प्रथमाभावे ले आभा कार्येण पूर्वावस्था अने अभावे
८ त्तापत्त्या छे

अर्थ-नाभावनु उदाहरण—

यथा क्पाट कम्बसोत्वतौ नियमतो

रिपयमानस्य कम्बस्य क्पाटकम्बस्यम् ॥ ६२ ॥

अर्थ—यदि क्पाट-कम्ब-हीकरणे ममुद्ध उत्पन्न
यता नवस्य नाश पातान् यतानो हीकरणे ममुद्ध अं
प्रथमनाश छे

विशेषार्थ—यद्यत्ता नाश याव त्त्यारे हीकरणे दुर्गा
८ पन्न याव छे नोये ही ली उत्पत्तिसे यतानो प्रथ
माना छे

अर्थ-नभावनु स्वउप—

सम्भान्तरान् सम्भप्याट्तिरितरेवगभाय ॥ ६३ ॥

अर्थ—धीनाना - उप ही पानाना - उपतुं लुहापत्त
न भित्तानभावे

विशेष—उदाहरण पदार्थेना पानाना स्वउपमा लीलु
स्वउप नोये क्पाट-नव य पार्थेण अभावे पानानाम्
नोये त्त्यारे ही ली उत्पत्तिसे यतानो प्रथ
माना छे

अर्थ-नभावनु उदाहरण—

यथा सम्भान्तरान् सम्भप्याट्तिरितरेवगभाय ॥ ६४ ॥

અર્થ—જેમકે યાલલાના અરૂપથી ઘડાના અલાનનું
જુદાપણુ તે ઈતરેતરાભાવ છે

અત્યન્તાભાવનુ સ્વરૂપ—

કાલત્રયાઽપેક્ષિણી હિ તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિ

સ્ત્યન્તાભાવ ॥ ૬૫ ॥

અર્થ—ભૂત લવિધ્ય અને વર્તમાનત્રણે કાળમા એ
સ્વરૂપ ન હોવુ તે અત્યન્તાભાવ

અત્યન્તાભાવનુ ઉદાહરણુ—

યયા ચેતનાચેતનયોઃ ॥ ૬૬ ॥

અર્થ—જેમકે ચેતન અચેતનો અલાન તે અત્ય તાભાવ

વિશેષાર્થ—ચેતનાત્મક પદાર્થ ત્રણેકાળમા અચેતન
બને નહિ અને અચેતન ત્રણે કાળમા ચેતન બને નહિ તે
અત્યન્તાભાવ છે

અભાવ એટલે અવિધમાનપણુ અને તે વાન્તવિક રીતે
તોએકજ છે પરતુ તેના ચાલ લેદ લાન-પદાર્થની સાથે
જુડી જુદી અપેક્ષાથી પડે છે

આમા પ્રથમ અલાન પદાર્થની પૂર્વવચ્ચા ને લઇને
બીજે ઉત્તાવચ્ચાને લઇને ત્રીજે અપેક્ષાથી સહ અવચ્ચાને
લઇને અને ચોથો ત્રણેકાળની અવચ્ચાને લઇને બને છે

આ રીતે પૂર્વોક્ત લક્ષણનાજા વિધિ અને પ્રતિષેધ
બન્નેને માધનાર ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ હેતુ છે

અનુપલબ્ધિના આ રીતે અવચ્ચાને લઇને ચાલ લેદો
પડે છે

ઉપલબ્ધિના પ્રકાર—

उपलब्धेरपि द्वैविध्यमविरुद्धोपलब्धि-
विरुद्धापत्तिश्च ॥ ६७ ॥

અર્થ—ઉપલબ્ધિના પણ બે ભેદ છે એક અવિરુદ્ધો-
પલબ્ધિ, અને બીજો વિરુદ્ધોપલબ્ધિ

વિશેષાર્થ—વિધિસાધક ઉપલબ્ધિ છે અને નિષેધ
સાધક અનુપલબ્ધિ છે આ^૧ બૌદ્ધની માન્યતા ઉપર પોતાનો
અભિપ્રાય પદ મા સૂત્રમાં જણાવતા આચાર્યે કહ્યું કે વિધિ
અને નિષેધ બંનેને સાધક ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ બને
છે, સાથે સાથે વિધિનિબંધનું સ્વરૂપ પણ સ્પષ્ટ કર્યું

આમાન્યરીતે કોઈપણ વિધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ હેતુની
ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ બંને દ્વારા વર્ધ શકે છે જે
હેતુ સાધ્યની સાથે વિરુદ્ધ ન હોય તે હેતુ હોય તો સાધ્ય-
સિદ્ધ થઈ શકે છે તેમજ જે હેતુઓ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં
વિધ્નરૂપ હોય તે ન હોય તો પણ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે
આ રીતે બંનેદ્વારા વિધિરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે અને તેને
જ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ ને વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ કહેવામાં આવે છે

તેવીજ રીતે નિષેધરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ કરવું હોય તે
સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધ હોય તેની વિધિમાનતા અને
જેનાથી સાધ્યસિદ્ધ થાય તેના અવિરુદ્ધ હેતુઓની અવિધિ-
માનતા કારણભૂત છે અને તેનેજ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને
અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ કહેવામાં આવે છે

૧ અગાઉ વસ્તુસાધ્યની ત્યાગિની ૩ પ ૩૮ બીજી પરિચ્છે
એક પ્રતિપષ્ટેતુ ત્યાગિની ૧ ૩૬ બીજી પરિચ્છે

આરીતે વિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ નિષેધસાધક અને અવિરુદ્ધઉપલબ્ધિ વિધિસાધક છે તેમજ વિરુદ્ધઅનુપલબ્ધિ વિધિસાધક અને અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ નિષેધમાધક છે

આ ચારે વિભાગવાળા હેતુઓ સાધ્યની સાથે કાર્ય કારણ વિગેરે જુદા જુદા સબધો ધરાવતા હોવાથી તે સબધોની અપેક્ષાએ તેના જુદા જુદા ભેદ પડે છે

અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના પ્રકાર—

તત્ત્વાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ ત્રિવિધિસિદ્ધૌ પોઠા ॥ ૬૮ ॥

અર્થ—તેમા પૂર્વોક્તિ એ પ્રકારની ઉપલબ્ધિમાથી અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ વિધિની સિદ્ધિમા છ પ્રકારની છે

અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના ભેદ —

વ્યાપ્ય કાર્ય કારણ પૂર્વચરોત્તરચર સદ્ચરાણા

મુપલબ્ધિઃ ॥ ૬૯ ॥

અર્થ—સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ વ્યાપ્યની ઉપલબ્ધિ, અવિરુદ્ધ કાર્યની ઉપલબ્ધિ, અવિરુદ્ધ કારણની ઉપલબ્ધિ, અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરની ઉપલબ્ધિ, અને અવિરુદ્ધ સહચરની ઉપલબ્ધિ એમ છ પ્રકાર અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના છે

વિરોપાર્થ—સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચર હેતુ તેરીડે વિદ્યમાન હોય તો તેને વ્યાપ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, કારણાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને સહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ એમ છ ભેદ પડે છે

સમ્પત્તીન રૂપ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરીને જ તે વળતે વિભક્તીય રૂપ વિગેરેને ઉત્પન્ન કરેલા હોવા જોઈએ અને જે તેમ ન હોતતો રસ વળતે રૂપનું લાન ન થાત પરંતુ રસ વળતે રૂપનું લાન થાય છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી એજરૂપ રૂપને પણ ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે

આરોતે જ્ઞાદાગ્રામગ્રીનુ અને મામગ્રીદારા રૂપનું અનુમાન જોઈએ માને છે ત જોઈએ શરિને વિષે રૂપના પ્રત્યક્ષને જાણના માટે શક્તિની જોમા અજ્ઞાના ન હોય અને ખીજા સહકારિ કારણો જોમા અપૂર્ણ હોય તેવુ કોઈને કોઈપણ કારણ જરૂર માનવુજ જોઈએ

આનો જવાબ આપતા જોઈએ જાણવે છે કે રસદારા ગામગ્રી અને સામગ્રીદારા રૂપનુ લાન થાય છે તેમા અમે કારણ હેતુ નથી માનતા પરંતુ સ્વલાભ હેતુ જ માનીએ છીએ આવા પ્રકારના અન્યરૂપને ઉત્પન્ન કરનાર રૂપ અમુક પ્રકારના રમને ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યા સ્વભાવ હેતુ છે પરંતુ આ જોઈએના જવાબમા પણ કોઈ વસ્તુદ નથી કારણુ કે આ સ્વભાવ પણ પ્રતિબંધક કારણોના અભાવ અને સહકારિ કારણના સમઘનિવાય નિશ્ચય કરી શકાતો નથી માટે કારણુ હેતુ જરૂરી છે પૂર્વચર અને ઉત્તરચર અન્યહેતુમા નથી સામાર્થ ગણતા તેની સિદ્ધિ—

पूर्वचरोत्तरचरयोर्न स्वभावनकार्यकारणभावौ तयो
कालव्यवहितानुपलम्भात्

॥ ૭૧ ॥

અર્થ—પૂર્વચર અને ઉત્તરચર એ બન્ને હેતુએ સ્વભાવ, કાર્ય અને કારણુ હેતુ રૂપ નથી કારણુકે સ્વભાવ

તથા કાર્યકારણભાવ ભિન્ન કાળમા અમુક વખતને આતરે થઈ શકતા નથી

વિશેષાર્થ — પૂર્વચર અને ઉત્તરચર હેતુઓનો સાધ્યની સાથે તાદાત્મ્ય મળવું નથી અને તેટલાજ માટે તેઓ સ્વભાવહેતુમા સમાઈ શકશે નહિં કારણ કે સ્વભાવ હેતુ તાદાત્મ્ય સળધ હોય તોજ સભવી ગડે છે તેવીજ રીતે પૂર્વચર અને ઉત્તરચર હેતુઓનો સાધ્યની સાથે તદ્દુત્પત્તિ સળધ પણ નથી કે જેથી કાર્ય અને કારણ હેતુમા સમાઈ નકે કારણકે કાર્ય અને કારણહેતુ તદ્દુત્પત્તિ સીવાય ઘટી શકના નથી આ બંને હેતુઓમા સાધ્યની સાથે અમુક વખતનું આતર પડે છે તાદાત્મ્ય સળધમા સાધ્ય અને સાધન સરખે ટાઈમે જોઈએ તેમજ તદ્દુત્પત્તિ સળધમા કારણ પછી તરતજ કાર્ય જોઈએ આતર હોવું ન જોઈએ જ્યારે આ બંને હેતુમા અમુક વખતનું આતર પડે છે

આ જૈનમતની માન્યતાપર જોઈએ ખુલાસો કરતા જણાવે છે કે કાલનું વ્યવધાન છતા પણ કાર્યકારણ ભાવ સભવી શકે છે જેમકે, સુતા પહેલાની જાત્રત્ અવસ્થાનું પાન સુધને ઉઠયા પછી વર્તમાન જાગના જ્ઞાનમા કારણ બને છે તેમજ ભવિષ્યમા થનાર મળણ વર્તમાન કાળના અપશુકનો જોવામા કારણ બને છે આરીતે પૂર્વચરનો કાર્યકારણભાવ ઘટી શકવાથી પૂર્વચર કાર્ય અને કારણમા સમાઈ શકે છે

પૂર્વોક્તા જોઈએની ગ કાનુ સમાધાન
 ન ચાતિક્રાન્તાનાગતયોર્જાગ્રદશાસવેદનમરણયોઃ
 પ્રયોગોત્પાતૌ પ્રતિ કારણત્વ વ્યવહિતત્વેન નિર્વ્યાપારત્વાત્ ॥૭૨॥

અર્થ—ભૂતકાળમા થયેલ સુતા પહેલાની જામત અન્યવાનુ જ્ઞાન સુધને જ્ઞાયા પડાની વર્તમાન અવજ્ઞાનજ્ઞાનમા ડારણુ નથી તેમજ ભવિષ્યમા થનારુ મરણુ વર્તમાનકાલીન ઉક્તિમા ડારણુ નવી ડારણુ કે સમયનુ આતરુ પડતુ હોવાવી ત ગન્ને ક્રિયાસ યુક્ત નવી

વિગેપાર્થ —કાર્ય, ડારણુના વ્યાપારની અપેક્ષા રાખ નાર હોય કે અને ડારણુના ટોવાથી તે હોય કે પરતુ અર્થિતા જ્ઞ-નહોય ત વખતે નાશ પામ્યા પછી કઈ રીતે જ્ઞ-યા પછીના જ્ઞાનમા ક્રિયાત્મક થઈ શકે તેજ પ્રમાણુ ભાવિ મજુ અભારે વિવમાન નથા તે પછી તેના વ્યાપાર વર્તમાન ડાગના ઉત્પાતમા કઈ રીતે ટકી શકે આ ગીતે બોલે ઉકાવેલી યકા ઉકી જાય છે ડારણુકે કાર્ય ડારણુના વ્યાપારની અપેક્ષા નાખે છે

કાર્યકાઠી થવામા ડારણુના વ્યાપારની જરૂર —

સ્વન્યાપારાપેક્ષિણી હિ કાર્ય મતિ પદાર્થસ્ય

કારણતત્ત્વવ્યવસ્થા, કુલાલસ્યેવ મજ્જશ મતિ ॥૭૩॥

અર્થ —પદાર્થમા (કાર્ય પ્રત્યે) ડારણુપણુની વ્યવ સ્થા જોવી છે કે પોતાના કાર્યમા વ્યાપારની અપેક્ષા રાખે કે જેમકે, ઘડાડપ કાર્યમા કુલાલમા ઘડો બનાવવાડપ ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે

વિગેપાર્થ —કાર્ય, ડારણુની અપેક્ષા રાખનાર છે દાખવા તરીકે, ઘડાડપ કાર્યમા કુલાલમા ઘડો બનાવવાડપ અપેક્ષા રાખે છે

ભિન્નકાળમા રહેલા પદાર્થોનો પરપર વ્યાપાર

માનતા અતિવ્યાપ્તિ —

ન ચ વ્યવહિતયોસ્તયોર્વ્યાપારપરિકલ્પન ન્યાગ્યમતિપ્રસન્નતે

અર્થ — જુદા જુદા સમયમા રહેનારા તે બંને પદાર્થોમા ન્યાપાર માનવો તે યોગ્ય નથી કારણકે તેમ જરીએ

તો મતિવ્યાપ્તિ થઇ જાય

અતિવ્યાપ્તિનુ દર્શન —

પરમ્પરાવ્યવહિતાના પરેપામપિ તત્કલ્પનસ્ય

નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ ॥ ૭૨ ॥

અર્થ — પરપરાએ જુદા જુદા વખતે રહેલા અન્ય

પદાર્થોમા પણ વ્યાપારની માન્યતા શેકી શકાશે નહિ

વિશેષાર્થ — જો અમુક કાળને આતરે રહેલા પદાર્થોમા પણ કાર્ય કારણભાવ ઘટાવીએ તો કોઈપણ બંધનો

વાક્યમ કાર્ય કારણભાવ નહિ ટકી શકે ને પરપરાએ જુદા

જુદા વખતે રહેલા પદાર્થોમા પણ વ્યાપાર ઘટી જશે ઉપ-

રાનગીતે અતીતકાળમા થયેલા કારણ તે ભવિષ્યમા વનાર ચક્ર

વર્તિમા કારણ બની જશે કારણકે તેઓમા પણ આ રીતે

વ્યાપારની કલ્પના શેકી શકાશે નહિ પરતુ આગીતે તો

બનતું નથી જ્યાં આગળ આતર-વ્યવધાન ન હોય અને

કાર્યસાથે અન્વય અને વ્યતિહિને અનુચિતાર હોય તેજ

શુદ્ધ કારણ છે એટલે કારણ હોય ત્યાં કાર્ય હોય અને

વર્થ ન હોય ત્યાં કારણ ન હોય આ રીતના અન્વય

વ્યતિરેક અને આતરા ગહિત કાર્યકારણભાવ ઘટી શકે

सदोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च, सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु
नानुप्रवेग ॥ ७६ ॥

अर्थ—पञ्चपर स्वरूपना त्यागवडे उहेता होवार्थी
सहचारिओने तादात्म्य सगध घटी शकतो नथी तेमज
सहचारीओनी उत्पत्ति ओट्टी माथे थती होवार्थी तदुत्पत्ति
मगध पणु घटी शकतो नथी अने तेथी आ सहचरहेतु
स्वभावहेतु कार्यहेतु हे कारणहेतुमा समाध शकतो नथी

विशेष—जे पदार्थानु ओक स्वरूप होय त्याचे त
पदार्थानो तादात्म्यसगध जने छे पणु आ सहचर
हेतुमा तो पञ्चपर स्वरूप नुहु होवार्थी तादात्म्य सगध
नथी अने तादात्म्यसगध न होवार्थी सहचरहेतु स्वभाव
हेतुमा समातो नथी तेज प्रभाळे ओक पदार्थी जीज
पदार्थनी तगत उत्पत्ति थाय तेने तदुत्पत्ति कडे छे परतु
सहचरहेतुओ तो साध्य माथेज उत्पन्न थाय छे तेथी तेओने
तदुत्पत्ति सगध घटी शके नहि अने तेज कारणथी ते कार्य
कारणहेतुमा पणु समाध शकथे नहि छना सहचर
हेतुओ द्वारा आपळे स्पष्ट साध्य सिद्ध थतु जेज्ये छीजे
ओट्टे सहचर हेतुने आपळे नुहा हेतु तेरीडे स्वीकार्या
शीवाय शकते नथी

हवे छ प्रकारना हेतुओ कद्या तेना कभयर उदा
हरणे आपे छे

अविच्छेद्य व्याप्योपलब्धिधनु प यावयवी उदाहरण—

કાનો યથાર્થ જોધ થાય છે આ સાધ્યની સાથે કાર્યની અવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ છે

વિશેષાર્થ—આ ઉદાહરણમા સાધ્ય ‘અગ્નિ’ છે અને તે અગ્નિનું વાન્તવિક કાર્ય ‘ધુમાડા’ તે હેતુ તેમજ છે માટે ધુમાડારૂપ કાર્ય સાધ્યની સાથે વાન્તવિક હોવાથી કાર્યની અવિરુદ્ધ ઉપલબ્ધિ નામનો હેતુ છે અને તે જગણને સાધ્ય તરીકે રાખી સિદ્ધ કરે છે તેજ પ્રમાણે કાર્યકાર્ય વિરુદ્ધો પલબ્ધિ મમજવી

કાણ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણ—

ભવિષ્યતિ વર્ષ તથાત્રિજ્વારિત્રાહવિલોકનાદિતિ કારણસ્ય
॥ ૭૯ ॥

અર્થ—વરસાદ થશે જરણુકે વરસાદ યોગ્ય વાદળા દેખાય છે આમા કારણ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ છે

વિશેષાર્થ—આમા ‘વરસાદ’એ સાધ્ય છે ‘તેવા પ્રકારના વાદળા’ એ જરણુ કે વાદળા એ વરસાદ આવવા માટેનું મગત જરણુ છે માટે સાધ્યરૂપ વરસાદ અને હેતુરૂપ વરસાદ યોગ્ય વાદળા હોવાથી આ હેતુ કારણાવિરુદ્ધાપ લબ્ધિ કહેવાય છે તેજ પ્રમાણે કારણકાણ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પણ આમા સમાવેશ કરી લેવો

પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણ—

ઉદેપ્યતિ મુહૂર્તાન્તે તિપ્યતારકા પુનર્વમૂદયદર્શનાદિતિ
પૂર્વચરસ્ય ॥ ૮૦ ॥

અર્થ—સુદૃર્તાના પુષ્યનક્ષત્ર ઉદય પામશે કારણ કે પુનર્વસુનો ઉદય હાલ નજીક પડે છે આ પૂર્વાચરાવિરુદ્ધો પલઙ્ગિય છે

વિશેષાર્થ—આમા 'તિષ્થતારા' માધ્ય છે અને હેતુ 'પુનર્વસુ' છે તિષ્થતારા (પુષ્ય નક્ષત્ર) અને પુનર્વસુનો ઉદય અમુક અતરે હોય છે પ્રથમ તિષ્થતારા ઉદય પામે છે અને ત્યારબાદ પુનર્વસુ ઉદય પામે છે એટલે તેઓ અનુક્રમે પૂર્વાચર અને ઉત્તરચર કહેવાય છે એટલે એકનો ઉદય બીજાના ઉદયનું ભાન કરાવે છે એથી પૂર્વાચર 'પુનર્વસુ'ના ઉદયરૂપ હેતુવી સામ્યરૂપ ઉત્તરચર 'તિષ્થતારા' નિહ થાય છે એટલે આ હેતુ પૂર્વાચરાવિરુદ્ધોપલઙ્ગિય છે આમા પૂર્વપૂર્વાચરાવિરુદ્ધોપલઙ્ગિયનો પણ સમાવેશ થાય ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલઙ્ગિયનું ઉદાહરણ—

વદગુર્મુદ્દતાત્ પૂર્વે પૂર્વફલગુન્ય ઉત્તરફલગુનીનામુદ્ગમો
પન્દ્રોરિત્યુત્તરચરસ્ય ॥ ૮૧ ॥

અર્થ—સુદૃર્તા પહેલા પૂર્વે ૩ ગુની નક્ષત્ર ઉગ્યું છે કારણકે હાલ ઉત્તર ૩ ગુન નક્ષત્રનો ઉદય જણાય છે, આ ઉદયરૂપ હેતુ તરીકે ઉત્તરચરની અવિરુદ્ધોપલઙ્ગિય છે

વિશેષાર્થ—પૂર્વે ૩ ગુની માધ્ય છે ઉત્તર ૩ ગુની હેતુ છે પ્રથમ પૂર્વે ૩ ગુની નક્ષત્ર ઉદય પામે છે અને ત્યારબાદ ઉત્તર ૩ ગુની નક્ષત્ર ઉદય પામે છે આવો ક્રમ અનુભૂત છે માટે જ તે બંને અનુક્રમે પૂર્વાચર અને ઉત્તરચર કહેવાય છે હવે હેતુનેરીકે પૂર્વાચર હોયતો પૂર્વાચરાવિરુદ્ધોપ

લઘિ કહેવાય અહિયા સાધ્ય પૂર્વચર છે અને હેતુ ઉત્તરચર છે માટે આ હેતુ ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલઘિ કહેવાય છે આમા ઉત્તરોત્તરચરોપલઘિ હેતુ પણ સચ્ચ હિત કરી લેવો

૨૨ સહચરગવિરુદ્ધોપલઘિનુ ઉદાહરણ—

૨૩ અસ્તીહ સદ્કારફલે રૂપવિશેષઃ સમાસ્વાદ્યમાનરસવિ-
ષાદિતિ સહચરસ્ય ॥ ૮૨ ॥

અર્થ—આ કેરીને વિષે કોઈ ખાસ વિશિષ્ટરૂપ છે કાનકે તેમા ખાસ નિશિષ્ટ રમનો આસ્વાદ આવે છે આ સહચરાવિરુદ્ધોપલઘિનુ ઉદાહરણ છે

વિશેષાર્થ—જે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ સાથે હોય અને જે સાથે નહોતા હોય તેને સહચર કહે છે પદાર્થ માત્રમા રૂપ રમ ગન્ધ અને સ્પર્શ પરસ્પર સહચર છે આમા નિશિષ્ટ રસથી રૂપનુ ભાન કરવામા આવે છે તેથી રસ એ સહચરાવિરુદ્ધોપ લઘિ છે કાનકે વિશિષ્ટ રૂપ સાધ્ય છે અને વિશિષ્ટ રસ હેતુ છે અને તે વિશિષ્ટ રમરૂપ સાધ્યની માથે અવિરુદ્ધસહચર છે

આગીતે સાધ્યની માથે સાક્ષાત્ વાન્તવિક સળધ ધગવનારા પદાર્થો હેતુ તેગીકે સુકવામા આવે તો તે સાક્ષાત્ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે તેમજ પરપરાએ વાન્તવિક સળધ

૨૨ નૈયાયિકો મુદચરને મંયોગ અને એકાર્થસમવાયિ કહે છે

૨૩ સરખાનો—

અવિરુદ્ધોપલઘિનિર્વિષ્ણો ઘોઠા દ્યાપ્યકર્મવાણપરોત્તરસહચરભેદાત

ધરાવનાર પદાર્થો પણ હેતુ તેરીકે વપરાયા હોય તો તે પણ પરપરાએ વાસ્તવિક સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે દાખલા તેરીકે, અહિ આ 'કોશ (ઘડાની અવસ્થા વિશેષ) યથો હોવો જોઈએ કારણકે હાલ ઘડો નગરે પડે છે' આમા સાધ્ય, કોશ તેનું કાર્ય કુશુવ અને તેનું કાર્ય ઘડો તે અહિ હેતુ તેરીકે છે એટલે તે કોશરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થાય છે

૨૪ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના આરીતે છ પ્રકારો વિવિધ સાધ્ય સિદ્ધ કરે છે

હવે સાધ્યની સાથે કઈ અને કેટલી વસ્તુઓ બાધક હોય છે કે જેની વિદ્યમાનતાથી સાધ્ય સિદ્ધ થતું નથી તે જણાવે છે વિરુદ્ધોપલબ્ધિના પ્રકાર—

૨૫ વિરુદ્ધોપલબ્ધિસ્તુ પ્રતિષેધ પ્રતિપત્તૌ સમ્પ્રકારા ॥૮૩॥

અર્થ—નિષેધરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિમા વિરુદ્ધોપલ્લિ સાત પ્રકારની છે

વિરુદ્ધોપલ્લિનો પ્રથમ પ્રકાર—

તગાગ્રસ્વભાવવિરુદ્ધોપલ્લિ ॥૮૪॥

અર્થ—તે વિરુદ્ધોપલ્લિમા પહેલી સ્વભાવવિરુદ્ધોપલ્લિ છે

વિશેષ—અવિરુદ્ધોપલ્લિમા આ લેહ લીધો ન હતો. કારણકે તે અવિરુદ્ધોપલ્લિ વિધિની સાધક હતી. અને જે

૨૪ સરખાવે સ્વભાવ કારણ કાયમે કાયમવાચિ વિરોધિવેતિ પચ્ચા સાધનમ

પ્રમાણુ મીમાસા સ્ત ૧-૨-૧૨ પૃષ્ઠ ૬૧

૫ વિરુદ્ધોપલ્લિ પ્રતિષેધે વ્યા

પરીક્ષામૂખ પૃષ્ઠ ૫૧

વસ્તુ સાધવાની છે તેનો સ્વભાવ હેતુ તેરીકે મુજબ નહિ કેમકે વસ્તુનો સ્વભાવ જાણવામા આવે તો તે વસ્તુ મહેને જણાવેની હોય છે અને પછી જાણેલ વસ્તુને ફરી જાણવાની અનુમાનમા જરૂર રહેતી નથી માટે ત્યા આ લેદ લીધો ન હતો

અહિ આ સાધ્યનો સ્વભાવ તેથી વિરુદ્ધ સ્વભાવ હેતુ તેરીકે હોય તો પ્રતિષેધ, સાધ્ય સિદ્ધથાય તેને સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવામા આવે છે વસ્તુનો સ્વભાવ વસ્તુમા રહે છે અને વિરુદ્ધસ્વભાવ વિરુદ્ધવસ્તુમા રહે છે અને તે વિરુદ્ધવસ્તુ વાસ્તવિક વસ્તુને સિદ્ધ ન કરી શકે માટે નિષેધની સિદ્ધિમા સમર્થ એના વિરુદ્ધોપલબ્ધિના લેદમા આ પ્રકાર પાડવાની ખામ આવશ્યકતા રહે છે દિગ્મરોએ આ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિ માની નથી

સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણુ —

૨૧ યથા નાસ્ત્યેવ સર્વથૈકાન્તોડનેકાન્તસ્યોપલમ્માત્ ॥૮૫॥

અર્થ—જેમકે, સર્વથા એક ધર્માત્મક (વસ્તુ) નથી કારણકે દરેક પદાર્થ અનેક ધર્માત્મક સ્પષ્ટ જણાય છે

વિશેષાર્થ.—આ સ્વભાવ વિરુદ્ધોપલબ્ધિ ઐદ્રો માને છે તે પ્રમાણે કોઈપણ રીતે અનુપલબ્ધિરૂપ ઠરી શકતી નથી.

આ ઉદાહરણુમા પ્રતિષેધ ‘ સર્વથા એકાન્ત’ ને તેના સ્વભાવની સાથે તદ્દન વિરુદ્ધ સ્વભાવ અનેકાન્તનો છે અને તે અનેકાન્તની વિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોવાથી તે એકાન્ત નિષેધરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે

અહિ આગળ ઐદ્ર દલાલ કરે છે કે જે હેતુ નિષે

૨૧ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિર્યથા નાડત્રશીતસ્પર્શો મરિતિ

ધરૂપ સાધ્ય સિદ્ધકરે તે સર્વ અનુપવગ્ધિમા સમાવા
લેઈએ તો પછી આ સ્વભાવવિરુદ્ધોપવગ્ધિને તમે કેમ
ઉપવગ્ધિના ભેદ તેરીકે ગણો છો ?

તેનો આનો ઉત્તર આપતા જણાવે છે કે સ્વભાવ
વિરુદ્ધોપવગ્ધિમા કેઈપણ રીતે અનુપવગ્ધિ ઘટી શકતી નથી.
કારણકે અનુપવગ્ધિ એટલે અભાવ. પરંતુ અહિં આ તો વિરુદ્ધ
સ્વભાવનો હેતુ તેરીકે ભાવ છે એટલે તેને અનુપવગ્ધિમા
ઘટાવી ન શકાય.

હવે આ ઉત્તરનો જવાબ આપતા બૌદ્ધો કહે છે કે
સર્વથા એકાન્ત અને અનેકાન્તનો અગ્નિ અને શીતઅર્થ,
જેવો વિરોધ પરસ્પર સ્વભાવની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી જ જણાય,
છે તે આ પર-પર સ્વભાવની અપ્રાપ્તિ હોવાના કારણથી સ્વ
ભાવ વિરુદ્ધોપવગ્ધિ અનુપવગ્ધિ પૂર્વકજ ધાય છે માટે તેને
અનુપવગ્ધિમા અભાવેશ કરવો બ્યાજખી છે.

તેનો કહે છે કે એમ માનો તો હેતુના પ્રત્યક્ષપૂર્વક
અનુમાન ધાય છે તો તે અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષ યદ્ય જાય
જેવીરીતે તમે અહિં વાસ્તવિક સ્વભાવની અનુપવગ્ધિ હોવાથી,
વિરુદ્ધ સ્વભાવ જણાય છે એમ માની તેને અનુપવગ્ધિમા
સમાવો છો, તેમ પ્રત્યક્ષથી અનુમાન ધાય છે માટે પ્રત્યક્ષજ
અનુમાન થવું જોઈએ પરંતુ તેમ થતું નથી.

આરીતે અનુપવગ્ધિના બૌદ્ધોએ પાડેલા કેટલાક ભેદો
પરસ્પર માન્યતા ભેદવાળા છે.

વિરુદ્ધોપવગ્ધિના બીજા પ્રકાર.—

પ્રતિયધ્યવિરુદ્ધવ્યાપ્તાદીનામુપલબ્ધયઃ પદ્ ॥૮૬॥

अर्थ—निषेध करवा योग्य पदार्थथी साक्षात् विरुद्ध व्याप्य विगेरेनी उपलब्धिओ छ प्रकारनी छे

विशेष—निषेधकरवा योग्य पदार्थ तेथी विरुद्ध साक्षात् व्याप्य, कार्य, कारण, पूर्वचर, उत्तरचर अने सहचरनी उपलब्धि छ प्रकारे थाय छे

विरुद्ध व्याप्योपलब्धि, विरुद्ध कार्योपलब्धि, विरुद्ध कारणोपलब्धि, विरुद्ध पूर्वचरोपलब्धि, विरुद्ध उत्तरचरोपलब्धि अने विरुद्ध सहचरोपलब्धि ओ छ अने पूर्वोक्त विरुद्ध वलावोपलब्धि ओम सात प्रकारे विरुद्धोपलब्धि छे

दोषपणु साध्य सिद्धकणु होयतो तेना वास्तविक कार्य कारण विगेरे द्वारा ते सिद्ध थाय छे तेनगीते साध्यनो निषेध त्तारे सिद्ध करी शकय छे साध्यना वास्तविक कार्य-कारण न होय परतु साध्यथी विपरीत व्याप्य कार्य कारण तु तेरीके होय अहि तेनप्रमाणे, ते विपरीतताने लघनि विरुद्धोपलब्धिना सात लोड पाडवामा आव्या छे

विरुद्ध व्याप्योपलब्धिनु उदाहरण —

विरुद्धव्याप्योपलब्धिर्था—नास्त्यस्य पुस्ततत्त्वेषु निश्चय-
तन सन्देहात् ॥८७॥

अर्थ—आ पुरुषने तत्त्वानेविषे निश्चय नथी कारणुके मा तेने सन्देह छे आ विरुद्ध व्याप्योपलब्धिनु उदाहरण छे

विशेष—निषेध करवा योग्य पदार्थथी विरुद्ध पदा-
नु व्याप्य न अनुमानमा डेतु तेरीके होय तो ते डेतुने
विरुद्ध व्याप्योपलब्धि कहे छे

મમ્તુના ઉદાહરણમા પુરુષનો તત્ત્વને વિષે નિશ્ચય તે નિવેધ કરવા યોગ્ય છે અને તે નિશ્ચયથી વિરુદ્ધ અનિશ્ચય છે અને આ અનિશ્ચય સન્દેહનો વ્યાપક છે અને સન્દેહ વ્યાપ્ય છે પ્રતિવેધ્યનો વરુદ્ધવ્યાપ્ય સન્દેહ મમ્તુવ અનુમાનમા હેતુ તેરીકે છે માટે આ હેતુ વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપલબ્ધિ છે તેજ પ્રમાણે 'અહિ શીત સ્પર્શ' નથી ઉપ્લુતા હોવાથી વિગેરે ઉદાહરણો પણ આમા સમાવી શકાય છે

વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણુ —

વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિર્વધયા—

ન વિપતેઽસ્ય ક્રોધાગ્રુપમાન્તિર્વદનવિકારાદેઃ ॥૮૮॥

અર્થ—આને ક્રોધનો ઉપશમ નથી કારણકે તેના મૂળ ઉપર (ક્રોધના) વિકારો જણાય છે આ ઉદાહરણુ વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનુ છે

વિશેષ—નિવેધ કરવા યોગ્યથી વિરુદ્ધનુ કાર્ય ને અનુમાનમા હેતુ તેરીકે હોય તે હેતુને વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ કહે છે

આ ઉદાહરણુમા નિવેધકરવાયોગ્ય ક્રોધનો ઉપશમ છે ને તેથી વિરુદ્ધ ક્રોધનો અનુપશમ છે અને ત્યારે ક્રોધ શમ્યો ન હોય ત્યારેજ વદનવિકાર—મૂળ ઉપર લાલાચ અને આહિ શબ્દથી હોઠ ફૂકડવા વિગેરે કાર્ય બને છે અને આ પ્રતિવેધ્ય વિરુદ્ધ કાર્ય આ અનુમાનમા હેતુ તેરીકે સુકાય છે માટે આ હેતુ વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિ કહેવાય છે તે પ્રમાણે 'અહિ શીત નથી કારણકે ધમાડા જણાય છે' વિગેરે ઉદાહરણો જાણી લેવા

વિરુદ્ધ કારણોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણુ —

વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિર્ઘટયાઃ—

નાસ્ય મહર્ષેરસત્ય વચઃ સમસ્તિ રાગદ્વેષકાલુપ્યાનલક્ષિત
જ્ઞાનસપન્નત્વાત્ ॥ ૮૯ ॥

અર્થ—આ મહર્ષિનું વચન અસત્ય નથી કારણકે તે
રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યથી અકલકિત જ્ઞાનવાળા છે

વિશેષાર્થ—નિષેધ કરવા યોગ્ય પદાર્થથી વિરુદ્ધનું
કારણ જે અનુમાનમા હેતુ તરીકે યોગ્યેણ હોય તે હેતુને
વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ કહે છે

આ ઉદાહરણુમા નિષેધકરવા યોગ્ય અસત્ય વચન છે
અને તેનું વિરુદ્ધ સત્યવચન છે અને આ મત્યવચનત્યારેજ
બોલાય કે જે રાગદ્વેષરૂપ સ્વાર્થથી રહિત તેનામા શુદ્ધજ્ઞાન
હોય કારણકે શુદ્ધજ્ઞાન વિના સત્ય ન સલવી શકે અને તે
જ્ઞાન પૂર્વાપર વિરોધરહિત વાસ્તવિક છે કે અન્યન્તવિક છે તે તેના
બોલવા ઉપરથી મિદ્ધ થતા સત્ય મહેજે સિદ્ધ થાય છે અને તે સિદ્ધ
થના અસત્યનો નિષેધ મિદ્ધ થાય એટલે સન્યનું કારણ શુદ્ધ જ્ઞાન
આ અનુમાનમા હેતુ તરીકે હોવાથી આ હેતુ વિરુદ્ધ કારણો
પલબ્ધિ છે તેજ પ્રમાણે ‘આ પ્રાણિને સુખ નથી કારણકે તેના
હૃદયમા કોઈપણ જાતનું શત્રુ છે’ વિગેરે ઉદાહરણુ
પણ સમજવા

વિરુદ્ધ પૂર્વચરોપલબ્ધિનુ ઉદાહરણુ —

વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિર્ઘટયાઃ—

નોદ્દામિપ્યતિ મુહૂર્તાન્તે પુષ્યતારા રોહિણ્યુદ્રમાત્ ॥૯૦॥

અર્થ—મુહૂર્ત પછી પુષ્ય નક્ષત્ર ઉગશે નહિ કારણ

કે હાલ રોહિણી નક્ષત્ર ઉગેલું છે આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધ
પૂર્વચરોપલગ્નિધનું છે

વિશેષાર્થ—નિષેધકરવા ચોગ્ય સાધ્યથી વિરુદ્ધ
પદાર્થ તનો પૂર્વચર ને અનુમાનમા હેતુ તરીકે ચોખ્ખાએ
હોય તે હેતુને વિરુદ્ધ પૂર્વચરોપલગ્નિધ કહે છે

આ ઉદાહરણમા નિષેધ કરવાચોખ્ય પુષ્યનક્ષત્રનો
ઉદય છે તેથી વિરુદ્ધ મગશીર્ષ નક્ષત્રનો ઉદય છે પુષ્ય નક્ષ
ત્રનું પૂર્વચર પુનર્વસુ અને મૃગશીર્ષનું પૂર્વચર નક્ષત્ર રોહિણી
નક્ષત્ર છે તેથી પ્રતિષેધ્ય પુષ્ય નક્ષત્રના વિરુદ્ધ એવા મગશીર્ષ
પૂર્વચર રોહિણી નક્ષત્ર તે આ ઉદાહરણમા હેતુ તરીકે સુકાયે
છે માટે આ 'રોહિણીનો ઉદય' એ હેતુ વિરુદ્ધ પૂર્વચરો
લગ્નિધ છે તેજપ્રમાણે 'મુદૂર્ત પઞ્ચ શ-ટ નક્ષત્ર ઉદય ન
પામે કારણ કે હાલ રેવતીનો ઉદય છે' વિગેરે દષ્ટાન્ત
સમજી લેના

વિરુદ્ધોત્તરચરોપલગ્નિધનું ઉદાહરણ—

વિરુદ્ધોત્તરચરોપલગ્નિધિયા-નોદગાન્મુહૂર્તાપૂર્વ મુ
શિર પૂર્વફલ્ગુન્યુદયાત્ ॥૧૧॥

અર્થ—મુદૂર્ત પહેલા મૃગશિર નક્ષત્ર ઉગ્યું નથી ક
ણકે હાલ પૂર્વફા ગુની નક્ષત્રનો ઉદય નક્ષરે પડે છે
ઉદાહરણ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલગ્નિધનું છે

વિશેષાર્થ—પ્રતિષેધ્ય વસ્તુથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું ઉ
ચર ને અનુમાનમા હેતુ તરીકે ચોખ્ખાએ હોય તે હે
વિરુદ્ધોત્તરચરોપલગ્નિધ કહે છે

રોહિણી, મૃગશીર્ષ અને આર્દ્રા આ ત્રણુમા મૃગશીર્ષનું પૂર્વચર રોહિણી અને ઉત્તરચર આર્દ્રા નક્ષત્ર છે આ ઉદાહરણમા મૃગશીર પ્રતિષેધ્ય છે ને તેનું વિરુદ્ધ મઘા નક્ષત્રનો ઉદ્ય છે મૃગશીરનું ઉત્તરચર આર્દ્રા અને માઘાનું ઉત્તરચર પૂર્વફાલ્ગુન નક્ષત્ર છે તેથી મૃગશીર્ષના વિરુદ્ધ એવા મઘાનક્ષત્રનું ઉત્તરચર પૂર્વફાલ્ગુન છે ને તે અહિ હેતુ તેરીકે મૂકાયેલ છે માટે 'પૂર્વફાલ્ગુની' એ હેતુ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ છે

વિરુદ્ધ મહચરોપલબ્ધિનું ઉદાહરણુ —

વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિર્યથા—નાસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાન સમ્ય-
ગ્દર્શનાત્ ॥૧૨॥

અર્થ—આ માણુમને ખોટું જ્ઞાન નથી કારણુકે તેને સમ્યગ્દર્શન છે

વિરોધાર્થ—નિષેધ કરવાયોગ્ય પદાર્થથી વિરુદ્ધ પદાર્થનું સહચર ને અનુમાનમા હેતુ તેરીકે હોય તે અનુમાનને વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિ જલે છે

પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાજ્ઞાનની સાથે વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને તે સમ્યગ્જ્ઞાનનું સહચર સમ્યગ્દર્શન છે તેથી તે પ્રતિષેધ્યનો વિરુદ્ધ સહચર છે ને તે હેતુ તેરીકે હોવાથી આ સમ્યગ્દર્શનરૂપ હેતુ વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિ છે

સાક્ષાત્ વિરોધ ધરાવતા હેતુઓ આ સાત પ્રકારે સભવી શકે છે બાકી પરપરાએ વિરોધ દર્શાવનારા હેતુઓ અનેક પ્રકારે થાય છે છતા તેનો પણ આમા અતર્ભાવ કરી લેવો નેમકે, કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિ

અને કારણવિરુદ્ધોપવઙ્ગિ આ ત્રણનો સ્વભાવ વિરુદ્ધોપવઙ્ગિમા સમાવેશ કરી ગકાય તેમજ કારણવિરુદ્ધકાર્યોપવઙ્ગિ વિગેરે લેદો વિરુદ્ધ કાર્યોપવઙ્ગિમા સમાવેશ કરી શકાય છે

આરીતે વિધિ અને નિષેધને સિદ્ધ કરવામા સમર્થ ઉપવઙ્ગિરૂપ હેતુ બત્રીસ પ્રકારે થાય છે અવિરુદ્ધોપવઙ્ગિના છ લેદ અને વિરુદ્ધોપવઙ્ગિના સાક્ષાત્ સાતલેદ અને પરપરાએ ઝોગણીસ લેદ, એમ કુલ મળીને બત્રીસ પ્રકારના હેતુઓ સામ્યની સાથે જુદા જુદા સબન્ધો દ્વારા ઘટી શકે છે

આરીતે સાત પ્રકારના હેતુઓ પોતે જ વિધિરૂપ સામ્ય સિદ્ધ કરતા હોન તેનાથી ઉનગ-વિરુદ્ધ પાર્થના નિષેધ રૂપ સામ્યને પણ તેજ હેતુઓ સિદ્ધ કરે છે આ વિરુદ્ધોપવઙ્ગિ હેતુઓના માત્ર સાત પ્રકાર એનામાટે છેકે આ માત્ર હેતુઓ નિષેધ થોગ્ય પદાર્થથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ છે પરપરાના વિરોધને આશ્રયે હેતુઓનો વિચાર કરીએ તો તેના ઘણા પેગ ભાગ થવા મંભવ છે અને તે આ પ્રમાણે છે

- ૧ કારણ વિરુદ્ધ કાર્યોપવઙ્ગિ
- ૨ વ્યાપક વિરુદ્ધ કાર્યોપવઙ્ગિ
- ૩ કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધકાર્યોપવઙ્ગિ
- ૪ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધકાર્યોપવઙ્ગિ
- ૫ કારણ વિરુદ્ધ કારણોપવઙ્ગિ
- ૬ વ્યાપક વિરુદ્ધ કારણોપવઙ્ગિ
- ૭ કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધકારણોપવઙ્ગિ
- ૮ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધકારણોપવઙ્ગિ
- ૯ કારણ વિરુદ્ધ વ્યાપ્તોપવઙ્ગિ
- ૧૦ વ્યાપક વિરુદ્ધ વ્યાપ્તોપવઙ્ગિ

- ૧૧ કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાપનબ્ધિ
- ૧૨ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાપનબ્ધિ
- ૧૩ કારણ વિરુદ્ધ સહચરોપનબ્ધિ
- ૧૪ વ્યાપક વિરુદ્ધ સહચરોપનબ્ધિ
- ૧૫ કારણ વ્યાપક વિરુદ્ધ સહચરોપનબ્ધિ
- ૧૬ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધ સહચરોપનબ્ધિ
- ૧૭ કાર્યવિરુદ્ધોપનબ્ધિ
- ૧૮ વ્યાપક વિરુદ્ધોપનબ્ધિ
- ૧૯ કારણ વિરુદ્ધોપનબ્ધિ

૧ કારણ વિરુદ્ધ કાર્યોપનબ્ધિનું ઉદાહરણ— ‘અહિ આ દિવન થોલ રોમ હુધ’ વિગેર નથી કારણકે ધૂમાડો દેખાય છે ’ આમા પ્રતિષેધ્ય રોમહર્ષવિશેષ છે અને તેનું કારણ દિવ છે અને દિવની વિરુદ્ધ વસ્તુ અમિ છે ને અમિનું કાર્ય ધૂમાડો છે અને આ ધૂમાડાની ઉપવચ્ચિત્ત-વિઘ્નમાનતા હેતુ તેરીકે હોવાથી રોમહર્ષવિશેષનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૨ વ્યાપક વિરુદ્ધ કાર્યોપનબ્ધિનું ઉદાહરણ — ‘અહિ આ શીતસ્પર્શવિગેષ નથી કારણકે ધૂમાડો નજરે પડે છે ’ આ અનુમાનમા ‘શીતસ્પર્શવિગેષ’ પ્રતિષેધ્ય સાધ્ય છે અને ધૂમાડો હોવાથી’ એ હેતુ છે પ્રતિષેધ્ય વિશિષ્ટશીતસ્પર્શનું’ વ્યાપક શીતસામાન્ય અને આ શીતસામાન્યની ત ન ઉત્પાદે નિરુદ્ધપત્ય અગ્નિસામાન્ય છે અને અમિથી ઉત્પન્ન થનાર ધૂમાડા રૂપ કાર્યની ઉપવચ્ચિત્ત-વિઘ્નમાનતા હેતુરૂપે હોવાથી વિશિષ્ટશીતસ્પર્શનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૩ કારણવ્યાપક વિરુદ્ધ કાર્યોપનબ્ધિનું ઉદાહરણ— ‘અહિ આ રોમહર્ષવિગેષ નથી કારણકે ધૂમાડો દેખાય છે ’ આ અનુમાનમા પ્રતિષેધ્ય રોમહર્ષવિશેષ ને હેતુ તેરીકે ધૂમાડાએ રોમહર્ષવિશેષનું કારણ વિશિષ્ટ દિવ છે અને આદિવ દિવપણથી વ્યાપ્તહોવાથી દિવત્વ વ્યાપક છે

અને એ દ્વિમત્વથી નિરૂદ્ધ પદાર્થ અગ્નિ છે તે અગ્નિનું કાર્ય ધૂમાડો છે તે તે ધૂમાડાની ઉપનખિવ-વિષમાનતા હેતુ તેરીકે હોવાથી વિશિષ્ટરોમહપનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૪ વ્યાપક કારણ વિરૂદ્ધ કાર્યોપનખિવનું ઉદાહરણ—
અદ્વિઆ શીતસ્પર્શ વિશેષ થી કારણુકે ધૂમાડો દેખાય છે' આ અનુમાનમા શીતસ્પર્શવિશેષનું વ્યાપક શીતસ્પર્શમાત્ર છે તે શીતસ્પર્શમાત્રનું કારણ દ્વિમ અને દ્વિમથી નિરૂદ્ધ પદાર્થ અગ્નિ છે અને તે અગ્નિનું કાર્ય ધૂમાડો છે અને ધૂમાડાની ઉપનખિવ હેતુ તેરીકે દોનાથી શીતસ્પર્શવિશેષનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

આ ચારે ઉદાહરણો વિરૂદ્ધકાર્યોપનખિવના પેટા વિભાગ રૂપે છે વિરૂદ્ધ કાર્યોપનખિવમા પ્રતિષેધપદાર્થના સાક્ષાત્ વિરૂદ્ધ કાર્યની વિષમાનતા હેતુ તેરીકે હતી ત્યારે આ ચાર ઉદાહરણોમા પરપરાએ વિરૂદ્ધ કાર્યની ઉપનખિવ છે એટલે પ્રતિષેધ પદાયના સમત કારણુ સમત વ્યાપક સમત કારણુ રાપક અને સમત રાપકકારણુ ધટાવી છેવ્યા પદાર્થના વિરૂદ્ધકાર્યની ઉપનખિવ હેતુ તેરીકે ધનવત્તામા આવી છે

પહેલા મે ઉદાહરણોમા સાક્ષાત્ વિરૂદ્ધ કાર્યોપનખિવ કરતા કારણુ અને વ્યાપક એકેક રસ્તુનું આતકે છે ત્યારે છેવ્યા બે ઉદાહરણોમા કારણુ વ્યાપક અને વ્યાપકકારણુ એમ મે મેવું આતર છે આ રીતે આ ચારે ઉદાહરણો પરપરા વિરૂદ્ધ કાર્યોપનખિવના હેતુ તેરીકે કહેવાય છે આ ચારે ઉદાહરણોમા જે પાર્થ વિરૂદ્ધ કાર્યોપનખિવના ઉદાહરણમા હેતુ તેરીકે છે તેમ પદાર્થ અદ્વિઆ પરપરા ચારે ઉદાહરણોમા પશુ હેતુ તેરીકે છે પરંતુ પરપરાએ માનવાથી કેમકાં એવો પડ્યો કે દરેકના સાધ્ય જ યાત્રા મના છતાં પહેલા અને ત્રીજા તેમજ બીજા અને ચોથા ઉદાહરણમા તે સાધ્ય એકનું એકજ છે કારણુકે તેમાં વ્યાપ્યવ્યાપક અપેક્ષા બેદથી અનર્ગત કરી લેવામા આવ્યો છે આજ પ્રમાણે વિરૂદ્ધકારણોપનખિવ વિરૂદ્ધવ્યાપ્યોપનખિવ અને વિરૂદ્ધસહચરો પનખિવના પશુ ચાર ચાર અવાન્તર બેદો પડે છે

૫ કાગ્ણ્ય વિરૂદ્ધ કારણોપલક્ષિતનુ ઉદાહરણ— 'આ પુસ્તકને મિથ્યાત્વ મોહનીયનુ આચરણ નથી કાગ્ણ્ય કે તે તત્ત્વાર્થનો ઉદ્દેશ અહણ્ય કરતો જણાય છે ' આમા પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાત્વઆચરણ છે ને હેતુ તેરીક તત્ત્વાર્થના ઉપદેશનું અહણ્ય છે પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાત્વમોહનીયનુ આચરણ મિથ્યાજ્ઞાન હોય તો ઉત્પન્ન થાય છે એટલે મિથ્યાજ્ઞાન મિથ્યાત્વનુ કારણ છે આ મિથ્યાજ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને એ સમ્યગ્જ્ઞાન પશુ તત્ત્વાર્થના ઉપદેશને અહણ્ય કરવાથી થાય છે (અહણ્યગુણ એટલા માટે લેવો પડે છે કે કેટલીકનાર અવલુક્યામાત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી) માટે તત્ત્વાર્થના ઉપદેશનુ અહણ્ય એ સમ્યગ્જ્ઞાનનું કારણ છે ને તે તત્ત્વાર્થના ઉપદેશના અહણ્યની વિષમાનતા—ઉપનષ્ટિ હેતુ તેરીક હોવાથી મિથ્યાત્વ આચરણનો નિષેધ મિદ્ધ થાય છે

૬ વ્યાપક વિરૂદ્ધ કારણોપલક્ષિતનુ ઉદાહરણ— 'આ પુસ્તકના આત્માને વિષે વિશિષ્ટ મિથ્યાજ્ઞાન નથી કાગ્ણ્ય કે તત્ત્વાર્થનો ઉપદેશ અહણ્ય કરતો તે જણાય છે ' આ અનુમાનમા વિશિષ્ટ મિથ્યાજ્ઞાનનુ વ્યાપક મિથ્યાજ્ઞાનમાત્ર છે અને તેનુ વિરૂદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાત્ર છે અને તેનુ કારણ તત્ત્વાર્થોપદેશ અહણ્ય છે આ તત્ત્વાર્થોપદેશ અહણ્યની વિષમાનતા ઉપનષ્ટિ હેતુ તેરીક હોવાથી વિશિષ્ટમિથ્યાજ્ઞાનનો નિષેધ મિદ્ધ થાય છે

૭ કારણ વ્યાપક વિરૂદ્ધ કારણોપલક્ષિતનુ ઉદાહરણ— 'અને મિથ્યાત્વમોહનીયનુ આચરણ નથી કાગ્ણ્ય કે તત્ત્વાર્થનો ઉપદેશ અહણ્ય કરતો તે જણાય છે ' આમા પ્રતિષેધ્ય મિથ્યાત્વમોહનીયનુ આચરણ છે અને તે મિથ્યાચરણનું કારણ વિશિષ્ટમિથ્યાજ્ઞાનને તેનુ વ્યાપક મિથ્યાજ્ઞાનમાત્ર છે અને આ મિથ્યાજ્ઞાનમાત્રનુ વિરૂદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાત્ર અને તેનુ કારણ તત્ત્વાર્થના ઉપદેશનુ અહણ્ય છે ને તેની વિષમાનતા ઉપનષ્ટિ હેતુ તેરીક હોવાથી મિથ્યાત્વમોહનીયના આચરણનો નિષેધ મિદ્ધ થાય છે

૮ વ્યાપક કારણ વિરુદ્ધ કારણોપવચ્ચિનું ઉદાહરણ—
 આને વિશિષ્ટ મિથ્યાત્વ મોહનીયનું આવરણ નથી કારણકે
 તે તત્ત્વાર્થનો ઉપદેશ અદ્યુ જગતો જણાય છે ' વિશિષ્ટ
 મિથ્યાત્વ આવરણનું વ્યાપક મિથ્યાવરણસામાન્ય છે આ
 મિથ્યાવરણસામાન્ય મિથ્યાજ્ઞાનનો યાવ છે માટે મિથ્યાજ્ઞાન એ
 કારણ છે ને તે મિથ્યાજ્ઞાનથી વિરુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન છે આ
 તત્ત્વજ્ઞાનનું કારણ તત્ત્વાર્થોપદેશઅદ્યુ છે અને તે તત્ત્વાર્થોપદેશ
 અદ્યુની વિદ્યમાનતા-ઉપવચ્ચિન હેતુ તેરીકે હોવાથી આ
 મિથ્યાવરણવિગ્રેષ્ણો નિષેધ સિદ્ધ યાવ છે

આરીત વિરુદ્ધકાર્મોપવચ્ચિની પેઠે પરપરાએ આના પણ ચાર
 બેદ યાવ છે અને તે ચાર બેદો વિરુદ્ધ કારણોપવચ્ચિનમા સમાવવામા
 આગ્યા છે આ ચાર ઉદાહરણો પૈકી પહેલું અને ત્રીજું ઉદાહરણ
 એકબરખુ છે પરતુ વ્યાપ્ય વ્યાપક ત્રીજા ઉદાહરણમા લુ । પાડવામા
 આગ્યા છે ત્યારે પહેલા ઉદાહરણમા વ્યાપ્ય વ્યાપકનો બે પાડવામા
 નથી આ નો ચોથા ઉદાહરણમા પણ પહેલા અને ત્રીજા જેવુજ
 પ્રતિષેધ સાધ્ય છે પરતુ વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ ધરાવવા માટે વિશિષ્ટ
 ૫ મુકવામા આ યુ છે આમા પણ દરેક ઉદાહરણમા હેતુ તેરીકે એક
 હોવા છતાં એક અને બે પદાર્થના આતરને અનુમગીને પરપરાએ
 કારણોપવચ્ચિન હેતુ તેરીકે પ્રતિષેધ પદાર્થ ધરાવવામા આગ્યા છે

૯ કારણ વિરુદ્ધ વ્યાપ્યોપવચ્ચિનનું ઉદાહરણ—'સર્વમા
 એકાન્તવાદી પુરુષને પ્રથમ સવેગ નિર્વેદ અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય
 વિગેરે લક્ષણો હોતા નથી કારણકે તે એકાન્તવાદીને વિષે વિશિષ્ટ મિથ્યા
 દર્શન જણાય છે ' આમા પ્રતિષેધ પ્રથમ વિગેરેનું કારણ સમ્યગ્ ધર્મ
 છે કારણકે સમ્યગ્ ધર્મ હોય તો પ્રથમ વિગેરે ભાવો હોય છે અને તે
 સમ્યગ્ ધર્મનું વિરુદ્ધ મિથ્યાદર્શન સામાન્ય છે ને તે મિથ્યાદર્શન
 સામાન્યનું વ્યાપ્ય મિથ્યાદર્શન છે ને તે વિશિષ્ટમિથ્યાદર્શનની હેતુ
 તેરીકે ઉપવચ્ચિન હોવાથી પ્રથમ વિગેરે ભાવોનો નિષેધ સિદ્ધ યાવ છે

१० व्यापक विरुद्ध व्याप्योपलब्धिः तु उदाहरणम्—“स्याद्वाद्दमत
पणा मिथ्यादर्शनवागा होता नथी कारणके स्याद्वादीने विषे विशिष्ट
तत्त्वज्ञान होय छे” आ अनुमानमा प्रतिषेध्य मिथ्यादर्शन छे तेनु
व्यापक मिथ्यादर्शनसामान्य छे अने तेनु विरुद्ध तत्त्वज्ञानमामान्य छे
अने ते तत्त्वज्ञानमामान्यनु व्याप्य तत्त्वज्ञान छे ने ते तत्त्वज्ञाननी हेतु
तेरीके विद्यमानता होवाथी मिथ्यादर्शनने निषेध सिद्ध थाय छे

११ कारण व्यापक विरुद्ध व्याप्योपलब्धिः तु उदाहरणम्—
“आने प्रथम विगरे लावो नथी कारणके तेनामा विशिष्ट मिथ्याज्ञान
विद्यमान छे” आ अनुमानमा प्रतिषेध प्रथम विगरे लावो छे
प्रथम विगरेतु कारण विशिष्ट समझतदर्शन छे ने समझत दर्शननु
व्यापक दर्शन सामान्य छे ने तेनु विरुद्ध मिथ्याज्ञान सामान्य छे अने
मिथ्याज्ञानसामान्यनु व्याप्य विशिष्ट मिथ्याज्ञान छे आ विशिष्ट
मिथ्याज्ञाननी हेतु तेरीके उपलब्धि होवाथी प्रथम विगरे लावोने
निषेध सिद्ध थाय छे

१२ व्यापक कारण विरुद्ध व्याप्योपलब्धिः तु उदाहरणम्—
“आने तत्त्वज्ञान विशेष नथी कारणके ते मिथ्यार्थोपदेशने ग्रहण करते
नकरे पडे छे” प्रतिषेध्य तत्त्वज्ञानविरोध तेनु व्यापक तत्त्वज्ञान
सामान्य ने तेनु कारण तत्त्वार्थोपदेश ग्रहण छे तेनु विरुद्ध
मिथ्यार्थोपदेश ग्रहणमामान्य ने तेनु व्याप्य मिथ्यार्थोपदेश ग्रहण छे
आ विशिष्ट मिथ्यार्थोपदेशग्रहणनी उपलब्धि अहि हेतु तेरीके
होवाथी तत्त्वज्ञानविरोधने निषेध सिद्ध थाय छे

आ यारे उदाहरणो विरुद्ध व्याप्योपलब्धिना पैटा विभाग तेरीके
छे ने ते यारे विरुद्ध व्याप्योपलब्धिमा अतर्गत करवामा आन्या छे

१३ कारण विरुद्ध सहायरोपलब्धिः तु उदाहरणम्—“आने प्रथम
विगरे लावो नथी कारणके मिथ्याज्ञान छे” आमा प्रथम विगरे प्रतिषेध्य
छे तेनु कारण सहायदर्शन छे ने आ सहायदर्शननु विरुद्ध मिथ्या

૧૪ વ્યાપક વિરૂદ્ધ સહચરોપવર્ણનુ ઉદાહરણ
 'આને વિશિષ્ટ મિથ્યાર્શન નથી કારણકે તેનામા સમ્યગ્
 જ્ઞાન છે' આમા પ્રતિષેધ વિશિષ્ટ મિથ્યાર્શન છે તેનું વ્યાપક
 મિથ્યાર્શન સામાન્ય ને તે મિથ્યાર્શન સામાન્યનું વિરૂદ્ધ તરવાર્ય
 શ્રદ્ધાર્પ સમ્યગ્ જ્ઞાન અને તેનું સહચર સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે સમ્યગ્જ્ઞાનની
 તેની ઉપવર્ણનુ દેતુ તરીકે હોવાથી વિશિષ્ટ મિથ્યાર્શનનો નિષેધ
 સિદ્ધ થાય છે

૧૫ કારણ વ્યાપક વિરૂદ્ધ સહચરોપવર્ણનુ ઉદાહરણ—
 'આને પ્રથમ વિગેરે ભાવો નથી કારણકે તેને વિષે મિથ્યાજ્ઞાન છે'
 આ ઉદાહરણમા પ્રતિરોધ પ્રથમ વિગેરે ભાવો છે તેનું કારણ વિશિષ્ટ
 સમ્યગ્ જ્ઞાન છે તેનું વ્યાપક સમ્યગ્ જ્ઞાન સામાન્ય ને તેનું વિરૂદ્ધ
 મિથ્યાર્શન છે ને તે મિથ્યાર્શનનું સહચર મિથ્યાજ્ઞાન છે તેની ઉપ
 વર્ણનુ દેતુ તરીકે હોવાથી પ્રથમ વિગેરે ભાવોનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૧૬ વ્યાપક કારણ વિરૂદ્ધ સહચરોપવર્ણનુ ઉદાહરણ—
 'આને વિશિષ્ટ મિથ્યાર્શન નથી કારણકે તેને વિષે તત્ત્વજ્ઞાન છે
 આમા પ્રતિષેધ વિશિષ્ટ મિથ્યાર્શન છે ને તેનું વ્યાપક મિથ્યાર્શન
 સામાન્ય ને મિથ્યાર્શન સામાન્યનું કારણ મિથ્યાર્શનમોહનીયનો ઉભય
 છે તે મિથ્યાર્શનથી વિરૂદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે ને તેનું સહચર
 સમ્યગ્જ્ઞાન છે એ આ સમ્યગ્જ્ઞાનની હેતુ તરીકે ઉપવર્ણનુ હોવાથી
 વિશિષ્ટ મિથ્યાર્શનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે આ ચારે ઉદાહરણો
 વિરૂદ્ધ મદ્યરો પત્રબંધમા પરપગએ નજારી શકે છે

૧૭ ત્રીજા વિરૂદ્ધોપવર્ણનુ ઉદાહરણ— 'આ પ્રાણીને વિષે
 દુઃખનું કારણ નથી કારણકે સુખ જણાય છે' આ અનુમાનમા પ્રતિ
 સેધકાર્યો યોગ્ય દુઃખનું કારણ છે તેનું કારણ દુઃખ ને તેનું વિરૂદ્ધ સુખ
 ને તે સુખની ઉપવર્ણનુ દેતુ તરીકે હોવાથી દુઃખના કારણનો નિષેધ
 સિદ્ધ થાય છે

૧૮ વ્યાપક વિરૂધ્ધાપલ્લખિતુ ઉદાહરણ—“ સન્નિ-પાદિ પ્રમાણુ
 નથી કાગ્ણુકે તે અજ્ઞાન છે ” આમા પ્રતિષેધ્ય સન્નિ પાંન્નિ પ્રમાણુ
 પલ્લુ છે તેનું વ્યાપક જ્ઞાનત્વ છે ને જ્ઞાનત્વતુ નિરૂદ્ધ અજ્ઞાનત્વ છે
 તે અજ્ઞાનની અહિ ઉપલ્લખિત હોવાથી મનિ ધના પ્રમાણુપલ્લાનો
 નિષેધ સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે અહિ દ્વિમનો અર્થ નથી અગ્નિ
 હોવાથી વિગેર અનુમાનો પણ આપ્રકારમા સમાન છે

૧૯ કારણુ વિરૂદ્ધોપલ્લખિતુ ઉદાહરણુ—“આ મુનીશ્વરને
 મિથ્યાચારિન નથી કાગ્ણુકે સમ્યગ્જ્ઞાન તેમનામા રહ્યું છે ” આ
 અનુમાનમા મિથ્યાચારિન પ્રતિષેધ્ય છે અને તનુ કાગ્ણુ મિથ્યાજ્ઞાન છે
 ને તેનુ નિરૂદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે ને તે સમ્યગ્જ્ઞાનની ઉપલ્લખિત હેતુ
 તેરીકે હોવાથી મિથ્યાચારિનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે એજ પ્રમાણુ
 “આને રજાડામા હર્ષવિગેષ નથી કાગ્ણુકે મગીષે અગ્નિ રહ્યો છે ”
 વિગેરે ઉદાહરણો પણ આમા સમાર્થ રાજશે

અનુપલ્લખિતના પ્રકાર—

અનુપલ્લખેરપિ દ્વૈરૂપ્યમ્, અવિરુદ્ધાનુપલ્લખિ—

વિરુદ્ધાનુપલ્લખિત્વ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—અનુપલ્લખિતના બે પ્રકાર છે એક અવિરુદ્ધા
 નુપલ્લખિ અને બીજી વિરુદ્ધાનુપલ્લખિ

વિગેષાર્થ—નિષેધ ડરવા યોગ્ય પદાર્થની સાથેના
 અવિરુદ્ધાનુપલ્લખિ—વાસ્તવિક પદાર્થતુ હેતુ તેરીકે ન હોવુ
 તેને અવિરુદ્ધાનુપલ્લખિ કહે છે

પ્રતિષેધ્ય પદાર્થથી વિરુદ્ધ પદાર્થતુ હેતુ તેરીકે હોવુ
 તે વિરુદ્ધાનુપલ્લખિ

કોઈપણ પદાર્થના નિષેધ અને વિધિમા અનુક્રમે
 અવિરુદ્ધાનુપલ્લખિ અને વિરુદ્ધાનુપલ્લખિ એ બે હેતુઓ
 વાપરવામા આવે છે

अविरुद्धानुपलब्धिना प्रकार—

^{२७} तत्राविरुद्धानुपलब्धि. प्रतिषेधाववाधे सप्तप्रकाराः ॥९४॥

अर्थ—आ जे अनुपलब्धि हेतुआमा अविरुद्धानुपलब्धि निषेधनु लान कराववामा मात प्रकारे छे ते प्रकारेनो नाम निर्देश—

प्रतिषेधेनाविरुद्धाना स्वभावव्यापककार्यकारण-
पूर्वचरोत्तरचरसहचरणामनुपलब्धिरिति ॥ ९५ ॥

अर्थ—प्रतिषेधकरवायोग्य पदार्थनी साधेना वा स्वविक स्वभाव, व्यापक, कार्य, कारण, पूर्वचर, उत्तरचर अने सहचरणी हेतु तरीके अविविधमानता ते अविरुद्ध अनुपलब्धि

विशेषार्थ — १ अविरुद्ध स्वभावानुपलब्धि, २ अविरुद्ध व्यापकानुपलब्धि ३ अविरुद्ध कार्यानुपलब्धि, ४ अविरुद्ध कारणानुपलब्धि ५ अविरुद्ध पूर्वचरानुपलब्धि ६ अविरुद्ध उत्तरचरानुपलब्धि ७ अविरुद्ध सहचरानुपलब्धि अरीते निषेधने सिद्ध करवामा मात प्रथमनी अनुपलब्धि समर्थ छे

अविरुद्ध स्वभावानुपलब्धिनु उदाहरण—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा—नास्त्यत्र भूतले कुम्भः,

उपलब्धिलक्षणमाप्तस्य तस्वभावास्यानुपलम्भात् ॥९६॥

अर्थ—आ प्रदेशने विषे घडा नथी कारणके उप

२७ अविरुद्धानुपलब्धि प्रतिषेधे सप्तधा स्वभाव व्यापक कार्यकारण पूर्वोत्तरसहचरानुपलम्भभेदात् ॥७८॥

લ્લઘ્નિલક્ષણુ—જ્ઞાનના કારણોને પ્રાપ્ત તેનો સ્વભાવ જણાતો નથી આ અવિરુદ્ધ સ્વભાવાનુપલઘ્નિનું ઉદાહરણુ છે

વિશેષાર્થ—જ્ઞાન ડરવામા ચક્ષુવિગેરે ઉપયોગી પ્રણો હોવા છતા, ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયના વિષયને પ્રાપ્ત તેનો સ્વભાવ નહિ જણાતો હોવાથી ઘડો અહિ નથી એ સિદ્ધ થાય છે

એ ઉદાહરણુમા સાધ્યની માથેના અવિરુદ્ધ-વાસ્તવિક સ્વભાવની અવિધમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તે હેતુને અવિરુદ્ધ સ્વભાવાનુપલઘ્નિ કહે છે

ઉપલઘ્નિ એટલે જ્ઞાન અને તેના લક્ષણો ચક્ષુ વિગેરે છે તે હોવા છતા ઘડાનો સ્વભાવ નથી જણાતો માટે ઘડો નથી એ સિદ્ધ થાય છે

અવિરુદ્ધ વ્યાપકાનુપલઘ્નિનું ઉદાહરણુ—

વ્યાપકાનુપલઘ્નિર્યયા—

નાસ્ત્યત્ર પ્રદેશે પનશ પાદપાનુપલઘ્ને ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—આ પ્રદેશમા પનશ નથી કારણુકે આડ દે ખાતું નથી આ ઉદાહરણુ વ્યાપકાનુપલઘ્નિનું છે

વિશેષાર્થ—આમા ‘પનશ’ એ વ્યાખ્ય છે આડ એ અવિરુદ્ધ વ્યાપક છે જે વ્યાપક હોય તો તે વ્યાખ્યરૂપ પનસ હોય પરતુ તે વ્યાપકરૂપ આડ ન હોવાથી વ્યાખ્ય પનસ પણ નથી આરીતે અવિરુદ્ધ વ્યાપક આડ એની અવિધમાનતા હેતુ તેરીકે છે તેથી પનસરૂપ પ્રતિષેધ્ય સિદ્ધ થાય છે

જે વસ્તુનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ કરવાનો હોય તેના અવિરુદ્ધ વ્યાપકનો આભાવ જેમા હેતુ તરીકે મુકવામા આવે તેને અવિરુદ્ધ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કહે છે.

અવિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિનુ ઉદાહરણ—

કાયાનુપલબ્ધિર્થયા—

નાસ્ત્યગ્રપ્રતિહતસક્તિક રીજ અહ્કરાનયલોકનાન્ ॥૧૮૥॥

અર્થ—આ પ્રશ્નમા શક્તિસપન ધીજ નથી કારણ કે અકુરો દેખાતા નથી.

વિશેષાથ—શક્તિસપન ધીજ એ અકુરાને ઉત્પન્ન કરવામા પરિપૂર્ણ સામર્થ્યવાળુ છે શક્તિસપન ધીજ કારણ છે અને અકુરો અવિરુદ્ધ કાર્ય છે જે અકુરો હેતુરૂપે હોય તો તે વિધિરૂપ સાધ્યસિદ્ધ થાય પરતુ પ્રસ્તુત અનુમાનમા અકુરાની અનિવચનતા હેતુરૂપે હોવાથી નિષેધરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ થશે આમા ધીજને શક્તિસપન વિશેષણ એટલા માટે મુક્યું કે કેટલી વખત ધીજ હોવા છતાં અકુરો ઉત્પન્ન થતા દેખી શકાતા નથી માટે અકુરો ન હોય ત્યાં સામાન્ય ધીજ લલે હોય પરતુ શક્તિ સપન ધીજ તા નજ હોય.

આજપ્રમાણે કાર્યની અનિવચનતા હેતુરૂપે હોય તવા ધીજ ઉદાહરણો પણ ઘટાવી લેવા જેમકે, 'મૃત કલેવગમા ચેતન્ય નથી કારણકે વાણી અને 'ક્રિયા વગેરે જણાતા નથી.'

જે વસ્તુનો પ્રતિષેધ સિદ્ધ કરવાનો હોય તેના અવિરુદ્ધ કાર્યની અનિવચનતા હેતુ તરીકે મુકવામા આવે તો તે હેતુને અવિરુદ્ધ કાર્યાનુપલબ્ધિ કહે છે.

અવિરુદ્ધકારણનુપલબ્ધિનુ ઉદાહરણુ—

અવિરુદ્ધ કારણાનુપલબ્ધિર્યથા—

ન સન્ત્યસ્ય પ્રશમપ્રમૃતયો ભાવાસ્તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનાભાવાત્ ॥૧૯॥

અર્થ—આ પુરુષને પ્રશમ આદિલાવો નથી કારણકે તેને તત્ત્વાર્થમા શ્રદ્ધા નથી આ ઉદાહરણુ અવિરુદ્ધકારણા નુપલબ્ધિનુ છે

વિશેષાર્થ—પ્રતિષેધ્ય સાધ્યના અવિરુદ્ધ કારણુનુ જે અનુમાનમા હેતુ તેરીકે નહોવુ તે હેતુને અવિરુદ્ધ કારણુ- નુપલબ્ધિ કહે છે

પ્રસ્તુત અનુમાનમા પ્રતિષેધ્ય પ્રશમ વિગેરે લાવો છે પ્રભૃતિશબ્દથી સવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિક્ય વિગેરે જવના પરિણામો પણ શહણુ કરવા આ લાવેનુ અવિરુદ્ધ મરણુ તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્દર્શન છે અને આ સમ્યગ્દર્શનનો અલાવ પ્રમાતા પુરુષમા દેવદ્રવ્ય ભક્ષણુ વિગેરે પાપકર્મો જોવાથી સિદ્ધ થતા તે દ્વારા તેના કાર્ય મૂત પ્રશમ વિગેરેના અલાવનો પણ નિર્ણય થાય છે

“આજરીતે અહિં ધૂમાડો નથી કારણકે અગ્નિના અભાવ છે” વગેરે લોક પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણુો પણ આ કક્ષામા આવી શકશે

અવિરુદ્ધપૂર્વચરાનુપલબ્ધિનુ ઉદાહરણુ—

પૂર્વચરાનુપલબ્ધિર્યથા—

નોદ્ગમિપ્યતિ મુહૂર્તાન્તે સ્વાતિનક્ષત્ર ચિત્રોદયાદર્શનાત્ ॥૧૦૦॥

અર્થ—મુહૂર્ત્તઝાઢ સ્વાતિ નક્ષત્ર ઉગચે નહિ કારણ કે સ્વાતિ નક્ષત્રનુ પૂર્વચ નક્ષત્ર ચિત્રાનેા ઉઢય જણાતો નથી

વિરોપાર્થ—પ્રતિવેધ્યના અવિરુદ્ધ પૂર્વચરની અવિધમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તે હેતુ અવિરુદ્ધ પૂર્વચગનુ પલઙ્ઘિયે કહેવાય ં

આ અનુમાનમા પ્રતિવેધ્ય સ્વાતિ નક્ષત્ર છે તેનુ અરુદ્ધ પૂર્વચર ચિત્રા નક્ષત્ર છે ને તેની અવિધમાનતા હેતુ તેરીકે હોવાયા તેના ઉત્તરચ સ્વાતિ નક્ષત્રની પણ અવિધમાનતા નક્કી થાય છે

“એજ પ્રમાણે, મુહૂર્ત્તઝાઢ શકટ નક્ષત્ર ઉગચે નહિ કારણકે હાલ કૃતિકા નક્ષત્રનેા ઉઢય જણાતો નથી” વિગેરે ઉદાહરણો પણ શકણ કરવા

અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરાનુ પલઙ્ઘિયનુ ઉદાહરણ—

ઉત્તરચરાનુ પલઙ્ઘિયર્યા—

નોદ્ગમત્પૂર્વમદ્રપદા મુહૂર્ત્તાત્પૂર્વમુત્તરમાદ્રપદોદ્ગમાનવગમાત્ ॥

॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ—મુહૂર્ત્ત પહેલા પૂર્વભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉગ્યું નથી, કારણકે હાલ ઉત્તરભાદ્રપદાનેા ઉઢય જણાતો નથી આ ઉદાહરણ અવિરુદ્ધ ઉત્તરચરાનુ પલઙ્ઘિયનુ છે

વિરોપાર્થ—પ્રતિવેધ્યના અવરુદ્ધ ઉત્તરચરની અવિધમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તે હેતુને અવિરુદ્ધ ઉત્તરચગનુ પલઙ્ઘિય કહે છે

આમા પ્રતિવેધ્ય પૂર્વભાદ્રપદા છે તેનુ અવિરુદ્ધ ઉત્ત

ચર ઉત્તરભાદ્રપદા છે ને તે ઉત્તરભાદ્રપદાની અવિદ્યમાનતા હેતુ તરીકે હોવાથી પૂર્વચરની અવિદ્યમાનતા નક્કી થાય છે તેજ પ્રમાણે, “મુહૂર્તપહેલા ભરણી નક્ષત્ર ઉગ્યું નથી કારણકે હાલ કૃતિકાનો ઉદય જણાતો નથી” વિગેરે ઉદાહરણો પોતાની મેળે આ હેતુમા વિચારી લેવા

અવિરુદ્ધ સહચરાનુપલબ્ધિનુ ઉદાહરણ—

સહચરાનુપલબ્ધિર્યથા—નાસ્ત્યસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્ય
મ્દર્શનાનુપલબ્દેઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થ—આ પુરુષને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણકે તેને વિષે સમ્યગ્દર્શન જણાતું નથી આ ઉદાહરણ અવિરુદ્ધ સહચરાનુપલબ્ધિનુ છે

વિશેષાર્થ—પ્રતિપેદ્યનુ અવિરુદ્ધ સહચર જેમા હેતુ તરીકે ન જણાતું હોય તેવા હેતુને અવિરુદ્ધ સહચરાનુ પલબ્ધિ કહે છે

આમા પ્રતિપેદ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન છે તેનું અવિરુદ્ધ સહ ચર સમ્યગ્દર્શન છે તે સમ્યગ્દર્શનનો અભાવ પ્રથમ વિગેરે કાર્યો નહિ જોવાથી નિશ્ચિત થતા, તેના પ્રતિપેદ્ય સાધ્યરૂપ સહચર સમ્યગ્જ્ઞાનનો અભાવ પણ નિશ્ચિત થાય છે

“આજપ્રમાણે, શુભમા રૂપ ગન્ધ વિગેરે નથી કારણ કે તમા સ્પર્શ જણાતો નથી વિગેરે ઉદાહરણો પણ આને અનુસરતા જાણી લેવા

સાધ્યની સાથેના સગત વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ વિગેરે હેતુ તરીકે હોયતો તે વિધિરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે આ વાત સર્વ પ્રસિદ્ધ છે હવે જો તે સગત વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ

વિગેરેની અવિદ્યમાનતા એટલે તેરીકે હોય તો તે સાધ્યને પણ અવિદ્યમાન તેરીકે સિદ્ધ કરે એ સ્પષ્ટ છે

એરીતે આ અવિરુદ્ધાનુપનબ્ધિ પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરવામા સમર્થ છે ને તે પ્રતિષેધ્ય વસ્તુના અવિરુદ્ધસ્વભાવ કાર્ય વિગેરે સાત વસ્તુઓની સાક્ષાત્ અવિદ્યમાનતાથી સાત પ્રકાશની થાય છે તે ઉદાહરણ સહિત સ્પષ્ટ બતાવીએ

૪૬૪ તે પ્રતિષેધ્ય વસ્તુના અવિરુદ્ધ પર પગના પદાર્થની એ અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોય તો તેના અગિયાર બેદ પડે છે તે બતાવે છે

- ૧ કાર્ય વ્યાપકાનુપનબ્ધિ
- ૨ કાર્ય વ્યાપક વ્યાપકાનુપનબ્ધિ
- ૩ કારણ કારણાનુપનબ્ધિ
- ૪ કારણ વ્યાપાનુપનબ્ધિ
- ૫ કારણ વ્યાપકવ્યાપકાનુપનબ્ધિ
- ૬ સદચર કારણાનુપનબ્ધિ
- ૭ સદચર કારાનુપનબ્ધિ
- ૮ સદચર વ્યાપકાનુપનબ્ધિ
- ૯ સદચર વ્યાપક કારણાનુપનબ્ધિ
- ૧૦ સદચર વ્યાપક કારણ કારણાનુપનબ્ધિ
- ૧૧ સદચર વ્યાપક કારણવ્યાપકાનુપનબ્ધિ

૧ કાર્યવ્યાપકાનુપનબ્ધિનું ઉદાહરણ—“કાષ્ટપણ પદાર્થ એકાન્ત નિગ્ન્ય નથી કારણકે નિરન્વય પાર્થમા કમે કે વ્યકે બન્ને પ્રકારે ક્રિયા થઈ શકતી નથી ” આ ઉદાહરણમા જોઈએ માનેષ એકાન્ત નિગ્ન્ય પાર્થ પ્રતિષેધ્ય છે પદાર્થમાત્ર કાર્ય અથક્રિયાનક્ષણ છે ને તે અર્થક્રિયાનુ વ્યાપક કમાક

સ્વરૂપ છે ને તે ક્રમાક્રમની અનિવચ્યતા—અનુપવચ્ચિત્ર હેતુ તેરીકે હોવાથી એકાન્ત નિરન્વયનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે . . .

૨ કાર્યવ્યાપક વ્યાપકાનુપલખિતનુ ઉદાહરણ— કાષ્ઠપણ્ય પર્ય એકાન્ત નિરન્વય નથી કારણકે તેમા પગિણામ વિશેષનો અભાવ છે” તેમા પ્રતિષેધ્ય નિરન્વય એકાન્ત પર્યકે અને તેનુ કાર્ય અર્થક્રિયાવક્ષણ છે ને તેનુ વ્યાપક ક્રમાક્રમ અર્થક્રિયાસ્વરૂપ છે અને તે અર્થક્રિયાસ્વરૂપનુ વ્યાપક પગિણામ વિશેષ છે (પગિણામ તદન નિત્ય કે અનિત્ય હોતો નથી પરંતુ અવગ્યા પરિવર્તનરૂપ હોય છે) ને તેની અનિવચ્યતા—અનુપવચ્ચિત્ર હેતુતરીકે હોવાથી એકાન્ત નિરન્વયનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૩ કારણ કારણાનુપલખિતનુ ઉદાહરણ—“ જ્ઞેને વિષે મિથ્યાત્વ વિગેરેનો અભાવ હોય છે તેવા કાષ્ઠક આત્માને વિષે સસાર નથી” આમા આત્માને વિષે અમાગ એ પ્રતિષેધ્ય છે અને આ અમારનુ કારણ સસારને વધાગ્નાર કર્મ છે આ કર્મ મિથ્યાત્વ અવિરતિ કપાય અને યોગદાગ બધાય છે તેથી મિથ્યાત્વિક તે કર્મોનુ જાણ છે અને આ મિથ્યાત્વાદિક કર્મોના કારણોની અનુપલખિત હેતુ તેરીકે હોવાથી પરંપગએ અમારનો અભાવ કાષ્ઠપણ્ય પ્રાણી વિષે સિદ્ધ થાય છે

૪ કારણ વ્યાપકાનુપલખિતનુ ઉદાહરણ— ‘રાખ વિગેરેને વિષે પ્રાણ વિગેરે નથી કારણકે ગખ વિગેરેને વિષે જીવપણ્યનો અભાવ છે ” આ અનુમાનમા પ્રતિષેધ્ય પ્રાણ વિગેરે છે ને આ પ્રાણ વિગેરેનુ કારણ જીવ છે અને આ જીવની અદર ગદેન જીવ સામાન્ય તે વ્યાપક છે ને આ જીવત્વનો અભાવ હેતુ તેરીકે છે અને તે હેતુ રાખ વિગેરેમા સિદ્ધ થતા પરંપરાએ જીવમા પ્રાણ નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે તેજ પ્રમાણે, “માખ્યમતમા મોક્ષ નથી કાગણકે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો અભાવ છે ” વિગેરે ઉદાહરણો ઘટાવી લેવા

૫ કારણવ્યાપક વ્યાપકાનુપલખિતનુ ઉદાહરણ— માખ્યમ તમા નિર્વાણ નથી કારણકે તેમા વિશિષ્ટ પગિણામનો અભાવ, જ્ઞાણ છે

આ ઉદાહરણમાં પ્રતિષેધ્ય નિવાણુ છે તેનું કારણ મોક્ષમાર્ગ છે અને આ મોક્ષમાર્ગના સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ મરિ ન એ વ્યાપક છે તે વળી આ સમ્યગ્દર્શનાં વ્યાપક પૂર્વ નિષ્ઠીત કરણ વિશિષ્ટપરિણામ છે તેની અનુપવચ્ચિ હેતુ તરીકે હોવાથી પરપરાએ માખ્યમનમાં નિર્વાણનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૬ સહચર કારણાનુપવચ્ચિનુ ઉદાહરણ— આ પુરુષ તે મતિઅજ્ઞાન વિગેર નથી કારણકે દર્શનમોહનીયના ઉત્પન્નો તેને વિષે અભાવ સિદ્ધ થાય છે આમાં પ્રતિષેધ્ય મતિઅજ્ઞાન વિગેર છે તે તેનું સહચર મિથ્યા દર્શન છે આ મિથ્યાદર્શન દર્શનમોહનીયના ઉત્પન્ન દ્વારા થાય છે મારે દર્શનમોહનીય કારણુ છે તે તે દર્શનમોહ નીયની હેતુતરીકે અનુપવચ્ચિ હોવાથી પરપરાએ મતિઅજ્ઞાન વિગેરનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે

૭ સહચર કાર્યાનુપવચ્ચિનુ ઉદાહરણ— મરિ વિષે મતિ અજ્ઞાન વિગેરે નથી મરણુકે માર વિષે નાસ્તિક પુરુષને મોક્ષ અખ્યવસાય નથી ' આમાં પ્રતિષેધ્ય મતિઅજ્ઞાન વિગેરે છે તે સહચર મિથ્યાદર્શન છે તે આ મિથ્યાદર્શનનું કાર્ય નાસ્તિકપુરુષને મોક્ષ અખ્યવસાય છે તે તે અખ્યવમાયની અનુપવચ્ચિ મ વિષે છે એ મને અનુભવ સિદ્ધ છે એટલે મારે વિષે અજ્ઞાન નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૮ સહચર વ્યાપ્ત્યાનુપવચ્ચિનુ ઉદાહરણ— આને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણકે તેમાં તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા નથી ' આમાં પ્રતિષેધ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે સમ્યગ્જ્ઞાનનું સહચર સમ્યગ્દર્શન તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા વ્યાપક છે અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનું સમ્યગ્દર્શન વ્યાપક છે અને તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાની અનુપવચ્ચિ હેતુ તરીકે હોવાથી પરપરાએ સમ્યગ્જ્ઞાનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૯ સહચર વ્યાપક કારણાનુપવચ્ચિનુ ઉદાહરણ— આને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન હોવું નથી કારણકે તે અભવ્યને

દર્શનમોહનીયના ઉપશમ વિગેરેનો અભાવ હોય છે ” આમા પ્રતિષેધ્ય અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું સહુચર નમ્યૂર્શન છે, આ સમ્યગ્દર્શન તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધા સાથે વ્યાપ્યવ્યાપક ભાવ રહેલ છે તેમા સમ્યગ્દર્શન વ્યાપ્ય અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા સમ્યગ્દર્શનનું વ્યાપક છે તે આ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા સમ્યગ્દર્શન મોહનીય નો ઉપશમ થાય તેજ યાય છે માટે દર્શનોપશમ તેનું કારણ છે તે દર્શનોપશમની અનુપલબ્ધિ હેતુ તરીકે હોવાથી અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૧૦ સહુચરવ્યાપક કારણ કારણાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—
 “અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણક તે અભવ્યને વિષે યથાપ્રવૃત્તાદિ કરણને વખતે યનારી લબ્ધિનો અભાવ જણાય છે ” આમા પ્રતિષેધ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે તેનું સહુચર સમ્યગ્દર્શન છે આ સમ્યગ્દર્શનનું વ્યાપક તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા છે તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનું નજી દર્શનમોહનીયનો ઉપશમ છે વળી આ દર્શનમોહનીયના ઉપશમનું કારણ યથાપ્રવૃત્તાદિકરણ વખતે યનારી લબ્ધિ વિગેરે છ યજી આ લબ્ધિઓનો તો અભાવ હેતુ તેરીકે સ્પષ્ટ અભવ્યને વિષે છે એમ સિદ્ધ થાય છે અને તે સિદ્ધયતા સમ્યગ્જ્ઞાનનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

૧૧ સહુચરવ્યાપક કારણ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—
 “અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણકે તેને વિષે દર્શનમોહો-
 શમ સામાન્યાદિનો અભાવ છે ” આમા પ્રતિષેધ્ય સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે તેનું સહુચર સમ્યગ્દર્શન છે આ સમ્યગ્દર્શનનું વ્યાપક તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા છે તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા દર્શનમોહનીયના ઉપશમ દ્વારા યાય છે માટે દર્શન-
 મોહનીયનો ઉપશમ એ કારણ છે તેમજ આ દર્શનમોહનીયના ઉપશમમા રહેલ ઉપશમમામાન્ય એ વ્યાપક છે આ દર્શન ઉપશમ સામાન્યનો અભાવ અભવ્યને વિષે શાઓથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ છે માટે અભવ્યને વિષે સમ્યગ્જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી

આમા પડેના ચોથા અને આડમા ઉદાહરણમા વ્યાપકાનુપલબ્ધિ કરતા કાર્ક કારણ અને સહચર એમ એક વસ્તુનું આતર છે બીજા અને પાચમામા ક્રમે કાર્કવ્યાપક ને કારણ પાપકરૂપ બેનું અંતર છે અને અગિઆરમામા સહચર વ્યાપક અને કારણ એ ત્રણનું અંતર છે

તેજ પ્રમાણે કારણાનુપલબ્ધિ કરતા ત્રીજા અને છઠ્ઠામા એકનું અંતર નવમામા બેનું અને દસમામા ત્રણનું અંતર છે અને સાતમા ઉદાહરણમા કાર્યાનુપલબ્ધિ કરતા એક મહચરનુજ અંતર છે.

સાધ્યતા સગત અવિરુદ્ધ પદાર્થોની અવિદ્યમાનતા હેતુ તેરીકે હોયનો સાધ્ય નિષેધરૂપ સિદ્ધિ થાય છે તેજ પ્રમાણે સાધ્યથી જે જે પદાર્થો વિરુદ્ધ હોય કે જે સાધ્યની સિદ્ધિમા વિધ્નભૂત હોય છે તે આ વિધ્નભૂત પદાર્થો આલ્યા બધ ત્યારે સાધ્ય અહેને સિદ્ધ થાય છે અને આવા વિધ્નભૂત પદાર્થોનું નહોવું તેનેજ વિરુદ્ધાનુ પલબ્ધિ કહે છે

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના ભેદ—

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિસ્તુ વિધિમતીતૌ પશ્ચયા ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ—આ વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ વિધિરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરે છે અને તે પાચ પ્રકારની છે

વિરોપાર્થ—પૂર્વે જણાવેવ અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ નિષેધની સિદ્ધિમા સાક્ષાત્ સાત અને પરપરાની અગિઆર મળી અઠાર પ્રકારે થાય છે તેમ આ વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ વિધિની સિદ્ધિમા પાચ પ્રકારની થાય છે

વિરુદ્ધાનુપલક્ષિયા પાચ પ્રકારોનો નામનિર્દેશ—

વિરુદ્ધકાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાનુપલભ્યમંદાત્ ॥

॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ — સાધ્યની સાથે વિરુદ્ધ રહેલા કાર્ય, કારણ, સ્વભાવ, વ્યાપક અને સહચરની અવિદ્યમાનતાના ભેદે ત્રીણે આ વિરુદ્ધાનુપલક્ષિયા પાચ પ્રકારે છે

વિગેપાર્થ — વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધ કાર્ય હોય તેની અવિદ્યમાનતા હેતુ તરીકે હોયતો તે હેતુ વિરુદ્ધ કાર્યાનુપલક્ષિયા કહેવાય છે

વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધ કારણ હોય તેની અવિદ્યમાનતા ભે હેતુતરીકે હોયતો તે હેતુ વિરુદ્ધકારણાનુપલક્ષિયા કહેવાય છે

વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધસ્વભાવ હોય તેની અવિદ્યમાનતા ભે હેતુ તરીકે હોયતો તે હેતુ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલક્ષિયા કહેવાય છે

વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે વિરુદ્ધવ્યાપક હોય તેની અવિદ્યમાનતા ભે હેતુતરીકે હોયતો તે હેતુ વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલક્ષિયા કહેવાય છે

વિધિરૂપ સાધ્યની સાથે જે સહચર વિરુદ્ધ હોય તેની અવિદ્યમાનતા ભે હેતુ તરીકે હોય તો તે હેતુ વિરુદ્ધસહચરાનુપલક્ષિયા કહેવાય છે

હવે તે દરેકના ક્રમસર ઉદાહરણો દેખાડે છે
વિરુદ્ધકાર્યાનુપલક્ષિયાનુ ઉદાહરણ—

અત્ર શરીરિણિ રોગાતિશય. સમમ્પિતિ નિરોગવ્યાપારાનુ
પલગ્ને ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ—આ પ્રાણીને વિષે રોગનો વધારો છે કા જી
ક તેને વિષ નિરોગી પુન્ધતી ચેષ્ટા જણાવી નથી આ
વિરુદ્ધ કાર્યોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ છે

વિરોપાર્થ—મસ્તુત અનુમાનમા વિધિરૂપ સાધ્ય
'રોગનો વધારો' છે તેનું વિરુદ્ધ આરોમ્ય હોય શક
અને તે અરોમ્યનું કાર્ય અગુક વિશિષ્ટ ચેષ્ટા છે તે નરોગી
થી રોગી છે એ વાત ત્રિદ થાય છે

વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિનુ ઉદાહરણ—

વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિર્યયા—

વિદ્યતેડત્ર માણિનિ કષ્ટમિષ્ટતયોગાભાવાત્ ॥૧૦૬॥

અર્થ—આ પ્રાણીને વિષે કષ્ટ છે કારણકે તેને
કષ્ટ પદાર્થનો મેળાપ થયો નથી આ વિરુદ્ધ કારણાનુપ
લબ્ધિનું ઉદાહરણ છે

વિરોપાર્થ—આમા વિધિરૂપ સાધ્ય કષ્ટ છે તે તે
કષ્ટનું વિરુદ્ધ મુખ છે અને આ મુખ કષ્ટપુરુષના સયોગ
દારા ઉત્પન્ન થાય છે તે કષ્ટમયોગરૂપ કારણ ન હોવાથી
કુખ છે એ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે

વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિનુ ઉદાહરણ—

વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિર્યયા—વસ્તુજાતમનેકાન્તાત્મક
મેકાન્તસ્વભાવાનુપલબ્ધાત્ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ—વસ્તુમાત્ર અનેક ધર્માત્મક છે કારણકે વસ્તુનો

કેવળ એકાત-એક ધર્મ સ્વભાવ જણાતો નથી આ ઉદાહરણ
વિરુદ્ધ સ્વભાવાનુપલબ્ધિનું છે

વિશેષાર્થ—દરેક પદાર્થ માત્રમા નિત્ય, અનિત્ય,
સદ્, અસદ્, સામાન્ય, વિશેષ વિગેરે અનેક ધર્મો છે પરંતુ
નિત્ય કે અનિત્ય એવો નિશ્ચિત વસ્તુનો એક ધર્મ
સ્વભાવ નથી

પ્રમત્ત અનુમાનમા વિધિરૂપ માધ્ય 'અનેક ધર્મસ્વ
ભાવ છે' તેનો વિરુદ્ધ સ્વભાવ એક ધર્મસ્વભાવ છે તે એક
ધર્મસ્વભાવ કોઈપણ વસ્તુમા ન હોવાથી અનેક ધર્માત્મક
પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે

વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

વિરુદ્ધ વ્યાપકાનુપલબ્ધિર્યથા—

અસ્ત્યત્ર છાયા ઔણયાનુપલબ્દેઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ—અહિઆ છાયા છે કારણકે ગરમી-ઉષ્ણતા
જણાતી નથી આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધ વ્યાપકાનુપલબ્ધિનું છે

વિરોધાર્થ—પ્રમત્ત અનુમાનમા 'છાયા' વિધિરૂપ
માધ્ય છે તેથી વિરુદ્ધ તડડો છે, અને આ તડડો વ્યાપ્ય
અને તેની વ્યાપક ગરમી છે ને તે ગરમી જણાતી નહિ
હોવાથી છાયા સિદ્ધ થાય છે

વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિર્યથા—

અસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શનાનુપલબ્દે ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ—આને વિષે મિથ્યાજ્ઞાન છે કારણકે તેને
વિષે સમ્યગ્દર્શન દેખાતું નથી આ ઉદાહરણ વિરુદ્ધ સહ
ચરાનુપલબ્ધિનું છે

વિગેપાય — આમા વિધેય મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનું વિકૃદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે અને તેનું મહુચર સમ્યગ્ દર્શન છે તે અહિં નહિ જણાતું હોવાથી મિથ્યાજ્ઞાન મિદ્ધ થાય છે

આ સેતે આ પાચ વિકૃદ્ધાનુપલબ્ધિના લેદો અને અદાર અનિકૃદ્ધાનુપનબ્ધિના લેદો એમ કુલ ત્રેવીશ અનુ પલબ્ધિના લેદો પડે છે

અન્યદર્શનીય હેતુઓનો સક્ષિપ્ત નિર્દેશ.

૧

બૌદ્ધોની હેતુ વિષય માન્યતા—

બૌદ્ધો અનુપનબ્ધિ સ્વભાવ અને કાર્ય એમ પણ પ્રકારે હેતુ માને કે અર્થાત્ આ ત્રણેને બે વિભાગમાં પણ વેચી શકાય છે એક ઉપનબ્ધિહેતુ અને બીજો અનુપનબ્ધિ હેતુ

જે હેતુ દ્વારા માન્ય અભાનસ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે તેને અનુપનબ્ધિ કહે છે એટલે તે અનુપનબ્ધિ નિયેવને સિદ્ધ કરે છે અને તે અનુપનબ્ધિના મૂળ ચાર બે અને ઉત્તર અગિઆર બે છે તે આ પ્રમાણે

૧ અભાનાનુપનબ્ધિ—અહિં ધૂમ નથી કારણકે ઉપનબ્ધિના લક્ષણની પ્રાપ્તિ છતા તે જણાતો નથી

૨ માર્યાનુપનબ્ધિ—અહિં મપૂર્ણ અમર્થવાળા ધૂમાડાના કારણે નથી કારણકે ધૂમ રૂપ કાર્ય નથી

૩ વ્યાપનુપનબ્ધિ—અહિં શિશમનુ વ્રય નથી કારણકે કોઈપણ વસ્તુ જણાતું નથી (આ ત્રણે મૌદ્ધ ઉત્પન્નથા અવિરુદ્ધાનુપનબ્ધિ હેતુના પ્રશ્નમાં પ્રસ્તુત પ્રમાણનયતત્ત્વમાં બતાવવામાં આવેલા પૃ. ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૧૫ માં અનુક્રમે ૯૬-૯૮-૯૭ માં મૂલમાં બતાવેલા ઉદાહરણોને અનુમગતા છે)

૪ સ્પર્શનિરુદ્ધોપનબ્ધિ—અહિં ઠંડા સ્પર્શ નથી કારણકે અહિં અગ્નિ જણાય છે (મગખાવો ભુજો પ્રમાણનય તત્ત્વ સૂત્ર ૮૪ પૃ ૯૯)

૫ નિરુદ્ધમાર્થોપનબ્ધિ—અહિં ઠંડા સ્પર્શ નથી કારણકે અહિં ધૂમાડો જણાય છે (મગખાવો સૂત્ર ૮૮ પૃ ૧૦૨)

૬ વિરુદ્ધધ્યાસોપનબ્ધિ—ધુર ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થનો નાશ અસ્થ ઠાનો નથી કારણકે તે નાશને યોગ્ય બીજા હેતુની અપેક્ષા ગણે છે (મગખાવો સૂત્ર ૮૭ પૃ ૧૦૧)

૭ મર્થનિરુદ્ધોપનબ્ધિ—અહિં આ મપૂર્ણ અમર્થવાળા શીતેના

કારણુ નથી કારણુકે અદિઆ અમિ છે (સરખાવો જુઓ
સૂત્ર ૯૨ નુ વિવચન પૃ ૧૧૭)

૮ વ્યાપકનિઃક્રોપવજિવ—અદિ દિમનો સ્પર્શ નથી કારણુકે
અમિ છે (સરખાવો જુઓ સૂત્ર ૯૨ નુ વિવચન પૃ ૧૧૭)

૯ કારણાનુપવજિવ—અદિ ધૂમ નથી કારણુકે અદિ અમિનો
અભાવ છે (સરખાવો સૂત્ર ૯૯ પૃ ૧૧૭)

૧૦ કારણાવિરુદ્ધોપવજિવ—આ પુરુષને રામહર્ષવિશે નથી
કારણુકે પાસે અગ્નિ છે સૂત્ર ૯૨ નુ વિવચન પૃ ૧૧૭)

૧૧ કાન્હુનિઃક્રોપવજિવ—અદિઆ રામ હર્ષ પુકત પુરુષ નથી
કારણુકે અદિ ધૂમાડો છે (સરખાવો સૂત્ર ૯૨ નુ વિવચન પૃ ૧૦૭)

આ અગિઆરે હેતુઓ સ્વભાવાનુપવજિમાજ્ઞ મમાર્ષ જાય છે
એમ બૌદ્ધ માન્યતા છે આ રીતે બૌદ્ધોના માને તે અનુપવજિવના
અગિઆરે જેનો નૈનો અને બૌદ્ધો એક સરખા રીતે માને છે આ
આ વિષયમા ફેર એટલો છે કે બૌદ્ધોએ જે હેતુ નિષેધને સિદ્ધ કરે
તેને અનુપવજિવ માન્યો છે જ્યારે આપણે નૈનોએ હેતુની વિદ્યમાનતા
તે ઉપવજિવ અને હેતુની અવિદ્યમાનતા તે અનુપવજિવ અને આ
ઉપવજિવ અને અનુપવજિવ વિધિને પણ સિદ્ધ કરે છે અને નિષેધને
પણ સિદ્ધ કરે છે

દ્વે વિધિને સાધનાર તેરીકે બૌદ્ધો સ્વભાવ અને કાર્ય
માને છે જે પદાર્થ પોતાના હેતુની વિદ્યમાનતાથી હોય છે તેમજ
હેતુસત્તાવિના બીજા કોઈની અપેક્ષા રાખતો નથી તે પદાર્થ
સ્વભત્તામાત્ર ભાવી છે આવા સામ્યમા જે હેતુ હોય તે સ્વભાવ હેતુ છે

સ્વભાવ હેતુ—દાખન તેરીકે આ જાડ છે કારણુ કે સિદ્ધ
હોવાથી આ સ્વભાવ હેતુનું ઉદરણુ છે

કાર્યહેતુ—અદિઆ અમિ છે ધૂમાડો હોવાથી આ કાર્યહેતુ
ઉદરણુ છે (સરખાવો સૂત્ર ૭૮ પૃ ૯૪)

આ રીતે સ્વભાવહેતુને નૈનોએ સ્વીકાર્યો નથી અને કાર્યહેતુને
એજ રીતે નૈનોએ સંબંધાતરથી અવિરુદ્ધકાર્યોપવજિમાં સમાવ્યો છે

હવે કારણ પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચર વિગેરે હેતુઓ બૌદ્ધો નથી માનતા તેનો ખુનાસો તો ત્રયકારે સ્વયંસૂત્રે મુકીને આપ્યો છે એટલે તે વિષે કાષ્ઠપણ વધારે વિવેચનની અર્થિ જરૂર નથી

આપણે ત્યા અવિરુદ્ધોપનબ્ધિ વિધિને સાધનાર છ પ્રાર્થની છે તેમાં બૌદ્ધો પ્રથમના સ્વભાવ અને ગર્વને સ્વીકારે છે માકીના નારણ સહચર, ઉત્તરચર અને પૂર્વચરને હેતુ તેરીકે સ્વીકારતા નથી કારણ કે તાત્મ્ય અને તદ્દુત્પત્તિ સબધ હોય તેનેજ શુદ્ધ હેતુ તેરીકે સ્વીકાર છે ને માકીનાને હેત્વાભાસ તેરીકે માને છે અને તેની પુષ્ટિમા જણાવે છે કે તાદાત્મ્ય અને તદ્દુત્પત્તિ સીવાય વ્યાપ્તિ ધરી શક્તી નથી ને વ્યાપ્તિ વડી ન શકવાથી શુદ્ધ હેતુ ગહેના નથી

જૈન વિરુદ્ધોપનબ્ધિ પ્રતિષેવને મિદ્ધ ક્રવામા માત પ્રગર્વને છે તેમાં પણ કારણ, પૂર્વચર મહચર ને ઉત્તરચર મિવાય જ્ઞેનોની પે- કેજ તેમણે પણ ત્રણ હેતુઓ નિષેધની મિદ્ધિમા માન્યા છે

અવિરુદ્ધાનુપનબ્ધિ નિષેધની સિદ્ધિમા સાત પ્રકારની માનેલ છે તેમાં પણ બૌદ્ધોએ શરૂઆતની ચાર અનુપલબ્ધિ નિષેધની સિદ્ધિમાં માની છે

વિરુદ્ધાનુપનબ્ધિ વિધિની મિદ્ધિમા પાચ પ્રકારની છે તે તેના ભેદે બૌદ્ધોએ એકે સ્વીકાર્યો નથી

૨

નૈયાયિકોની હેતુના ભેદ વિષયક માન્યતા—નૈયાયિકોએ પક્ષસત્ત્વ સપક્ષમત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વ અમાધિનવિષયત્ત્વ અને, અમત્યતિપક્ષત્ત્વરૂપ પાચ લક્ષણોવાળો ઉપાધિ રહિત શુદ્ધ હેતુ માન્યો છે પરંતુ જ્ઞેનો અને બૌદ્ધની પેઠે હેતુઓના જુદા જુદા પ્રકારો તેમણે પાડ્યા નથી છતાં તેઓએ અનુમાનના પૂર્વવત્ સેવવત્ અને સામાન્યતોદૃષ્ટ એ ત્રણ ભેદો પાડ્યા છે અને તે ત્રણે ભેદો નસ્તુત હેતુ ઝોના ભેદથીજ પડાયેલા છે આ ત્રણે અનુમાનો પ્રત્યક્ષપૂર્વકજ થાય છે

નજા અનુમાનનું સ્વરૂપ—જ્યા આગળ કાન્ધકાગ કાર્યનું અનુમાન કરવામાં આવે તેને પૂર્વવત્ કહે છે જ્યા કાર્યકાગ કાર્યનું અનુમાન કરવામાં આવે તેને શેષવત્ કહે છે તે કાર્યકારણ ક્રમથી શીઘ્ર માન્યતાવાગ સાધ્યની મિદ્ધિ ધાર તેને સામાન્યતા કહે છે

નવના ઉદાહરણ—આ શ્રે. વગમાને ઉત્પન્ન રમ કાર્યુકે તેવા પ્રકારનો ગભીરગમ્મગ્ન પીગ્ગીનુ વારવાર યત્ન મેવની હેન્ટ ત્વા મિગેરે વગ્સા ના ચિન્હો માલુમ પડે છે અને પૂર્વવત્ અનુમાન કરે છે તેને અવિરુદ્ધ વાગ્લોપનબ્ધિ નામના હેતુથી લેખો તે અનુમાન સીકરે છે તેવા પ્રકારનું જા અનુમાન છે (સરખક આજ પ્રમ્થનું સ્વ ૭૨ મવિપ્યતિ વર્વ તથાવિધવારિકા, હવિલોમ્નાદિતિ કારણસ્ય ॥ ૭૨ ॥)

અર્થ વગ્સા નરસ્યો હોવો લોષએ કારણકે નદીમા પુર આવતુ મિગેરે નગર પડે છે જા અનુમાનને શેષવત્ અનુમાન કહે છે અને આવા પ્રકારનું અનુમાન તે જાનોના અગ્નિક કાર્યોપવબ્ધિ નામના હેતુથી ધાર છે તેમા સમાધ શકે છે નદીમા પુર આવતુ મિગેરે કાર્ય હેતુ છે અને વારણરૂપ વગ્માર્તુ આવતુ તે સાધ છે (ગમ્પાવો સ્વ ૭૮ અસ્ત્યત્ર મિરિનિતુકે ધનક્રયો ધૂમસમુપલમ્માદિતિકાયસ્ય ॥ ૭૮ ॥)

આ આમા ફોના છે કાગ્લક તેમા આનાપણ છે અને નૈરાધિકો સામાન્યતાદષ્ટ અનુમાન કહે છે આ અનુમાન જોનોવે પડેલા વિરિમા ક ધીઘ્મ અનુમાનોમા સમાધ જલ્ય છે

શીઘ્ર મીતેનયાર્થિની ત્રણ અનુમાનની માન્યતા—નજા મિદ્ધા કેવમાન્ય રીતે પૂર્વવત્ કેવળન્યતિરેખને શેષવત્ અને અન્યવ્યતિરે ખનેમામાન્યતાદષ્ટ કહે છે પરંતુ આ વગ્સે લેવે જોનોના માનેના ગુક હેતુના સરખુમા સમાધ જલ્ય છે અને જાનોએ જે હેતુના પેગમેદો પાના છે તેનો સાધ્યની સાધ્ય સુનીસુદી રીતે અપેક્ષાપૂર્વક સનધિત હેતુને

धने छे तेमज नैयायिकाये मानेन आ तले अनुमाने त्यागेण शुद्ध अने छे के नेमा आपणा मानेन शुद्ध ऐतुतु लक्षण धटतु होय

के हेतु पक्षमा व्यापीने रहे अने के सपक्षमा पक्ष रहेंतो होय परंतु केतो विपक्ष न होय तेने प्रवणान्वयी रहे छे अने आ प्रवणान्वयी सर्वसपक्षव्यापक अने मपक्ष ऐकशक्तिव्यापक ऐम भे प्रकारे छे

के ऐतु पक्षमा व्यापीने रहे अने मपक्षरहित तेमज विपक्षयी व्यापक होय तो प्रवणव्यतिरेकी रहे छे ते प्रसगोन्नेनी अने अप्रसगोन्नेनी ऐम भे प्रकारे छे

के हेतु पाये प्रमग्ना उपराजो होय तेने अन्वय व्यतिरेकी रहे छे तेना पक्ष सर्वमपक्षव्यापक अने मपक्षऐकदेश व्यापक ऐम भे भे. पडे छे

त्रीन प्रकारनी मान्यता—पूर्वता ओधनी पेई के तु य ओध थाय तेने पक्ष पूर्ववत् रहे छे नेमके, सुभ, दुभ, धन्धा विगेरे गुणो ऐक द्रव्यने आश्रित रहेना होवा ओधये वारपुके ते उ गुणो छे नेमके उप विगेर छे तेम

प्रमत्तितो प्रतिषेध उवाची अने जाडीनामा प्रमत्तितो अमभर होवाची के ओध थाय तेने पक्ष रोपवत् रहे छे

नेमा धर्मि अने माधनधर्म प्रत्यक्ष होय परंतु साध्यधर्म अप्रत्यक्ष होय तेने माधनामा आवे तेने सामान्यतोदष्ट रहे छे नेमके 'सर्व धन्धा विगेरे गुणो परंतु उ गुण्य होवाची अपनी पेई' विगेर होवाओ पक्ष धटावी शक्य छे आ रीते नैयायिकानी ऐतु विषयक मान्यतानु सूयन मान वर्यु पक्ष ते सर्व नैन ऐतुना ऐक विभाग मात्र छे

३

नेर्गाप- र्गान समधी ऐतुआनी भा-यता—यस्यद
 चरुण चरोति विरोधि समतायि चेति ऐकिकम् ॥ अ ६ आ
 २. सू. १ वैरोपि-र्थान

આ માધ્ય આ દેતુનુ કાર્ય છે કારણુ છે મયોગિ છે વિરાગિ છે કે મમવાયિ છે વિરો વિચારદ્વારા અનુમાનના જુ। જુ। પડે છે

આ સામનનુ આ માધ્ય કાર્ય છે તેનુ ઉદાહરણુ-
નિરિહ અમુ નદીનું પુર થયુ હોવુ જોષએ કારણુકે શ્લિ થઇ છે આમા માધ્ય નદીનુ પુર તે કાર્ય છે અને સાધન શ્લિ તે કારણુ છે

આ સામનનુ આસાધ્ય કારણુ છે તેનુ ઉદાહરણુ-
નિરિહ મેવની ઉન્નતિ થઇ દોની જોષએ કારણુકે વરસાદ થાય છે આમા મેવની ઉન્નતિરૂપ માધ્ય કારણુ અને માધન 'શ્લિ તે કાર્ય છે

આ સામનનુ આ સાધ્ય સ યોગિ, વિરોધિ અને સમવાયિ છે તેના ક્રમે ઉદાહરણુ- અદિ ધૂમાડો છે અગ્નિ હોવાથી તે મયોગીનુ અને અદિ ઝાડી વિગેરેમા નોગીયો હોવો જોષએ કારણુકે જાલીન મર્ષ જલ્યાય છે' તે વિરોધીનુ ઉદાહરણુ તેમજ અદિ તેજ છે કારણુકે પાણીમા ઉષ્ણુ સ્પર્શ હોવાથી' સમવાયીનુ ઉદાહરણુ છે

અરથદ કાર્ય વિગેરે નિમ જનાવવા માટે જણાવેન છે પર જાટનાજ નિમ છે એવા કાર્ય આમદ્ધ ગામવા બદન નથી કારણુ અદનો વ્ય સમુદ્રની જરતી અને કુમુદનિકાસને જણાવે છે તે પરસ્પર મર્ષકારણબાવ ન છતા વાસ્તવિક અનુમાન બની શકે

પૂર્વ જણાવેલ વરોધિક મત્રમા ચ મુક્યો છે તેથી અ સમવાયિ પણ મમજવો અને તેના જે જોદ પાજ્યા છે પહેનો એ કાર્ય બીજા મર્ષને જણાવે તે અને બીજો એક કારણુ બીજા કારણુને જણાવે તે

તેજ પ્રમાણે વિરોધિના પણ આજ જોદ પડે છે ૧ ન થયે પદાર્થ થોનાનુ નિમ બને ૨ ન થયેન પદાર્થ ન થોનાનુ નિમ બને ૩ થોન પાર્થ ન થોનાનુ નિમ બને ૪ અને થોન પાર્થ થોનાનુ નિમ બને આ આજે વિરોધિ વિરોધિ વિરોધિ

आ वैशेषिकना अधा नेने नैनाना अमुक नेनेमा ममाध नय छे
 “तथाच कार्यं यत्रलिङ्गं तच्छेषवत्, कारणयत्रलिङ्गं
 तत्पूर्ववत् सन्नधिकार्यकारणभिन्न साध्यस्य यथाकथञ्चित्स
 यथविशिष्टं यत्र लिङ्गं तत् सामान्यतोदृष्टम् इत्युक्तानुमानानाम्
 सामान्यतोदृष्ट एवान्ताभावा इति भावः

अ ६, आ २ अ, २ वै ६
 आ रीने, नेने औद्ध, नैयायिक अने वैशेषिकना दरेकना हेतुओ
 तपामता सांगोपाग, मुक्क अने व्यवस्थित ने हेतुओ मानम पडता
 होय तो नेने दर्शननाज छे

अने आ साधे भाधे पृ १३६ भा नेने हेतुओनु अक
 पक्ष आपेक्ष छे

इति श्री देवसूरिरचितप्रमाणनयतत्त्वे विशेषार्यसहित
 तृतीयपरिच्छेद समाप्त

विधिसाधक = ३२
 १ - २१ = ११
 निषेध साधक = ४४
 २३ = १८ -
 विधि साधक = ५

निषेधसाधक—२६

उपलब्धि
 अनुपलब्धि

अविरुद्धोपनब्धि

व्याप्य
 कार्य
 कारण
 परिचय
 उत्तरचर
 सहयोग

निरुद्धोपनब्धि

व्यवसायनिरुद्धोपनब्धि व्याप्त

व्याप्य
 कार्य
 कारण
 निरुद्ध
 व्याप्य
 निरुद्ध
 व्याप्य
 निरुद्ध
 व्याप्य
 निरुद्ध
 व्याप्य

विरुद्ध कार्य

कारण
 निरुद्ध
 कार्य
 कारण
 निरुद्ध
 कार्य

निरुद्धकारणनिरुद्धपर्यायनिरुद्धउत्तरचरविरुद्धसहयोग

व्यापक कारण
 व्यापक कारण
 व्यापक कारण

कारण
 व्यापक कारण
 व्यापक कारण

श्री पार्श्वनाथाय नमः.

॥ अथ चतुर्यपरिच्छेदः ॥

त्रयो परिच्छेदः.

परोक्ष प्रमाण (यावु)

आगम प्रमाण विचार

आगमप्रमाण

आप्तवचनादाविभूतमर्थसवेदनमागमः^१ ॥ १ ॥

अर्थ प्रमाणाधिके पुरपता वचनधी उत्पन्न धयेक्ष
ज्ञान ते आगम प्रमाणे

विरोपार्थ आ आगम प्रमाणे परोक्षनो पायमे
छे, प्रत्यक्षमा वस्तुनो साक्षात् बोध धाय छे, अगुमा अनु
पदार्थनो विषय धाय छे, प्रत्यक्षिज्ञानमा 'तेज आ' अ
रतुं सकलना पूर्वक ज्ञान धाय छे, तर्कमा त्रल्लेकागमा
माध्य साधनना सग धनो विषय वरवाभा आवे छे,
अनुमानमा हेतुद्वारा साध्यतुं ज्ञान करवाभा आवे
अने तेजप्रमाणे आ आगमप्रमाणे प्रमाणाधिके पु

^१ गमपरलन सम्यक्पराशानुभरमाधनं आगम

વિશ્વાસ દ્વારા તેના વચનથી અર્થજ્ઞાન થાય છે આ રીતે દરેકના સ્વરૂપો લિપ્ત છે માટે આગમ પ્રમાણ લિપ્ત માનવાની જરૂર છે

આ મૂલ્યમા 'આગમ' લક્ષ્ય છે અને 'પ્રમાણિક પુસ્તકના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થજ્ઞાન' એ લક્ષણ છે

હવે જો કેવળ 'અર્થજ્ઞાન' ને આગમ પ્રમાણ માનવામા આવે તો પ્રત્યક્ષ વિગેરેથી પણ અર્થજ્ઞાન ધર્મ શકે છે અને તે રીતે પ્રત્યક્ષ પણ આગમ પ્રમાણ બની નાચ પરંતુ આ આગમ પ્રમાણ તો પદોક્ષ છે માટે 'વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલ' આ પદ વધાવવાની જરૂરિયાત ઉત્પન્ન થાય છે

તેમજ 'વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થજ્ઞાન તે આગમ', એ પ્રમાણે માનીએ તો પણ સ્પષ્ટ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ યોગ્ય પ્રમાણરૂપ જ્ઞાન નહિ બને કાચકે મૂર્ખ, લુચ્ચા અને બકવાદ કરનાર પુસ્તકના ચઠા તઠા બોલાયેલા વાક્યો દ્વા. આપણને અર્થ મળેથી ભાન તો થાય છે પરંતુ તે તે પદાર્થમા પ્રવૃત્તિ કરતા તે પ્રકાશની તે વસ્તુ ન જણાતી હોવાથી તે જ્ઞાન જુદું થાય છે માટે 'પ્રમાણિક પુસ્તકના' આ પદ વધાવવાની આવશ્યકતા છે

હવે 'અર્થ' શબ્દનો ઉડાડી દઈ 'પ્રમાણિક પુસ્તકના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન તે આગમ પ્રમાણ' એમ માનીએ તો પણ આગમ પ્રમાણની માર્થકતા ચિદ્ર થતી નથી કાચકે તે લક્ષણદ્વારા તો ઉચ્ચાન્નુકરણના વાક્ય યા શબ્દનાં આવળુ પ્રત્યક્ષ વિગેરે પણ આગમ પ્રમાણ બની નાચ માટે અર્થ શબ્દની જરૂરિયાત છે

પ્રમાણો પણ ડોઘને આશ્રયીને દુર્વટ બને છે તેથી તુ આપણે તેનો નિષેધ ચોડાજ ડગી શકીએ છીએ ?

તેમજ આ આગમપ્રમાણુમા સામા માણુમને તદ્દન સત્યરૂપે સિદ્ધ થયેલી વસ્તુ પગને બોધ ડગવા માટે વચન દ્વારા જણાવવામા આવે છે

અહિં એક શકા એ ડગવામા આવેહે કે શાશ્વતોના પ્રજ્ઞેતાને જોયા વિના તેની આત્મપરીક્ષા શી ગીતે થઈ શકે ? ને તે પરીક્ષા થયા વિના તેમના વચન ઉપર કેમ વિશ્વાસ બેની શકે ?

આનો ઉત્તર એ હોઈ શકે કે જેમના વચનોથી ઉત્પન્ન વતો અથબોધ વ્યવસ્થિતગીતે ચોક્કસ અર્થમગત હોય તો તે વચનના પ્રજ્ઞેતાને આપણે આત્મ તેરીકે સ્વીકારવામા ડોઈ બતનો બાધ ન ઉઠાવી શકીએ

ઉપચારથી આપ્તવચન આગમ પ્રમાણુ બને છે—

उपचारादाप्तवचन च

॥૩॥

અર્થ—અને ઉપચારથી પ્રમાણિક પુસ્તક વચન તે આગમ પ્રમાણુ બને છે

વિગેષાર્થ—જગતમા તો અર્થજ્ઞાને કોઈ આગમ જ્ઞેતુ નથી પરતુ પ્રમાણિક પુરુષોના કવિત વચનોજ આગમ કહેવાય છે તેનું કારણ એ છે કે અર્થજ્ઞાનમા પ્રમાણિક પુરુષોનું વચન એ અનન્ય કારણ છે માટે આ અનન્ય કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કગવામા આવ્યો છે એટલેજ પ્રમાણિક પુસ્તકોનું વચન તે આગમ તેરીકે લેખાય છે

પ્રમાણિકપુરુષના વચનોના બે પ્રકારના ઉદાહરણ—
સમસ્ત્યત્ર પ્રદેશે રત્નનિધાન, સન્તિ રત્નસાનુમમૃતય ॥૩॥

અર્થ—આ વાણને વિષે રત્નનો લડાર છે, મેઠુ વિગેરે પર્વતો વિવમાન છે

વિશેષાર્થ—મેઠુ રત્નનો લડાર બેએલો છે તેવા લૌકિક આત્મપુરુષના વચનદ્વારા રત્નના લડારનું જ્ઞાન થાય તે, તેમજ હાલના મામાન્ય માણસથી નહિ બહુતા એવા મેઠુ પર્વતની વિવમાનતાનો નિશ્ચય લોકોત્તર પુરુષના વચન દ્વારા થાય તે બંને આગમ પ્રમાણ છે

આપ્તનુ સ્વરૂપ—

૧ અભિમેવ વસ્તુ યયાવસ્થિત જાનીતે યયાજ્ઞાન ચાભિષતે
સ આત્મ ॥ ૪ ॥

અર્થ—કહેના યોગ્ય વસ્તુને યથાર્થ બાણે અને બાણ્યા પ્રમાણે જે કહે તે આત્મ

વિશેષાર્થ—આ આગમ પ્રમાણમા શબ્દ દ્વારા વસ્તુનો જોધ થાય છે તો તે શબ્દનો પ્રરૂપક પોતે પદાર્થને બરોબર બાણુતો હોય અને પોતાના બાણ્યા પ્રમાણે કોઈ પણ બાતનો સ્વાર્થ શબ્દ્યા વિના બરોબર કહેતો હોય તો તે પ્રમાણિક કહેવાય છે અને આ પ્રમાણેના પ્રમાણિક પુરુષના વચનો દ્વારા જે જોધ થાય તેજ યથાર્થ આગમ જ્ઞાન કહેવાય છે

આ સૂત્રમા આત્મના બે વિશેષણુ આપ્યા એક યથાર્થ વસ્તુનો બાણુનાર અને બીજુ બાણ્યા પ્રમાણે કહેનાર આ

૧ આત્મ પ્રત્યક્ષપ્રમિતસક્લાશરે સન્તિ પરમહિતોપદેશક

વિશેષણો આસમા હોવા ભેદજ્ઞે અને આ બે ન હોવાના કારણે જ જગતમા બુદ્ધુ બોલાય છે

અમદાવાદથી નરોડા કેટલુ દુર છે તે ન જાણનાર પુસ્તકને આપણે તેલુ અતર પૂછીએ કે પૂછયા મિવાય જવાળ આપેતો તે સાચો જવાળ ન આપી શકે આ ખોટો જવાળ તેની અજ્ઞાનતાને લઇને છે ને આ અજ્ઞાનતા પહેલા વિશેષણના અભાવે છે

બીજુ વિશેષણ 'જાણ્યા પ્રમાણે કહેનાર' તે આસને લાગડવામા આવ્યું છે પરતુ જે જાણ્યા પ્રમાણે ન કહેવાનું બને છે તે તો ડેવળ કધાયને જ અભારી છે

સામાન્ય મરણ માણુમ પણ ક્રોધાવેશને લઇને બોલે કે 'આજે છવતો ન મુકું' આ ક્રોધથી અસત્ય છે

'મારા જેવો યુદ્ધિશાળી જોતો નથી કે જે આટલા વખતમા આટલુ ભણે,?' અથવા 'શુ હું મહોટો થઇને તાનાને નમુ?' આ માનથી અસત્ય છે

નોડગી કરતો નોકર બોલે કે 'સાહેબ આપને તાવ આ યો ત્યાજે મારા તમ્મગજ વરૂટી ગયા' આ માયાથી અસત્ય છે

બે રૂપીઆના જોટાની ત્રણ રૂપીઆ કિંમત કરનાર કાપડીઓ બોલે કે 'શેઠ પોણાત્રણ રૂપીએ તો ઘરમા જ પડે છે' આ લોભથી અસત્ય છે

હાસ્ય ખાતર કહેવામા આવે કે 'અરે તારો લોટરીનો નખર લાગી ગયો હમણા જોઇનેજ આલુધુને' આ હાસ્ય સ્વભાવી બુદ્ધુ છે

‘મારા છેલ્લે જોયો કોઈ રૂપાણો નથી’ એ પ્રમાણે માતા પ્રેમથી જોવે ત રતિમગ્ની અસત્ય છે

આર્યાવર્ણ પર અપ્રેમને લઈને કોઈ પગદેગી કહે કે ‘હજી આર્યાવર્ણ ઉત્પત્તિને ચોગ્ય નથી’ તે અરતિને લઈને અસત્ય છે

ગૌપિણ માણસ વનનો નાગ કે વહાલાના અમામ મગ્ણથી જોવી ઉકે કે ‘જીવવા રતા મરવું સાડું’ તો તે શોકથી ગમત્ય છે

ચોને રાત્ર પૂરે કે કેમ ચોરી કરી છે? તો તે લયને વીધે કહે કે ‘હું ચોરી કરતો જ નથી’ આ લયને લઈને અસત્ય છે

જગ્યા હોવા છતા ગદા માણસને આપણી પાસે કોઈ જમવા બેસાડે તો કહીએ કે ‘લાઈ અહિ જગ્યા નથી બીજે બેમાડો’ આ જુગુપ્સા સખધી અસત્ય છે

કોઈ સ્ત્રી પુરુષ ઉપર રાગાધ થવાથી જોવે કે ‘કામ પણ તમારાથી પરાજય પામ્યો છે’ આ પુરુષવેદથી અસત્ય છે આ રીતે નપુસક અને સ્ત્રીવેદથી પણ અસત્ય જોલાય છે પરતુ દરેકજણ અજ્ઞાન કે કપાયદ્રારા જુહું ન જોલવાનો સ લવ હોય તેવા પુરુષોના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખી પદાર્થનું લાન કર છે

આ જોધ વચન દ્વા | જ યાય તેવો કોઈ નિયમ નથી પરતુ લખવાથી, આકાશથી હોય મૂખની ચેષ્ટાદ્રારા, શબ્દ અમરણથી કે બીજા અન્ય કો પિણુ પ્રેકાગ્થી કહેવાદ્રારા પદાર્થ અર્થસખધી પારકાને જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામા આવે તે આગમ છે અને આગમનો કારક યા ઉત્પાદક તે આમ છે અર્થાત જે જેનો અવચક તે તેનો આમ તે સાધારણુ લક્ષણુ છે

પરંતુ આ આખા આગમ પ્રમાણને આધાર આપની પરીક્ષા ઉપરજ અવલભેલો છે એટલે, તેની સત્ય પ્રતીતિ ઉપરજ તેનાથી ખોલાતા વચન ઉપર મત્યની પ્રતીતિ થાય છે

આપ્તના લક્ષણનો હેતુ—

તમ્યં हि वचनमविसवादि भवति ॥ ૫ ॥

અર્થ—તેવા પ્રમાણિક પુરુષનું વચનજ અવિમવાદિ હોય છે

વિશેષાર્થ—જે પ્રમાણે વસ્તુ હોય તે પ્રમાણે કહેનાર પુરુષનું વચનજ ખોટું પડતું નથી

આપ્તના પ્રકાર—

स च द्वेषा लौकिको लोकोत्तरश्च ॥ ૬ ॥

અર્થ—તે પ્રમાણિકપુરુષ લૌકિક અને લોકોત્તર એમ બે પ્રકારે હોય છે

વિશેષાર્થ—સામાન્યલોકમા રહેલ હિતસ્વી પુરુષ તે લૌકિક અને જગત્ માત્રના કટ્યાણની ઈચ્છાવાળા અને મૈત્ર્યમાર્ગના ઉપદેશક તે લોકોત્તર. એમ બે પ્રકારના આપ્ત પુરુષો છે

બંને પ્રકારોના આપ્ત પુરુષોનું ઉદાહરણ—

लौकिको जनकादिर्लोकोत्तरस्तु तीर्थकरादिः ॥ ૭ ॥

અર્થ—પિતા વિગેરે લૌકિક અને તીર્થકર વિગેરે લોકોત્તર પ્રમાણિક પુરુષો છે

વિશેષાર્થ — વૈદિક પ્રમાણિક પુરુષોમા પિતા, માતા, મિત્ર વિગેરે હિતસ્વી પુરુષો ગણી શકાય અને લોકોત્તર પ્રમાણિક પુરુષોમા તીર્થિક, ગણધર, કેવળી વિગેરે લેખી શકાય છે

લૌકિક પ્રમાણિક પુરુષોમા તેા માતા પિતા વિગેરે સાધારણ રીતે સર્વને આસ તેરીકે કબુલ છે પરતુ લોકોત્તર પુરુષમા તીર્થિક, ગણધર વિગેરે જ્ઞેન દર્શનમા મહલુ કરાય છે પરતુ દરેક મતમા પોતપોનાના દેવ, ગુરૂ વિગેરેને લોકોત્તર તરીકે ગણવામા જુના જુદા અભિપ્રાયો છે છતા તે વાત તે તે અન્યોને મોખી આપણે ચાલુ વિષયમા આગળ વધીયુ

નૈયાયિક વિગેરેને અભિમત આસ વસ્તુન આસ ધરી શકતો નથી ઠારણકે તેઓ જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશક નથી માનતા તેમજ આસને એક માને છે અને તેથી તેઓને ઈષ્ટ આસ પોતે જાણી શકતો નથી કે જણાવી શકતો નથી

છતા તે તે લોકોત્તર આસની પરીક્ષામાટે આપણે ત્યાના આસપરીક્ષા અને આસમીમાસા વિગેરે અન્યો જોઈ લેવા કારણકે તે સર્વનું વિવેચન કરતા અન્યનું દળ વધી જાય તેમ છે

૩ મીમાસકાં વેદને અપૌરુષેય માનેછે અને તેને જ સર્વોત્તમ આગમ તેરીકે સ્વીકારે છે અને તેની પુષ્ટિમા તેઓ જણાવેછે કે પુરુષમાત્રમા કાઈને કાઈ દોષ હોય છે માટે

૩ દોષા સન્નિ ન સન્તીતિ પૌરુષેયપુ સુખ્યતે
વન્કુરમાવાદિ દોષાશર્દૈવ નાસ્તિ ન "

તેના વચન ઉપર યોગ્ય વિશ્વાસ ન બેઝી શકે પરતુ અપૌરુષેય નિત્ય વેદકથિત વચન જ સત્ય છે

પરતુ આ શકા વ્યાજ્ઞી નથી કારણકે આને આપણે કોઈપણ અથ બુદ્ધિથી વિચારીએ તો નિત્ય કે અપૌરુષેય ન હોઈ શકે કારણકે અથના શબ્દો જરૂર કોઈને કોઈ આઠ સ્થાનો દ્વારા થાય છે અને આ સ્થાનો દ્વારા શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરનાર જરૂરને જરૂર કોઈ વ્યક્તિ હોયજ છે અને વેદોની વાક્યરચના ને અર્થરચના આપણે આને પણ સમજી શકીએ છીએ અને તેપણ શબ્દ રચનામય છે તેથી કોઈ વ્યક્તિનિર્મિત છે એટલે કોઈપણ અથને નિત્ય કે અપૌરુષેય માની તેને સાચો માનવો તેતો કેવળ કદાચહ જ છે

હવે કોઈપણ અથના કે ઉપદેશના પ્રરૂપક આત્મ લોકોત્તર તો ત્યારે જ કહેવાઈ શકે કે જે સ્વાર્થી ન હોય, અને આ સ્વાર્થી રાગદ્રેષ રૂપ ઽપાય દૂરથાય ત્યારેજ હડી શકે છે અને સાથે સાથે તે લોકોત્તર આત્મ જ્ઞાની અને હિતસ્વી પણ હોવા જોઈએ આ ત્રણે વસ્તુ મેળવવામા આગ ઘાતી કર્મનો ક્ષય ખાસ આવશ્યક છે અને તે ઘાતી કર્મના ક્ષય કરનાર તીર્થંકર ડેવળી અને પ્રત્યેકબુદ્ધ વિગેરે હોઈ શકે છે ગણધર વિગેરે જે આત્મ લોકોત્તર કહેવાય છે તે પણ તીર્થંકર વિગેરેને અનુસરીને જ છે

લૌકિક આત્મ કરતા લોકોત્તર આત્મની વિશેષતા એ છે કે જેઓ જગદુપકારાક અને જેઓનું વચન ત્રણેકાળ અઘા-

ધિન છે જે જ્ઞાનધમમા અગ્રવિષ્ટરૂપ જ્યારઅગ છે તે આ લોહોત્તર આત્મપુરુષ કથિત છે

વચનવ્યાખ્યા —

વર્ણપદવાચ્યાત્મક વચનમ્ ॥ ૮ ॥

અર્થ — અક્ષર, પદ અને વાક્યરૂપ હોય તેને વચન કહેવામા આવે છે

વિગ્રેપાર્થ — અત્યારસુધી આત્મની વ્યાખ્યા કરી હવે તેના વચનની વ્યાખ્યા કરે છે વચનમા વર્ણ, પદ અને વાક્ય હોય છે ઉપલક્ષણુધી સૂત્ર પાદ, અધ્યાય, પ્રકરણુ, પરિચ્છેદ, વાક, વિભાગ વિગેરે અથવા વિભાગો પણ વચન તરીકે ગણી શકાય છે

વર્ણવ્યાખ્યા —

અક્ષરાદિ પૌદ્ગલિકો વર્ણ ॥ ૯ ॥

અર્થ — અક્ષર વિગેરે પૌદ્ગલિક વર્ણ છે

વિગ્રેપાર્થ — આ અક્ષરાદિવર્ણુ લાઘાપર્યાસિ દ્વારા જીવમા ઉત્પત્તયચેલ શક્તિવી પ્રગટ થતા લાઘાવર્ગણુના પુદ્ગલો છે પરંતુ અન્યદર્શનવાળા જેમ માને છે તેમ નિત્ય કે આકાશગુણુ નથી

૪ ૧ અક્ષરા ૨ સૂત્રગદ્યગ ૩ ઠાણુગ ૪ સમવાયગ ૫ વ્યાખ્યાપ્રગ્ભિ ૬ સાનાધર્મિકથા ૭ ઉપામકાખ્યનન્દશાગ ૮ અનન્તકે દશાગ ૯ અનુત્તરોપપત્તિક ગાગ ૧૦ પ્રશ્નન્યાકરણુ ૧૧ ત્રિપાકવર્ણુ ૨ દટિવા

૫૬ ધ્યાખ્યા.—

વર્ણાનામન્યોન્યાપેક્ષાણા નિરપેક્ષા સહતિ

પદમ્, પદાના તુ વાક્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ —પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારા અક્ષરોનો નિર-
પેક્ષ સમુદાય તેને ૫૬ કહેવામા આવે છે ને તેજ પ્રમાણે
પરસ્પર અપેક્ષા રાખનારા પદોનો નિરપેક્ષ સમુદાય તેને વાક્ય
કહેવામા આવે છે

વિગ્રેપાર્થ:—પોતપોતાને યોગ્ય અર્થ જેની દ્વારા
જણવામા આવે તેને ૫૬ કહેવામા આવે છે આ ૫૬મા
ઘણુંકરીને જે ત્રણ કે તેથી વધારે અક્ષરો રહેલા હોય છે
અને તે દરેક અક્ષરો પરસ્પર એ એક ૫૬મા મળ ધવાળા
હોય છે છતા એ અક્ષરો ણીજ પદની અદર રહેલા અક્ષરો
સાથે કોઈપણ જાતનો મળ ધ ધરાવતા નથી

જેની દ્વારા પોતાનો ઉચિત અર્થ જણાવવામા આવે તેને
વાક્ય કહે છે આ વાક્યમા જે ત્રણ કે તેથી વધારે પદો ઘણું
કરીને સમાયેલા હોય છે અને તે દરેક પદો તે વાક્યમા રહેલા
જીજ પદો સાથે પરસ્પર સળ ધવાળા હોય છે છતાપણ તે
વાક્યથી જીજ વાક્યોમા રહેલા પદો સાથે તે વાક્યના
પદોનો કોઈ પણ જાતનો સળ ધ હોતો નથી

ઉપરપ્રમાણે ૫૬ અને વાક્યની સામાન્ય રચના છતા
એકજ અક્ષરનું ૫૬ અને એકજ પદનું વાક્ય પણ જની
શકે છે એટલે ઉપરનું સૂત્રવચન જહુલતાને અનુસરીને
સુકાયેલ છે

હવે વર્ણ પદ અને વાક્યની ભાષામા શી જરૂર છે તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ

ભાષાની ઉપયોગીતા—પ્રાણીમાત્રને હૃદયમા વ્યક્ત અને અવ્યક્તબોધ અનેક પ્રકારે થાય છે પરંતુ હૃદયમા થયેલા વ્યક્તબોધનો વિનિમય અને પરને સારૂ તેનો ઉપયોગ ભાષા ઉપર આધાર રાખે છે

પ્રથમ દરેકને વાર વાર વસ્તુના પરિચયથી સાદૃશ્ય જ્ઞાન થાય છે અને તે સાદૃશ્યજ્ઞાનથી જુદી જુદી વસ્તુના જુદી જુદી રીતે વિભાજો પડે છે ને આ પડેલા વિભાજોનો પરને બોધ કનવવા માટે ભાષાના અભાવથી અન્યત મુશ્કેલી પડે છે કારણકે ભાષાના અભાવે સાદૃશ્ય વસ્તુઓનો બોધ પણ તે તે વસ્તુને લાવીને કરાવવો પડે છે અને જ્યારે ભાષાનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે ત્યારે ઉપરોક્ત પડતી સર્વ મુશ્કેલી આપોઆપ દૂર થાય છે જેમકે ખરફ પાણી, ચન્દ્ર વિગેરે શીત વસ્તુઓ જાણ્યા છતા તેઓના શીતતાના બોધ માટે તેની આગળ તે તે વસ્તુઓ લાવવી પડે છે પરંતુ આ સર્વ 'શીત' છે તેમ શબ્દ વાપરવામા આવે તો તે સર્વ મુશ્કેલી મટી જાય અને તેઓના શીત ગુણનું જ્ઞાન થાય તેજ પ્રમાણે જુદા જુદા વસ્તુઓને જાણ્યા છતા 'વૃક્ષ' એ શબ્દ બોલતા તમામ જાતના વૃક્ષોમા એક જાતની સાદૃશ્યતા જણાય છે તે ભાષાના ઉપયોગમા આવશ્યક છે

આ રીતે ઇન્દ્રિયગ્રન્ય વ્યક્તજ્ઞાનને પરને જણાવવા માટે ભાષા આવશ્યક ઠરે છે હવે આ વ્યક્તજ્ઞાનરૂપ વિચારને ભાષામા ઉતારવામા આવે તે વાક્ય છે અને આ વાક્ય

પદ સિવાય ન બની શકે અને પદો વર્ણુકે શબ્દ સિવાય ન બની શકે

વર્ણુ વિચાર—હવે તે વર્ણુ કે શબ્દ સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક એમ બે પ્રકારે છે એમ વિગેરેના શબ્દો સ્વાભાવિક છે, અને પ્રાયોગિક શબ્દ યા વર્ણુ તત, વિતત, ઘન, શુષિર, સઘર્ષ અને ભાષા એમ છ પ્રકારે છે

મૃદગ અને ઢોલ વિગેરેનો ગબ્દ તે તત છે વીણા વિગેરે વગાડવાથી જે શબ્દ થાય તે વિતત છે, અને કામીઓ વિગેરે બે વસ્તુ ભેગી કરવાથી જે શબ્દ થાય તે ઘન છે વાસ વિગેરેને ફાડવાથી જે શબ્દ થાય તે શુષિર છે અને કોઈ પણ બે વસ્તુના ઘસાવાથી જે શબ્દ તે ઉત્પન્ન થાય તે સઘર્ષ છે અને કઠ્ય તાલબ્ય વિગેરે આઠ મ્થાનો દ્વારા જે શબ્દ બોલીએ તે ભાષાશબ્દ છે હવે આ શબ્દને કેટલાક નિન્ય માને છે કેટલાક અપૌદ્ગલિક માને છે કેટલાક શુભુરૂપ માને છે ને કેટલાક સ્ફેટ રૂપ માને છે પરતુ તે માન્યતાનો વિસ્તૃત વિચાર આપણે રત્નાકરને મોપી અહિ પ્રસ્તુત વિષયમા આગળ વધીશુ છતા આ શબ્દ ભાષાવર્ગણના પરમાણુઓ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ પૌદ્ગલિક છે અને તે તે વખતે ઉત્પન્ન થઈ નાશ પામનારો છે તે આપણને અનુભવ સિદ્ધ છે છતા આપણે જાણવા ખાતર સામાપક્ષની આપણા વિરૂદ્ધ શી દલીલો છે ને તેનો શો પ્રત્યુત્તર હોઈ શકે તે જાણવું જોઈએ અને તેનો દુક નિર્દેશ અત્રે ટિપ્પણમા આપવામા આંચો છે *

* શબ્દના અનિત્ય પક્ષનો વિચાર

શબ્દ એ ભાષાવર્ગણના પરમાણુએ કરીને ચારભાગ છે ને

તેમ હોવાથી તે પૌત્રતિહ છે આ જ્ઞાનની માન્યતા વિરૂદ્ધ પ્રમાણ
જણાવે છે કે સમ્પત્તિ નિત્ય છે અને જ્યારે તે નિત્ય હોવાથી તે
ભાષાવર્ગજ્ઞાના પરમાત્મ્યોત્કરે આરભાવાની-જ્ઞાન રહેતી નથી અને
તેને માટે અમારી પામે નીચેની ત્રણ સ્ત્રીઓ છે

૧. શબ્દ એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો વિષય છે અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એ નિ
પદાર્થની યાચ છે અર્થાપત્તિપ્રમાણથી પણ સમ્પત્તિ નિત્ય નિ
યાચ છે તેમજ શબ્દ એ અવશેન્દ્રિયનો વિષય છે માટે પણ સ
નિત્ય છે આ રીતે આ ત્રણ સ્ત્રીઓ શબ્દને નિત્ય સિદ્ધ કરે છે

આ ત્રણ સ્ત્રીઓનો જવાબ આપણે અહિં દુક્રમાં તપાસીને
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એકાન્ત નિત્યપદાર્થની ન થઈ શકે પરંતુ તેમાં કયવિ
અનિત્ય પાર્થ હોવો જ જોઈએ કારણકે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન સર્વથા
તે રૂપ ઉભયસ્વરૂપવાળી છે અને નિત્યપદાર્થ તો સદાકાળ સ
સ્વરૂપ હોય છે કાચ એમ કહેવામાં આવે કે આત્મામાં પણ પ્ર
ક્ષિજ્ઞાન હોય છે અને આ માં નિત્ય છે તો તે પણ વ્યાજબી ન
કારણકે આત્માને પણ કયવિન અનિત્ય સ્વીકારવો જોઈએ આ
વસ્તુન આ શબ્દમાં જણાવી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન નથી પણ
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાભાસ છે

તેજપ્રમાણે શબ્દની નિત્યપદાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રત્યક્ષથી
બાધ આવે છે કારણકે આપણને સવને અનુભવ સિદ્ધ છે કે
ઉત્પત્ત યાચ છે અને તેજ પ્રમાણે નષ્ટ થતો પણ આપણે જો
છીએ અને આ પ્રમાણે જેનો પ્રત્યક્ષથી બાધ હોય તેનું પ્રત્યક્ષિ
કર્ષ રીતે સાચું પડે ?

શબ્દની નિત્યપદાર્થની સિદ્ધિમાં અનુમાન પ્રમાણ પણ બ
નીવડે છે કારણકે આપણે સુખ દુઃખ વિગેરેમાં નીવતા મદતા વિ
અવસ્થા જોવાથી તે સુખદુઃખને અનિત્ય માનીએ છીએ તેજ પ્રમાણે
પણ હસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુતવિગેરે તીવ્રમદ્યમર્મસુખ્ય હોવાથી આ
માનવો જોઈએ, અને એ રીતે અનુમાનપ્રમાણ પણ શબ્દને અ

સિદ્ધ કર છે આ રીતે પ્રત્યક્ષ ને અનુમાનથી વાધિન પદાય ની પ્રત્યક્ષિત્તાન એ પ્રત્યક્ષિત્તાન નથી પરતુ પ્રત્યક્ષિત્તાનાભાગ છે

બીજી દષ્ટીન પણ વાસ્તવિક નથી કારણકે તે બીજી પ્રમાણે તે જણાવવામાં આવે છે કે શબ્દ નિત્ય હોવો જોઈએ તેને મિદ્ધ કરવા માટે આ અનુમાન - અર્થાપત્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવે છે " શબ્દ નિત્ય હોવો જોઈએ કારણકે તેને નિત્ય માનવામાં ન આવે તે પરને માટે તેનું ઉચ્ચારણ કોઈ રીતે વગી શકે નહિ પરતુ પરપુરુષ તેનું ઉચ્ચારણ કરી શકે છે એટલે નિત્ય હોવો જોઈએ " તેમજ " જે શબ્દદ્વાગ અર્થ અને શબ્દનો સમ્બંધ જાણ્યો હોય તેજ શબ્દ તે અર્થને જણાવે પરતુ નવો ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દ સમ્બંધને નહિ જાણે ન હોવાથી ન જણાવી શકે " માટે શબ્દ નિત્ય છે તે મિદ્ધ થાય છે

આ પણ પણ સુખા નથી કારણકે શબ્દ અનિયંત્રાય છે છતાં સાદશ્યતાને લઈને સમ્બંધ ગ્રહણ થાય છે અને તેને લઈને તે તે વસ્તુમાં પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરે છે જેમકે, 'એક બાજુ આગ ગાય લાનનામાં આવે અને તેને કહેવામાં આવે છે કે આ ગાય છે તેમજ ડૂંગી એમ દીનમ પછી ગાય લાની કહેવામાં આવે કે આ શુ ? તે તે ગાય આ પ્રમાણે જે કહે છે તેમાં બીજાવાગ મોનાયેલ ગાય' શબ્દ પૂર્વની સાદશ્યતા વાળો છે નહિ' કે એ એકજ છે

તેજ પ્રમાણે એવો કાંઈ નિયમ નથી કે જે શબ્દદ્વાગ બંધા ગાનસમન્ધ થયો હોય તેજ દ્વાગ આ જ્ઞાત સમન્ધ થાન જેમ આપણે રસોડામાં ધૂમ અને અગ્નિનો સમન્ધ જાણીએ છીએ છતાં તે ત્યાજ કેવળ ન થતા સાદશ્યતાને લઈને પરિતમા પણ ધૂમ અને અગ્નિનો સમન્ધ થાય છે અહિં આ જેમ સાદશ્યતાને લઈને બોધ થાય છે, તેમ શબ્દના સમન્ધમાં પણ આપણે નિત્ય ન માનતા અનિત્ય માની સાદશ્યતા સ્વીકારવી જોઈએ અને જે તમારો ઉપ ગમ્ત નિયમ સ્વીકારીએ' તે જે ગાયમાં જે શબ્દદ્વારા જ્ઞાત સમન્ધ થાય છે તે શબ્દદ્વારા તેજ ગાયમાં જ્ઞાત 'સમન્ધ રહેવો જોઈએ અને તેમ થતા પદાર્થ' પણ નિત્ય અને એકજ યરી

કારણકે શબ્દ નિત્ય હોવાથી જ્ઞાતસમન્ધ યોગ્ય દ્રવ્ય પણ નિત્ય રહેવું જોઈએ પણ આનો વ્યવહારથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે એટલે જોશ હલીય પણ ટકી શકતી નથી.

તીજી હલીનમા એમ કહેવામા આગ્યુ છે કે 'શબ્દ નિત્ય છે કારણકે અવજ્ઞાન્દ્રવ્યનો વિષયમૂળ છે' અને તેને લઈને તે નિત્ય છે

પરંતુ આ વાત પણ સત્ય ઠરતી નથી કારણકે જે અવજ્ઞેન્દ્રિયનો વિષય હોય તેને નિત્ય માનવાનું માર્ગ ખામ્ય કારણુ નથી ઉદાત અનુદાત અને સ્વગિત ત્રિજેરે ઉચ્ચાર જોદો અવજ્ઞેન્દ્રિયના વિષયમૂળ હોવા છતાં નિત્ય નથી તે પ્રમાણે મીમાંસિકોજ સ્વીકારે છે ને તેજ પ્રમાણે વીજ્ઞા વિજેરનો શબ્દ પણ શ્રેત્રેન્દ્રિય આલ્ય હોવા છતાં તેઓ અનિત્ય માને છે તેા શ્રેત્રેન્દ્રિય આલ્યમાત્રથી કેઈપણુગીતે શબ્દ નિત્ય તરીકે ન કરી શકે

આ રીતે શબ્દ નિત્ય સિદ્ધ થતો નથી પરંતુ કથચિત્ અનિત્ય સિદ્ધ થાય છે એટલે શબ્દ કથચિત્ નિત્ય પણ છે કારણકે તે દ્રવ્ય રૂપ છે અને તેજ શબ્દ કથચિત્ અનિત્યપણુ છે કારણકે તે પર્ણાવરૂપે પણ છે

હવે પ્રમાણેના દુઃ નિર્દેશથી જોઈ શકીએ છીએ શબ્દ કોઈ પણ રીતે નિત્ય કરી શકતો નથી

શબ્દના પૌરુગલિક પક્ષનો વિચાર
હવે પૌરુગલિકપક્ષના નિષેધ મારેની સામા પક્ષની શી હલીલો છે ને તેનો સો જવાબ હોઈ શકે તેને આપણે ટુકરીતે વિચારીશુ તેા પણ શબ્દ અપૌરુગલિક સિદ્ધ હલિજ ચર્ષ શકે તે આપણને નીચેના વિવેચનથી સમજાશે.

જેનો શબ્દને પૌરુગલિક માને છે પરંતુ તે પૌરુગલિકપક્ષની માન્યતાની વિરુદ્ધમા નૈયાયિકોની પાલ્ય હલીલો છે ને તે આ પ્રમાણે છે

૧ મુદ્રગલ માત્રમા સ્પર્શ, રસ ગન્ધ અને વર્ણુ હોય છે. જ્યારે શબ્દને પૌરુગલિક માનવામા આવે ત્યારે તેમા પણ સ્પર્શ,

२ म ग्रन्थ अने वर्णुं होवा न्नेधये परतु ते नहिं देभाता हावाथी शब्दने कथे बुद्धिशाणा पौद्गलिक तरीके श्वीकारी शके ?

२ जे पदार्थ पौद्गलिक होय ते निमित्त स्थानमा लक्ष आनी न शके कारणुके पदार्थ मात्र अवकाश भाटे आकाशनी अपेक्षा गप्पे छे परतु शब्द तो निमित्त प्रदेशमा पशु गमन आगमन करी शके छे अटले तेने काष्ठपशु रीते पौद्गलिक भानी शक्य तेम नथी

३ जे शब्दने पौद्गलिक मानवामा आवे तो तेमा पूर अव-
यव ने छितर अवयव विगेरे विभागो पडवा न्नेधये परतु शब्दमा
आनी जातनेो काष्ठ पशु विभाग न होवाथी पौद्गलिक सिद्ध
थेनो नथी

४ तेमज्ज शब्दने जे पौद्गलिक मानवामा आवे तो ते जे
लक्ष्याये गति करे ते ठेकाये रहेल सुक्ष्म भूर्त द्रव्येनो प्रेरक होवो
नेधये परतु आ प्रभाणे शब्द करतो न होवाथी-शब्द पौद्गलिक
सिद्ध थतो नथी

५ आ यारे दलीनो द्वारा शब्द पौद्गलिक सिद्ध थतो नथी
परतु आकाशना गुणरूप सिद्ध थाय छे अने आकाश भूर्त अने
पुरमनरूप न होवाथी शब्द पशु अभूर्त अने अपुद्गलरूप सिद्ध
थवा न्नेधये ते रहेजे सिद्ध थाय छे

आ गीते युम्नियुक्त विचार करता नैयायिकोने शब्दना पौद्ग-
लिकाना निषेध भाटे पाय लीलो मानम पडे छे भाटेज्ज शब्दने
पौद्गलिक के भूर्त मानवो काष्ठ पशु रीते वाज्ज्णी नथी तेम तेज्जो
निश्चर करे छे

छतां आ पाये दलीनो निपुण बुद्धिथी अनगाहनपूर्वक शब्दना
स्वरूपने विचारनारना भगज्जमा रहेजे काष्ठपशु गीते उपस्थित थाय
नहिं परतु पुरेपुरा विचार सिवाय अेकतरशी बुद्धिथीज्ज ते छित्पन्न
थाय छे अने तेनो क्रमसर पुवासो नीये प्रभाणे छे

१ शब्दने आकाशनेो गुणु भानी तेने अपौद्गलिक मानवो

તે ગાળની નથી નગ્ણુકે શબ્દ એ બાધા વગણાનો પર્યાય છે
 ને સામાન્યણા પુદ્ગનરૂપ છે જે અનુકુળ પવન હોય તે
 ઉચ્ચારણ કરાનો શબ્દ અનુકુળ પવનની દિશામાં તરત પહોંચે છે
 અને તેથી ઉત્તરી દિશામાં ને શબ્દને જતા તેટલાજ વિનબ થાય છે,
 એથી શબ્દ સ્પર્શવાનને પૌદ્ગલિક છે એ તેા સ્હેજે સિદ્ધ થાય છે,
 તાપતા તરીકે જેમ ગન્ધયુક્ત દ્રવ્ય જે દિશામાં પવન હોય ત્યા
 જ નહી પહોંચે તે અને તે ત પ્રાણીએને સુગ્રધ આપે છે અને તે
 પ્રતિકુલ દિશામાં વિનબપૂર્વક પહોંચી પ્રાણીઓને સુગ્રધ આપે છે
 તેજ પ્રમાણે આ શબ્દ છે છતા ગન્ધયુક્ત પદ્માણને તમે પુદ્ગન અને
 સ્પર્શાન્વિયુક્ત માનો છે અને શબ્દને તે પ્રમાણે પૌદ્ગલિક ન માનવામાં
 કેવળ મતિદોષ છે આરીતે પહેલી દલીલ તદ્દન નકામી તીવડે છે

૨ શબ્દના પૌદ્ગલિકપણાના નિષેધ માટે સુકવામાં આવેલ
 મીછ લીન પણ ટકતી નથી નગ્ણુકે દૂરરહેન કરતુરી વિગેરે
 ગન્ધ એ આપણને વચ્ચે ભિત વિગેરે નિમિત્ત પ્રદેશો હોવા છતાં
 સુગન્ધ આપે છે છતા તેા આપણે વિવાદ વગર પૌદ્ગલિક માતીએ
 ગીએ અને આ આગળ નિમિત્ત પ્રદેશનો જરા પણ બાધ મણુ
 નથી તે પ્રમાણે અર્થિયાં પણ શબ્દના પૌદ્ગલિકપણાના નિષેધ માટે
 નિમિત્ત પ્રદેશનો બાધ ન માનવો જોઈએ કલાચ અર્થિ લીન કર
 વામાં આવેકે આગળુ બધ કરીને મેડેલ પુરુષ બદાર કરતુરી
 જેવી સુગ્રધ લે છે તેના કરતા અત્યંત વધારે સુગ્રધ ખુધા બારણે
 બેઠેન પુરુષ લઈ શકે છે અને તે ઝોગી સુગ્રધમાં કારણ તરીકે
 તે બારણાના નાના છિરો છે તે દારા ઝોરડામાં સુગ્રધ બવ છે
 પરંતુ અત્યંત નિમિત્ત હોય તેા તેા સુગ્રધ ન લઈ શકે

પરંતુ આ દલીલ ગન્ધ દ્રવ્યને જેમ પૌદ્ગલિક સિદ્ધ કરે
 તેમજીજ શબ્દને પણ પૌદ્ગલિક સિદ્ધ કરવામાં સામર્થ્યવાળી
 કારણુકે તન્ને પણ બારણા બધ કરીને મેડેલ પુરુષ સાબળે તે
 કરતા ખુધા બારણે સાબળનાર તેના કરતા અત્યંત સારા સાબ

शब्दे छे आ रीते आ दलील पशु शब्दना पौरगनिकपशुानो निषेध
भी शकती नथी

३ त्रीञ्ज दलील ओ करवामा आवेडे के गण्ठमा अवयव
नथी तेथी पौद्गलिक नथी आ दलील पशु व्याञ्जनी नथी कारणुके
विश्या विगेरे पौरगलिक होवा छता तेमा अवयवो नथी जलुता
अने तेमा रीध्रक्रिया कारणु तरीके भानी तेने पुरगवश्य माननामा
आवे छे तेजप्रमाणे शब्दमा पशु अवयव न देभावामा रीध्र क्रिया
कारणु तरीके छे आ रीते शब्द पौरगलिक नथी ते मानवु अयोग्य छे

४ शब्दना निषेध भाटेनी योथी दलील पशु टकी शकती नथी
कारणुके पौरगनिक होय ते काछने ने काछने प्रेरण होराज्ज न्नेछ्छे
अवा काछ भास नियम नथी गन्व द्रव्यने पौरगनिक मान्या छता
पशु नामिकामा प्रवेश करता तेनी अदर गटेना वाज विगेरेने ते
प्रेरण नथी तेज प्रमाणे आ शब्द पशु छे अदवे तेना पौरगलिक
पशुानो निषेध न थछ शब्दे

५ शब्दने आज्ञाशनेो गुणु भानी पौरगनिकपशुानो निषेध न
वामा आये छे ते पशु व्याञ्जनी नथी कारणुके न्ने जुलो होय
छे ते आपशुने प्रत्यक्ष होयछे न्नेभके, उप विगेरे आपणे हमेशा
प्रत्यक्ष यता न्नेछ्छे छीछे पशु आकाश गुणु तो प्रत्यक्ष यतो नथी
भाटे शब्दने आज्ञाश गुणु मानवो काछपशु रीते व्याञ्जनी नथी

आरीते उपराक्त शब्दना पौरगनिकपशुा उपर करवामा
आवेना पाये आक्षेपो व्याञ्जनी इगता नथी उवरो नेनेज ते गीते
मिद्ध इगवामा साहायक अने छे

आ गीते नित्य अने अपौरगनिक शब्द सिद्ध यतो नथी ने तेज
प्रमाणे आकाशगुणु के अपोह पशु सिद्ध न थछ शब्दे आजे तो
शब्दने पौरगनिक मानवा भाटे काछपशु जतनी शकानो पशु अव-
ग नथी कारणुके वायरनेम, आमोक्षान गेडीओ विगेरे शब्दने
आपशी आगण पौरगनिक रीतअर मिद्ध इगे छे

પદવિચાર — આપણે હૃદયના વિચારોને ભાષાદ્વારા મૂર્તરૂપમાં મુપીએ તે વાક્ય છે અને તે વાક્યમાં ભુદા ભુદા પદો હોય છે અને તે પદોથી જે અર્થ જણાય તે પદાર્થ છે આ પદો જાતિવાચક, ગુણવાચક, ક્રિયાવાચક અને સંજ્ઞાવાચક એમ ચાર પ્રકારે બને છે

પદાર્થનો યોગ ડરવામાં આ હરેક પદમાં રહેલા અક્ષરો પોતપોતાના પદના અક્ષરોની અપેક્ષાવાળા હોવા જોઈએ. પરંતુ તે અક્ષરો બીજા પદના અક્ષરો સાથે અપેક્ષાવાળા ન હોય તેને પદ કહે છે અર્થાત્ પદાર્થના યોગમાં સમર્થ એવા પ અપર અપેક્ષાવાળા શબ્દનો સમુદાય તે પદ જેમકે 'ગાય' આ શબ્દમાં ગાય દ્રવ્યને યોગ કરાવવા માટે 'ગા' 'ય' પરસ્પર સાપેક્ષ છે પરંતુ તે 'ગા' અને 'ય' 'ગાડુ' અને 'કાય' ના રેવા અક્ષર સાથે નિરપેક્ષ છે તેમજ કલ્પ વિગેરે નિરપેક્ષ અક્ષરોનો સમુદાય પણ પદ ન બની શકે

વાક્યવિચાર — એક વાક્યમાં રહેલા જે પદો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય અને તે બીજા વાક્યના પદોની સાથે નિરપેક્ષ હોય તો તેના પદોનો સમુદાય જે વિચારને પુરેપુરી રીતે ભાષામાં ઉતારી શકે તે વાક્ય છે

જમ્મ તેવા પદો જેમ તેમ નિરપેક્ષ એકઠા થાય તેથી વાક્ય ન બને જેમકે બાબક ગાય કાણુ વિગેરે માટેજ માપેય એક વાક્યના પદોનો સમુદાય અને જે પરવાક્યના પદથી નિ પેય રોય તેજ વાક્યરૂપે બની શકે છે જેમ 'માણસ આવે છે, તેમાં આવે છે અને માણસ તે બન્ને પદો પરસ્પર સાપેક્ષ છે તોજ વાક્ય બને છે પરંતુ તે 'પુસ્તક પડે છે'

રૂપ પરવાકયના 'પુન્તક' પદ સાથે ચાલે છે નો મળ ધ જોડતા વાક્ય સાચુ નથી બનતું

પરતુ આ વાક્યની ભિન્નભિન્ન માન્યતાવાળા પૂવ ના આઠ મતો છે અને તેનો વિન્તૃત વિચાર રત્નાકર થકી ભેદ લેવેલ^૫

શબ્દ વ્યાખ્યા.

સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામ્ અર્થબોધનિવન્ધન શબ્દઃ ॥૧૧॥

અર્થ—સ્વાભાવિક શક્તિ અને સકેતવડે પદાર્થનો બોધ કરાવનાર શબ્દ છે

વિશેષાર્થ—શબ્દ અર્થનો બોધ કરાવે છે તેમા શક્તિ અને સકેત એ બે ખાસ કારણરૂપે હોય છે શક્તિ તેને કહેવામા આવેછે કે જે પોતાના કારણો સિવાય ઉત્પન્ન ન થાય અર્થાત્ અર્થને પ્રતિપાદન કરાવનારી સમર્થ યોગ્યતા તે શક્તિ છે અને આ શબ્દ આ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે એવો પુરૂષેન્ધા પ્રમાણે નિયમ કરામા આવે તે સકેત છે

- ૫ ૧ ' ભારવ્યાત શબ્દો વાક્યમ્ '
- ૨ ' પદાના સઘાતો વાક્યમ્ '
- ૩ ' નિત્યમનવચ્ચ વાક્યમ્ '
- ૪ ' પરિકલ્પિતવર્ણપદવિભાગો વાક્યમ્ '
- ૫ ' પદાના ક્રમો વાક્યમ્ '
- ૬ ' શુદ્ધે રુપસહારમન્તસ્તરવ વાક્યમ્ '
- ૭ ' ભાગ્ય પદ વાક્યમ્ '
- ૮ ' ઘૃયક્સવપદ સાપેક્ષ વાક્યમ્ '

આપણે પૂર્વના સૂત્રમા વર્ણ, પદ, અને વાક્યનો ટુક વિચાર કરી ગયા પરંતુ આપણે મનમા નિર્ધારિત પદાર્થને શબ્દદ્વારા પ્રગટ કરીએ છીએ તેમા ગળદ કઈ વસ્તુને આધારે અને કઈરીતે અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તે જાણવું જોઈએ.

દાખલા તરીકે કોઈ બાજક આગળ કોઈ માણસ કહે કે 'ઘડો લાવો' ત્યારે તેની આગળ કોઈ માણસ ઘડો લાવે ત્યારે તે બાજક 'ઘડો' તે શબ્દનો અર્થ કહેજે સમજી જાય છે પરંતુ ઘડો લાવ્યો એનો અર્થ સમજતો નથી ફરી તે બાજક આગળ કહેવામા આવે છે 'સાહડી' લાવો ત્યારે સાહડી રજુ કરે અને તે જોઈ તે બાજક નિર્ણય કરે કે ક્રિયા તો એકસરખી થાય છે પરંતુ વસ્તુ જુદી છે માટે આવી ક્રિયા ટાંચ ત્યા 'લાવ્યો' શબ્દ વાપરવો અને આ વાતુ વસ્તુને સાહડી કહેવી અને પૂર્વની વસ્તુને ઘડો કહેવો આ પ્રમાણે તે તેનો સામર્થ્ય ને સંકેત દ્વારા સિદ્ધિલિપિ વસ્તુનો નિર્ણય કરે છે કારણકે શબ્દ માત્રમા સર્વ અર્થપ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ છે પરંતુ જે દેશ અને જે કાળમા જે પદાર્થની પ્રતિપાદન શક્તિમાથે સહકૃત મ કેત હોય તે પ્રમાણે તે અર્થનો બોધ થાય છે.

જમ ઘટશબ્દ ઘટને પ્રતિપાદન કરે છે - તેમ યોગીઓની અપેક્ષાએ શરીરને પણ ઘટ શબ્દ કહેવામા આવે છે ત્યા અર્થભેદમા ઘટ શબ્દ વપરાય છે તે શક્તિ સહકૃત છે.

નૈયાયિકો શબ્દ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તેમા કેવળ સંકેતજ કાણુ છે તેમ માને છે અને મદતને પણ ન

માનનાર બોધ પદ્ય છે આ બંને પદ્યો ડરશતે વ્યાજબી નથી તે તેની શી માન્યતા છે તે, અને શક્તિ મહેતનુ વિમ્તુત સ્વરૂપ શુ છે તે, બંનેને વિશેષ જાણાસુઓએ રત્નાકરવી બોધ લેવું

ગણની અર્થ પ્રકાશકતા

अर्थप्रकाशकत्वमस्य स्वाभाविक प्रदीपवद्यथार्थायथा-
र्थे पुनः पुरुषगुणदोषावनुसरत ॥ १२ ॥

અર્થ—દીવાની પેઠે અર્થનો બોધ કરાવવો તે શબ્દને સ્વાભાવિક છે પરંતુ તે જ્ઞાનનું ચર્ચાર્થપણ છે નિશ્ચયાપણ તે તો પુરુષના ગુણ દોષને અનુસરે છે

વિરોધાર્થ—પ્રકાશિત દીવો નજીક ગહેલી ગુલ અથવા અશુભ વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે પરંતુ કમજાનો રોગ વાળો કે નિસ્તેજ ચક્ષુવાળો તે ન બોધ શકે તેમા દીવાનો દોષ ન ગણાય પરંતુ તે તે વ્યક્તિનોજ દોષ ગણાય કારણકે દીવાનું તો સ્વાભાવિક સામર્થ્ય છે કે ખાસે ગહેલી તે તે વસ્તુઓનો પ્રકાશિત કરવી તેજ પ્રમાણે અહિ આ પણ વડતાવી બોલાતો ગઠ વ્રવણેન્દ્રિયદાન વ્રવણગોચર થઈને સ્વાભાવિક રીતે મત્ય, અસત્ય, મારી, નગ્ની, નિદ્ર કેમધ્ય ક્રમની વસ્તુવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે કારણકે આપ્રમાણે તે તે પદાર્થનો બોધ કરાવવો તે શબ્દનું સ્વાભાવિક સામર્થ્ય છે પરંતુ દીવા કરતા આમા એટલી વિરોધના એ છે કે સકેતને સામર્થ્ય બંનેવડે શબ્દ અર્થને બોધ કરાવવામા સમર્થ નીવડે છે

આપણે વસ્તુ કે વસ્તુનો વિલાગ ને પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે તે વસ્તુનો કે વસ્તુના વિલાગનો વિચાર કરીએ અને

તે પ્રમાણે તે વસ્તુ કે વસ્તુના વિભાગનો પરને જે વાસ્તવિક
જોધ થાય તેને યથાર્થ જોધ કહેવામા આવે છે ને તેથી યુગ
કે વિપરીત જોધ થાય તેને અયથાર્થ કહેવામા આવે છે

હવે શબ્દદ્વારા જે જોધ થાય છે તેમા યથાર્થ અથવા
અયથાર્થ એવા જે જોધના બે લેહો થાય છે તેમા શબ્દ
કારણ નથી પરંતુ શબ્દનો ઉચ્ચારક છે કારણકે તે મુશીક
કે આસહાય તો યથાર્થ જોધ થાય અને દુર્ગુણી કે અનામ
રોય તો અયથાર્થ જોધ થાય છે આગીતે શબ્દદ્વારા યથાર્થ
કે અયથાર્થ જોધ થવામા પુરુષના ગુણદોષ કાણકે પે
રહે છે નહિ કે શબ્દનું વ્યાભાવિક સ્વરૂપ કારણ કે છે

દાખલાતરીકે અમદાવાદના માણસ પ્રત્યે હું હૃદયમા
આ માણસ અમદાવાદનો છે તે વિચાર કરૂ છું હવે તે
વિચાર પ્રમાણે હું જોહુ કે 'આ માણસ અમદાવાદનો છે,
ને તે શબ્દદ્વારા જે પરને જોધ થાય તે યથાર્થ છે
કાણકે મારા હૃદયનો જે વિચાર જે અર્થને અનુસરીને
ચાલે કે તજ અર્થને અનુસરતો પન્ને જોધ થાય છે

તેજ પ્રમાણે હું અમદાવાદના નહિ તેવા માણસ પ્રત્યે
આ માણસ અમદાવાદનો છે તે પ્રમાણે વિચાર કરૂ ને જોહુ
કે ' આ માણસ અમદાવાદનો છે ' ને તે શબ્દદ્વારા જે પરને
જોધ થાય છે તે અયથાર્થ છે કાણકે મારો હૃદયનો વિચાર
અર્થને અનુસરતા નથી અને પ ને નિશ્ચયરૂપ જોધ થાય
છે ને પણ અન્ય અર્થને અનુસરતો નથી એટલે વિચાર જે
અર્થને અનુસરીને થવો જોઈએ તે પ્રમાણે જોધ નથી. નાથી
આપણે ' આ માણસ અમદાવાદનો છે ' એ શબ્દદ્વારા જે

બોધ થાય છે તે યથાર્થ પણ થાય છે ને અયથાર્થ પણ થાય છે યથાર્થ બોધ ત્યારે થાય કે માણુમ જે પ્રમાણે વસ્તુ હોય તે પ્રમાણે તેનો વિચાર કરીને બોલે અને અયથાર્થ બોધ ત્યારે થાય કે વસ્તુ જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે ન બોલે અને પોતાના અસત્ય જાણ્યા પ્રમાણે જે તેમજ સત્ય જાણ્યા છતાં બોલુ કહેતો પણ અયથાર્થ બોધ થાય

આરીતે શબ્દો એક હોવા છતાં સાચો અને ખોટો બોધ થાય છે તેમા શબ્દ જગણુ નથો પણ પુસ્પના ગુણ દોષ જાણુ રૂપે હોય છે કદાચ શબ્દનેજ માયા ને ખોટા બોધ કરનાર તર્કિક ગણીએ તો જગતમા સજ્જન દુર્જનનો વ્યવહારજ ન ટકે કારણુકે તેમ માનતા માચો અને ખોટો બોધ શબ્દદ્વારા આપો આપ થઈ જાય વસ્તુ અમ્યગ દર્શની વક્તા હોયતો શુદ્ધ બોધ થાય કે અને મિથ્યાત્વી રોયનો અશુદ્ધ બોધ થાય કે એ પ્રમાણે સર્વને પ્રતિદ્ધ છે

આરીતે શબ્દ દીવાની પેઠે સ્વાલ વિડ સામાર્થ્ય અને સંકેતવડે વસ્તુનો બોધ જાય છે ઉલ્લે ત દ્યનિના માત પ્રકાર

સર્વમાય ધ્વનિર્વિધિપ્રતિપેશમ્યા સપ્તમદ્વીમનુગચ્છતિ ॥૧૩॥

અર્થ—મર્વકેકાણે આ ધ્વનિ વિવિ અને નિપેધવડે પોતાના અર્થને જણાવતા માત પ્રકારનો થાય છે

વિપેધાર્થ—દરેક પદાર્થમા સદ્, અમદ્, નિત્ય, અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મો હોય છે માટે દરેક પદાર્થ અનેક ધર્મયુક્ત હોય છે આના અનેક ધર્મવાળા પદાર્થને વિપે વિવિ અને પ્રતિપેધવડે પ્રવર્તતો શબ્દ સાત પ્રકારે ઘટી શકે છે

પદાર્થ જે સ્વરૂપથી હોય તે સ્વરૂપે કહેનાર વક્તા પ્રમાણિત ગણાય છે હવે પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે કહેવાને માટે પ્રવર્તતા શબ્દ ત્યારેજ અર્થ થાય કે જે તે સમ્બંધીને અનુસરે ઝરણક તેને અનુસયાવિના શબ્દ યથાર્થરૂપથી અર્થને નથી જણાવી શકે.

અમ્ભલગીનુ સ્વરૂપ નિરૂપણ

एवमवस्तुन्येनैव धर्मपर्यनुयोगवशादपिरोपेन व्यस्तयो समस्तयोश्च विधिनिपेययो कल्पनया स्यात्काराङ्कित सप्तप वाक्ययोग सप्तभङ्गी ॥૧૪॥

અર્થ—એક વસ્તુમા એકેક ધર્મઅધી પ્રશ્નને અનુસરીને વિરોધવિના જુદા જુદા કે એકત્રિત વિધિ અને નિપેદની કલ્પનાવડે ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દ વડે કરીને સહિત પ્રવર્તતા સાત પ્રકારના વચનના પ્રયોગને અમ્ભલગી કહે છે.

વિશેષાર્થ—તત્ત્વાર્થકાર ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રમાણ નપરધિગમ (અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૫) આ સૂત્રમુત્રી તેઓ જણાવે છે કે પદાર્થોનો જોધ પ્રમાણ અને નય જન્ને દ્વારા થાય છે આ સૂત્રમા જે અધિગમ મુકવામા આ થો છે તે અધિગમ સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ બે પ્રકારે છે મતિ, શુત, અવધિ, મન પર્યવ અને કેવળજ્ઞાનરૂપ અધિગમ છે તે સ્વર્થાધિગમ છે અને જે વચનરૂપ અધિગમ છે તે પરાર્થાધિગમ છે.

૫ પ્રાત્રિકપ્રવહાનપ્રયાગ્યત્વે સતિ એકવસ્તુવિશિષ્ટકાવિદ્ય વિદિપ્રતિપદાત્મકધમપ્રમારકબોધતજસત્તાવાચ્યપર્યાસસુવાચ્યત્વ ।

અમ્ભલગીતગ્રંથી ૫૬

હવે આ પદાર્થાધિગમ પ્રમાણાધિગમ અને નયાધિ-
ગમ તે રીતે જો પ્રકારે થાય છે આ જોમા જે વાક્ય દ્વારા
પદાર્થનો સપૂર્ણરૂપે જોધ થાય તેને પ્રમાણાધિગમ કહે છે
અને જેની દ્વારા દેશત વસ્તુનું લાન કરવામા આવે તેને
નયરૂપ પરાર્થાધિગમ કહે છે

આ જાને પ્રકારના પરાર્થાધિગમ વિધિ અને પ્રતિ
પેધની મૂખ્યતાને લઈને સાત પ્રકારના થાય છે અને તે
સાતપ્રકારના જાને અધિગમને અનુક્રમે પ્રમાણસમભગી
અને નયસમભગી કહેવામા આવે છે

આ સમભગી ટેવળ વાદ્-તળ નથી પરતુ વસ્તુમાત્રનુ
ઉપમા ઉડુ સચોટજ્ઞાન ગણદ્વારા પ્રતિપાદન કરતુ હોયતા
તે આ સમભગી સિવાય અમ લલિત છે આ સમભગીમા એકના
એક પદાર્થ વિષયક અને તે દરેક પદાર્થના એકેક ધર્મનુ
પ્રતિપાદન આ સાતપ્રકારે થાય છે અને આ સાત પ્રકારે થવાનું
કારણ હોયતો તે પદાર્થના કે તે ધર્મના સ્વરૂપ જાણવા
માટે તદ્વિષયક સાત પ્રશ્નો અને તેને અનુસરતી ઉત્તરને મેળવવા
માટે માત્ર પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે અને તે સાત પ્રકારની
જિજ્ઞાસાઓના જવાબરૂપે સમભગમય વાક્ય વ્યવસ્થા થાય છે
અને તે સાત વાક્યની રચનાનેજ સમભગી કહે છે

આ સમભગીમા સાત વાક્યનો સમુદાય હોય છે માટે
આપણે તેને સમભગી કહીએ છીએ કારણકે એજ વસ્તુ
કે તેના એજ ધર્મવિષયક વ્યસ્તકે મમન્ત વિધિ અને
નિપેધની યોજનાથી વધુ કે ઓછા વિકલ્પ સભવતા નથી

આ સૂત્રમા 'एकत्र उस्तुनि' એ પદ એટલા માટે

મુકવામા આવેલ છે કે માત્રપ્રકારની જિજ્ઞાસાદ્વારા સમલગીને પ્રયોગ કરવામા આવે છે અને તે માટે ભગો એકજ વસ્તુ મળધી હોવા જોઈએ પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુ મળધી ન હોવા જોઈએ કારણકે તેમ કરવામા આવેતો વ્યવસ્થા વિના અનેક ભગો થઈ જાય

તમજ ' અવિરોધન ' એ શબ્દ એટલામાટે મુકવામા આયો છે કે જેનું પ્રતિપાદન કરતા હોઈએ તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોયતો તેના ભગો મત્ય ન બની ગડે કારણકે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ કે આગમ વિરુદ્ધ હોયતો તે વસ્તુ મળધી ને ભોધ થાય તે જોટો ભોધ થાય છે જેમકે ન્યાદમ્ત્યેવ વાયાપુત્ર સ્યાદનાસ્ત્યેવ વાધ્યાપુત્ર વિગેરે ભગ જોટા છે કારણકે તે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે

આ સૂત્રમા ને ' સ્યાત્ ' શબ્દ મુકવામા આવ્યો છે તે સ્યાદ શબ્દના અનેકાન્ત વિધિ અને વિચાર વિગેરે ધણા અર્થો થાય છે છતા અર્હિતો તેનો અનેકાન્ત અર્થ ન ઉપયોગી છે આ સ્યાદશબ્દ ને પદાર્થ અથવા ધર્મના સાતભગ કરવામા આવે છે તેદરેકમા જોડવામા આવે છે જેમકે, ' સ્યાદમ્ત્યેવ વદ ' આ ભગનો અર્થ અનેક ધર્મવાળો થઈ હોવા છતા તેમા અસ્તિત્વ ધર્મનો સ્વીકાર છે તે જણાવે છે.

હવે અર્હિ એક શબ્દ એ ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે કે સ્યાદ શબ્દના જ્યારે અનેક ધર્મનો ભોધ કરે છે ત્યારે અસ્તિ વિગેરેનો શબ્દપ્રયોગ નિર્ચયક છે કારણકે અસ્તિ શબ્દથી પ્રતિપાદ્ય સત્વરૂપ ધર્મ તેપણ અનેક ધર્મને

નિપાદન કરનાર સ્યાદ શબ્દથી પ્રતિપાદિત થઈ જાય છે

પરંતુ ઉપરોક્ત શકા અયુક્ત છે, કારણકે 'ચ્યાહ' શબ્દ અનેકાન્ત ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર છે અને તેમા અસ્તિત્વરૂપ ધર્મનો બોધ થાય છે તે સત્ય છે છતાં તે મામાન્ય પદ્ધતિ થાય છે માટે તેના વિશેષ બોધને માટે અસ્તિ શબ્દની સાર્થકતા ઉભીજ રહે છે

તેમજ શબ્દમાત્ર અર્થનો મામાન્ય બોધ કરે છે પરંતુ વિશેષ બોધ માટે વિશેષ શબ્દની જરૂર રહે છે માટેજ અહિં પણ વિશેષ બોધ માટે અસ્તિ શબ્દ આવશ્યક છે દાખલાતરીકે 'વૃક્ષ' આ શબ્દ તમામ મામાન્યપણે વૃક્ષ જાતિને પ્રતિપાદન કરનાર છે પરંતુ તેના વિશેષ પ્રતિપાદન માટે તેની આગળ 'પતસ' શબ્દ મુકીએતો જ પતનનુ જાડ એ પ્રમાણે બોધ વગે આગીતે આ ચ્યાહ શબ્દનો વાચક પક્ષ છે

ચ્યાહ શબ્દ ઘોતક પણ છે આ ઘોતકપક્ષમા ચ્યાહ શબ્દનો કાઈ નવીન અર્થ નથી પરંતુ અનેક ધર્માત્મક જે પદાર્થ અસ્તિ વિગેરે ધર્મથી પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે તે પદાર્થને આ ચ્યાહ શબ્દ અનેક ધર્માત્મક છે તે પ્રમાણે શબ્દથી પ્રકાશિત કરે છે અને તે તેમ ન માનવામા આવેતો અનેકાન્તવાદ સિદ્ધ થવો મુશ્કેલ બને

જેઓ ચ્યાહાદનું પુરેપુરું સ્વરૂપ બરાબર જાણે છે તેઓને ચ્યાહ શબ્દની દરેક જગ આગળ મુકવાની જરૂર રહેતી નથી કારણકે તેઓ પદાર્થ માથે પોતાની મેળેજ ચ્યાહ શબ્દ મમજ લેશે બાકીનાઓ જે તેથી અજ્ઞ છે તેઓને માટેતો અપ્ય સમજના ખાતર ચ્યાહ શબ્દ ખાસ આવશ્યક છે

આ ગીતે આ મસલની ડોઠપણુ પદાર્થકે ધર્મવિષય કના સચોટ જ્ઞાનમા જરૂરને જરૂર આવશ્યક છે

સુકવામા આવેલ છે કે માત્રપ્રકારની વિજ્ઞાયાદારા સમલગીને પ્રયોગ કરનામા આવે છે અને તે માત્રે ભગો એકજ વસ્તુ સખધી હોવા જોઈએ પરંતુ લિંગ લિંગ વસ્તુ સખધી ન હોવા જોઈએ કારણકે તેમ કરવામા આવેતો વ્યવસ્થા વિના અનેક ભગો થઈ જાય

તેમજ ' અતિરોધન ' એ શબ્દ એટલામાટે સુખવામા આવે છે કે જેણે પ્રતિપાદન કરતા હોઈએ તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી વિરુદ્ધ હોયતો તેના ભગો મન્ય ન બને તેમજ કારણકે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ કે આગમ વિરુદ્ધ હોયતો તે વસ્તુ સખધી જે જોધ થાય તે જોટો જોધ થાય છે જેમને ન્યાદન્ત્યેવ વન્યાપુત્ર સ્યાદ્નાસ્ત્યેવ વધ્યાપુત્ર વિગેરે ભગ જોટા છે કારણકે તે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે

આ સૂત્રમા જે ' સ્યાત્ ' શબ્દ સુકવામા આવ્યો છે તે સ્યાદ્ શબ્દના અનેકાન્ત વિધિ અને વિચાર વિગેરે ઘણા અર્થો ગાય છે છતાં અર્હિતો તેનો અનેકાન્ત અર્થ ઉપયોગી છે આ સ્યાદ્શબ્દને પદાર્થ અથવા ધર્મના સાદા ભગ કરવામા આવે છે તેદરેકમા જોડનામા આવે છે જેમને ' સ્યાદન્ત્યેવ વદ ' આ ભગનો અર્થ અનેક ધર્મવાળો ધર્મ હોવા છતાં તેમા અસ્તિત્વ ધર્મનો સ્વીકાર છે તે જણાવે છે

હવે અહિં એક શકા એ ઉપસ્થિત કરવામા આવે છે - સ્યાદ્ શબ્દજ ન્યાર અનેક ધર્મનો જોધ કરે છે ત્ય અગ્નિ વિગેરેનો શબ્દપ્રયોગ નિરર્થક છે કારણકે અગ્નિ શબ્દથી પ્રતિપાદન સત્વરૂપ ધર્મ તેજણ અનેક ધર્મો પ્રતિપાદન કરનાર સ્યાદ્ શબ્દથી પ્રતિપાદિત થઈ જાય

પદ વિશેષણ છે ઠારણકે જ્યા સમાન વિભક્તિવાગા પદ હોય ત્યા દ્રવ્યની વિશેષ્યતા અને ગુણની વિશેષણતા એવો નિયમ બ્યાજળી તેમજે સ્વીકારવામા આવેલ છે

આપણે પૂર્વના સૂત્રમા ન્યાહ મગધી વિચાન્તો ડરી મયા ધીએ ! પરંતુ ઘર પદ શામાટે દરેક ભગમા વાપરવામા આવે છે અને તેની શી સાર્થકતા છે તે આપણે હવે જોવી જોઈએ

કોઈપણ પદાર્થ વિષયક જોધ તેથી વિરુદ્ધમા જતો સંભવનો હોય તો તેને દૂર કરના માટે જકાર (જ્વ) મુકવામા આવે છે તેજ પ્રમાણે ' મ્યાદસ્ત્યેજ ' તેભગમા જ્વ પદ એજા માટે સાર્થક છે કે સ્વરૂપ આદિથી મર્વ અનેજાન્ત પદાર્થનુ અસ્તિત્વજ છે નહિ કે સ્વરૂપથી તે પદાર્થમા નાસ્તિત્વ પણ છે તેમ માની શકાય

આ જ્વ ના પણ ઘોતક અને વાચક એમ જાન્ને પદ્મ છે અને તે અહિ અવધારણરૂપ અર્થને જતાવનાર છે આ જ્વ પદ વાખ્યની અદર અવધાજ્વરૂપ અર્થને જતાવવામાટે બિન્ન ભિન્ન રીતે વાક્યમા ત્રણરીતે વાપરવામા આવે છે અને તે અયોગ-અવચ્છેદક અન્યયોગવ્યવચ્છેદક અને અત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદક એમ ત્રણ પ્રકારે જ અવધારણ જતાવે છે

અયોગવ્યવચ્છેદક—જે જ્વપદ નો વિરોધણની માથે સંગ્રહ હોય તો તે પદાર્થની અદર રહેલ ધર્મની અયોગતા

જ્વ અસાર ત્રિમિથ અયોગવ્યવચ્છેદકોવક અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ વાપક ઇત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદવાધકથ

તપયા—સમલ ગીનુ સ્વરૂપ—

તેમા—સમલ ગીનો પ્રથમ ભગ—

“ સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમ્ ” ઈતિ વિધિનુલ્પનયા પ્રથમો ભગ ॥૧

અર્થ—એમકે “ સર્વ વસ્તુ કથચિત્ છે જ ” આ વિધિ પનાથી પ્રથમ ભગ છે

વિગેપાર્થ—આમા ‘ સ્યાદ ’ શબ્દ અનેકાન્ત અર્થનો ઘોતક છે કથચિત્ સ્વદ્ર-ચ-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવરૂપે વિધિઅશનું પ્રધાનતાથી અને નિમેધ અશનું ગૌણતાથી પ્રતિપાદન કરવું એજ પ્રથમ ભગનો ક્ષલિતાર્થ છે

દાખલાતરીકે, વગદિ પદાર્થ પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી વિદ્યમાન છે પરંતુ પન્દ્રવ્ય એજ કાળ અને ભાવથી વિદ્યમાન નથી

અ દ્રવ્યથી ઘટો એ પાર્થિવપણાએ છે પરંતુ પરદ્રવ્ય જલ વિગેરે પણાથી નથી ઘટો સ્વએત્ર પાટલિપુત્ર વિગેરેથી છે પરંતુ જાન્યકુખ્જ વિગેરે અન્યદેશેરૂપ પરએત્રથી નથી ઘટોએ વર્તમાનકાલિન શિશિર વિગેરે ઋતુઓથી છે પરંતુ આગામિ વસત વિગેરે ઋતુથી નથી તેમજ ઘટો પોતાના આયુ ભાવ કાળાગ વિગેરેએ છે પરંતુ પગભાવ લાલ વિગેરે રગથી નથી

‘ સ્યાદસ્ત્યેવ સર્વમ્ ’ તેજ પ્રમાણે સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટ વિગેરેમા ઘટ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી વશેષ્ય છે અને અન્નિ

૧ પદ્માવાસ્તિકસ્ય સદ્ભાવપર્યાય વા, સદ્ભાવપર્યાયાના સદ્ભાવપર્યાયેષુ
— અદિષ્ટ દ્રવ્ય વા દ્રવ્યે વા દ્રવ્યાણિ વા સત્ । તત્ત્વાર્થ પૃ ૪૧૨

રહેલા નીલશુભ્રુને પોતાને આધીન ઠગ્તુ નથી તેમજ
 નીલપદ્મ પણ સમગ્ર કમળોમા વ્યાપ્ત થતુ નથી આ રીતે
 ષનેમા અભિચાર આવતો હોવાથી ઢિયાપદ પાને રહેલ
 એ અત્યન્ત અયોગ-નીલતાનો ઢમળ માયે અત્યન્ત
 અસંબધ તેનો વ્યવસ્થેદક-નિગમ ઠરનાર છે એટલે ળધા
 ઢમળો વીલા ન હોય અને જે લીલા હોય તે ળધા ઢમળ
 ન હોય તે અર્થ જણાવે છે કાણુઢે ઢોઈએક રક્ત કમળોમા ની
 લપાડ ન હોવાછતા નીલકમલ મગ્ગયેવ એવો પ્રયોગ ળને છે
 તેજ પ્રમાણે અહિ પ્રગ્તુત ઉદાહરણમા ઢાઈઢડામા
 અન્તિત્વપણુ ન હોવા છતા સ્યાદસ્ત્યેવ ઘટ એવો પ્રયોગ
 સભવી શકતો નથી કારણુઢે અન્તિત્વ વિનાની વસ્તુજ
 ન હોઈ શકે આ રીતે અહિ અત્યન્તાયોગ નથી હુવે જે
 અન્યયોગવ્યવસ્થેદ ન માનવામા આવેતો ઘડા વિગેરેમા કથન
 કરવાને ઇષ્ટ સ્વસ્વરૂપથી અસ્તિત્વ તેની પેઢે અયોગ્ય
 નાસ્તિત્વની વ્યાવૃત્તિ નથાય પરતુ અહિ તે એ શબ્દ સ્વરૂ-
 પથી અસ્તિત્વજ છે પરતુ પરરૂપથી અયોગ્યનાસ્તિત્વ તે
 સ્વરૂપ નથી તે જણાવવામાટે વાપગવામા આવ્યો છે

આગીતે ઉપગ્ને એવકાર ત્રણ પ્રકારનો પૂર્વોક્ત રીતેજ
 વ્યવસ્થેદક છે તે એકાત નથી પરતુ જ્યા જે પ્રકારે
 ઘટતો હોય ત્યા તે જરૂર તે પ્રકારે વટાવી શકાય પરતુ અહિ
 તે દષ્ટે ળગોમા અત્યન્ત અયોગ વ્યવસ્થેદ નથી ઘટતા પરતુ
 અયોગ વ્યવસ્થેદજ ઘટે છે

આ એ અને સ્યાદ ળન્ને શબ્દનો પ્રયોગ જેઓ
 સ્યાદાદની શૈલીને યથાર્થ સમજતા નથી તેને માટે જરૂર

તેને તે દૂર છે ત્યારે તેને અયોગવ્યવસ્થેદકા કહેવામાં આવે છે જેમકે, શબ્દ પાણ્ડુર વચ્ચે 'આમા પાણ્ડુર પાસે ગણેયો વચ્ચે શબ્દ શબ્દમા સ્વેતપણ્ડુના અયોગને દૂર છે'.

અન્યયોગ વ્યવસ્થેદકા—જે વચ્ચે ને વિશેષ્યની સાથે સુક્રમામા આવેતા તે વિશેષ્ય સિવાયના બીજા પદાર્થમાં રહેલા તે ધર્મના યોગને દૂર છે જેમકે, 'પાર્થ વચ્ચે ધનુર્ધર' આમા અર્જુનનું ધનુર્ધારી છે તેમ કહેવાથી ધનુર્ધારી પણ્ડુના યોગ દુયાધન વિગેરેમાં હોયતો તેનો આ વચ્ચે સુક્રમામા નિરાસ વાચ છે.

અત્યંતાયોગવ્યવસ્થેદકા—જે વચ્ચે પદ ક્રિયા ત્રીયે સુક્રમામા આવેતો તે અત્યંત અયોગતાને દૂર કરે છે જેમકે, નીચસરોજ મચત્યેવ કમળનીલુ હોય છે.

જે ન સમક્ષગીમા પણ ઉપરાક્ત નિયમને અનુસરીએ તે 'આદત્તયેવ' ત્યા આગળ વચ્ચે ક્રિયાપદ સાથે આવેલુ હોવાથી અત્યંતાયોગ વ્યવસ્થેદકા માનવો પડે છતાપણુ અત્યંતાયોગ વ્યવસ્થેદકા ન માનતા અયોગ વ્યવસ્થેદકા અર્થ માનવો તેનું વ્યાખ્યાન છે કારણકે વિશેષણ વિશેષ્ય કે ક્રિયાસાથે વચ્ચે કાર આવવાથી નિશ્ચયે અયોગ, અન્યયોગ અને અત્યંતાયોગનો વ્યવસ્થેદકા થતો નથી પરંતુ બહુલતાએ વાચ છે જેમકે, જ્ઞાન અર્થ મહાવચ્ચે 'અહિ આ ક્રિયા સાથે વચ્ચે પદ હોવા છતા અત્યંતાયોગ વ્યવસ્થેદકા ન થતા અયોગવ્યવસ્થેદકા થયા છે આવીનીતે બીજા પણ ઉદાહરણોમાં બની શકે છે.

'નીચ સરોજ મચત્યેવ' ત્યા આગળ કમળ સમગ્ર દ્રવ્યમાં

હોય છે જો ઘડામા સ્વક્ષેત્રથી સત્ત્વ છે તેમ પરક્ષેત્રથી પણ ઘડાના સત્ત્વ માનવામા આવેતો ઘડો જગતભરમા વ્યાપક માન્યો પડે અને તેમ થાયતો જગતમા ણીજી ડોઈ પદાર્થનો અવકાશજ ન ગહે તેટલા માટે પરક્ષેત્રની મૂખ્યતાથી વસ્તુનો નિષેધ સિદ્ધ થાય છે

વસ્તુના પરિણુમનને કાળ ઠહે છે સધ્યા મવાન વિગેરે વસ્તુને પરિણુમનકરનાર હોવાથી કાળ ઠહેવાય છે જે કાળની અદર જે વસ્તુ જે પર્યાયથી વર્તતી હોય તે પદાર્થનો તે કાળ સ્વકાળ અને તેને કાળસ્વરૂપ કહેવાય અને તે શીવાયનો સર્વકાળ તે પરકાળ ને તે કાળપરરૂપ છે અને આ પરકાળથી પદાર્થમા નિષેધને મૂખ્ય ગણવામા આવે છે જો સ્વકાળની પેઠે પરકાળથી પણ પદાર્થને સત્ત્વ ગણવામા આવેતો સર્વવસ્તુ સર્વકાળે મળવી જોઈએ અને તેમ માનતા ઘડો વિગેરે પદાર્થો નિત્ય વર્ધ વ્યય માટે પરકાળને લઈ ને નિષેધ મૂખ્ય હોય છે

વસ્તુના સ્વભાવ તથા શક્તિને ભાર કહે છે વડો જે રગનો હોય તે ઘડાનો સ્વભાવ તે સ્વરૂપ છે અને ઘડા મિવાયનો જે રગ હોય તે પરભાવ ને તે પરરૂપ છે આ પરરૂપથી ઘડાનો નિષેધ મૂખ્ય છે જો ઘડાના સ્વભાવથી ઘડામા સત્ત્વ માનવામા આવે તેમ જો પરભાવથી પણ તેમા સત્ત્વ માનવામા આવેતો કોઈ કાઈને ઘડાનો નિયતભાવ ન રહે પણ તે રીતે તો સર્વ સ્થળે ઘડોજ નજરે પડવો જોઈએ

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી સ્વરૂપ અને પરરૂપ માનવામા આવે છે તેજ પ્રમાણે નિષેધથી નયથી અને અવ

આનસ્થક છે પરતુ જેઓ સ્યાદાદના સ્વરૂપમા કુશળ છે તેઓ તે આ જે પદ ન મુકવામા આવ્યા હોય તેપણ તેના અર્થની ઘટના આપો આપ કરી શકે છે અને તેને માટે બન્નેના શબ્દ પ્રયોગની ખાસ જરૂર નથી

આગીતે સ્વાદ્, જ્વ અને અસ્તિ ત્રણે શબ્દોની પ્રથમ લગમા શી સાર્થકતા છે તે જણાવી

સપ્તલગ્નીમાનો ખીજે લગ

“સ્પાન્નાસ્ત્યેવ રાર્થમ્”ઇતિ નિષેધકલ્પનયા દ્વિતીય ॥૧૬૥॥

અર્થ—“રાવ વસ્તુ કથયિત્ નથીજ” આ નિષેધની મૂખ્યતાથી ખીજે લગ છે

વિશેષાર્થ—આ લગ પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર ડાળ અને ભાવ રૂપે પદાર્થના નિષેધ અશનું મૂખ્યતાએ પ્રતિપાદન અને ગૌણપણે વિધિનું પ્રતિપાદન ક વામા ઉપસુક્રા છે

શુભોનો આધાર તે દ્રવ્ય ઘડાનું માટીએ સ્વદ્રવ્ય કહેવાય, પરતુ જસત્ તાણુ વિગેરે પરદ્રવ્ય કહેવાય અને જ્યારે પરદ્રવ્યની મુખ્યતા હોય ત્યારે નિષેધ મૂખ્ય હોય છે અને જે સ્વદ્રવ્યથી સત્વ છે તેમ પરદ્રવ્યથી પણ જે મત્વ કહેવામા આવેતો કોઈપણ પદાર્થનો નિષેધજ ન થઈ શકે

જેટલા આકાશ પ્રદેશને વિષે દ્રવ્ય આશ્રયીને રહે તે આકાશપ્રદેશો તે પદાર્થનું સ્વક્ષેત્ર છે ને ખીજા ક્ષેત્રો તે પર-ક્ષેત્ર છે જ્યારે પરક્ષેત્રની વિવક્ષા હોય ત્યારે નિષેધ મૂખ્ય

જેમકે, પુદ્ગળ વિગેરે પદાર્થો	વિપક્ષ દષ્ટાન્ત
અહિંઆ પ્રાણવાળાપણુ છે	ઉપનય
તેથી વૃક્ષો ચૈતન્યવાળા છે	નિગમન

આ અનુમાનમા નિશ્ચિતધર્મી અપક્ષતરીકે 'આ મનુષ્ય' છે ને તેમા સ્વરૂપથી પ્રાણવાળાનું સત્ત્વ છે અને આધ્યધર્મ ક્ષિત નિશ્ચિતવિપક્ષ તરીકે પુદ્ગલ છે ને તેમા પ્રાણવાળારૂપ હેતુનું પરરૂપથી અસત્ત્વ છે

આમા પક્ષતરીકે ગહેલ મનુષ્યમા પરરૂપ જડપણાથી અસત્ત્વ છે પરંતુ સ્વરૂપચૈતન્યથી પ્રાણવાળાનું સત્ત્વ છે પરરૂપપણાથી હેતુનું અમત્ત્વ જેમ માનવામા આવે છે તે પ્રમાણે સ્વરૂપચૈતન્યથી પણ પ્રાણવાળા હેતુનું અમત્ત્વ માનવામા આવેતો જગતમા ડોઈ ચૈતન્યજ નભની શકે આરીતે સ્પષ્ટસિદ્ધ થાયઠે કે તેઓએ પણ પોતાની માન્યતામાજ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એ બન્નેનો સ્વીકાર એક દ્રવ્યમા કરેલો છે આથી એકજ વસ્તુમા સત્ત્વ અને અસત્ત્વ એ બન્ને વ્યવસ્થીત ઘટી શકે છે

સપ્તભગીમાનો તીજો ભગ—

'સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યન્નાસ્ત્યેવ' ઇતિ ક્રમતો વિધિનિપેક્ષકલ્પનયા ત્વીય ॥૧૭॥

અર્થ—'અર્વવસ્તુ કથચિત્ છેજ કથચિત્ નથીજ' એ પ્રમાણે, ક્રમે વિધિ અને વિપેધની કલ્પનાવડે તીજો ભગ વાય છે

વિશેષાર્થ—સત્ત્વ એટલે વૃત્તિમાનપણુ અને અસત્ત્વ એટલે અવિદ્યમાનપણુ અથવા અભાવનું પ્રતિયોગિપણુ આ

અહિં એક શબ્દ એ ઉદાવવામા આવે છે કે પહેલાં લાગાની અપેક્ષાએ ણીત લાગામા કોઈપણ વ્તતની નવીનતા નથી ડાગ્યાડ બેને તમે સ્વરૂપથી સત્ત્વ માનોછો તેજ પરરૂપથી અસત્ત્વ છે આથી તેમા કોઈ નવો ફેરફાર ન હોવાથી એ લાગા જુદા માનવાની ડાઈપણુ જાણ્યકતા ગ્હેતી નથી

અમાધાન—ઉપગેહન ગકા જ્યાજ્ઞી નથી કારણકે ઘટ વિગેરેમા સત્ત્વ માટી વિગેરે દ્રવ્યની સ્વરૂપતાને લઈને માનવામા આવે છે (નહિકે કાઈ વિગેરે દ્રવ્યોની તેમા અપેક્ષા ગણનામા આવે છે) અને ઘડામા અસત્ત્વ માનવામા આન છે તે માટીને ઊડીને પરદ્રવ્યની અપેક્ષાને લઈને માનવામા આવે છે ડાણકે પટની આસ્થાદાન ક્રિયા ઘડામા યતી નરી આગીતે અવસ્થેદકનો લેદ હોવાથી બન્નેનો લેદ છે

આ સત્ત્વ અને અસત્ત્વને લિંગ તરીકે ન માનવામા આવે તો ણીદોના હેતુનું ત્રણરૂપપણુ અને નૈયાયિકોનો પચરૂપ હેતુ વગી ગમ્યો નહિ કારણકે હેતુના પોતાના સ્વરૂપથી પક્ષમા સત્ત્વ માનવામા આવે છે અને પોતાનાથી લિંગ પરરૂપથી વિપચમા હેતુનું અસત્ત્વ માનવામા આવે છે

(ઉદાહરણ તરીકે) વૃક્ષો ચૈતન્ય વાળા છે પ્રતિજ્ઞા

શાથી તે તેઓ પ્રાણુવાળા છે હેતુ

જે જે પ્રાણુવાળા હોય તે તે ચૈતન્યવાળા હોય છે જેમકે

આ માણુમ અપક્ષદષ્ટાન્ત

જે ચૈતન્યવાળા નથી હોતા તે પ્રાણુવાળા નથી હોતા જેમ

આજરીતે કથચિત્ સત્ત્વ, અને કથચિત્ અમત્ત્વ, તે બેની અપેક્ષાએ ક્રમાર્પિત ઉભયને પૃથક્ તરીકે આપણે જરૂર સ્વીકારવો જોઈએ

ક્રમથી અર્પિત સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયથી મત્ત્વના આદ્ય ચતુષ્ટય અને પદ્મદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ટયથી અસત્ત્વના આદ્યચતુષ્ટય વદ છે એ આ તીજ્જલગનો અર્થ છે

આમા અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુઓ વિશેષ્ય છે અને ક્રમાર્પિત વિધિ પ્રતિષેધ એ વિશેષણ છે સપ્તભગીનો ચોથો ભગ.

‘ સ્યાદવક્તવ્યમેવ ’ इति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्यો ભગ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ — ‘ મર્વ વસ્તુ કથચિત્ અવક્તવ્યમ છે ’ એમ એકીમાથે વિધિ અને નિષેધની કલ્પનાથી ચોથો ભગ થાય છે

વિશેષાર્થ — કોઈપણ શબ્દ એકી વખતે સત્ત્વ અને અસત્ત્વ બન્નેને પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન નથી કરી શકતો તરણકે બન્નેને પ્રધાનતાએ પ્રતિપાદન કરવાની શબ્દશક્તિ નથી હામ્તિ શબ્દ મત્ત્વને પ્રતિપાદન કરે છે પરંતુ સત્ત્વ અને અમત્ત્વ બન્નેને પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરવાનું તેનામા સામર્થ્ય નથી અને જો પ્રધાનતાએ બન્નેને પ્રતિપાદન કરવાનું તેનું સામર્થ્ય માનવામા આવે તો નાસ્તિ શબ્દથી જે બોધ થવો જોઈએ તે પણ અમ્તિ શબ્દદ્વારા થઈ શકય. પરંતુ આમતો બનતુ નથી

રીતે મત્વ અને અસત્વ એ બેમા સ્પષ્ટ ભેદ છે

આ ત્રીજે ભગ હમપૂર્વક સત્વ અને અસત્વની વિવક્ષાથી થાય છે,તો અહિ આગળ એક શકા એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સ્વાદમ્બેર ૩૫ પ્રથમ ભગ અને સ્વાન્નાસ્ત્યેવ ૩૫ બીજા ભગથી ત્રીજે ભાગે કાંઈપણ પ્રકારે વિશેષબોધ કરવો નથી તારણે પ્રત્યેક સત્વ અને પ્રત્યેક અસત્વની અપેક્ષાથી કાંમડ સત્વામત્વમા ખાસ કાંઈ ભેદ નથી જેમકે, પ્રત્યેક ઘ અને પ્રત્યેક પટની અપેક્ષાથી ક્રમિક ઘટ અને પટમા કાંઈ ફેરફાર નથી

હવે આ પ્રશ્નને સુહમપૂર્વક વિચારવામા આવે તો આપણે આપણા અનુભવદ્વારાજ તે બન્નેનો ફેરફાર સહેજે સમજી શકીએ તેમ છીએ કારણકે આપણને વ્યવહારમા પણ પ્રત્યેકની અપેક્ષાથી કમાર્પિત ઉભયમા જરૂરને જરૂર ભિન્નતા માનવીજ પડે છે જેમકે, આપણે પ્રત્યેક ઘ અને પ્રત્યેક ટ ની અપેક્ષાથી કમાર્પિત ઉભય ટમા જરૂર ભેદ માનીએ છીએ કારણકે ઘથી જે બોધ થાય છે, ટ થી જે બોધ થાય છે, અને ઘટ થી જે બોધ થાય છે, તે ત્રણેમા જરૂરને જરૂર આપણે ભિન્નતા સ્વીકારીએ છીએ તેજરીતે પ્રથમ ભગમા બીજા ભગમા અને ત્રીજા ભગમા આ રીતનીજ પૃથકતા છે અને જો પ્રત્યેક ઘ અને પ્રત્યેક ટ વી ઘટ ને પૃથકન માનવામા આવેએતો ઘ ના ઉચ્ચારક ઘટતું ભાન થઈ જાય અને ઘટ શબ્દની જરૂરિયાતજ ઉડી જાય અને તેજપ્રમાણે મોતી અને મોતીની માળા તે બેમા ને અમુક જાતની પૃથકતા સર્વ માણસ સ્વીકારે છે તેમ પ્રથમ જે ભગથી ત્રીજાને જુદો સ્વીકારવોજ જોઈએ

અનેકના વાચક તરીકે માનવામા આવે છે પરતુ મહશતાને લઈને
આપણે તેને અનેક છતા સ્થુલ બુદ્ધિથી એક માનીએ છીએ
એમ સમલિલ નયના મત શબ્દલેદથી અર્થલેદ માનનામા
આરે છે તેવીરીતે અહિ પણ અર્થના લેદથી ગો વિગેરે
એ લાગતા શબ્દમા પણ શબ્દલેદ જરૂ માનવો જોઈએ

અને જો તેમ ન માનીએતો ગો શબ્દથી વાચ્ય ગાય,
કિલ્લુ, નવર્ગ વિગેરેમા અર્થલેદ માની દરેકને માટે જુદા
જુદા ખીન્ન અનેક શબ્દ વાપરવા પડે છે તે વ્યવસ્થા પણ
નહિતગ નિરર્થક ધવી જોઈએ પરતુ તેમ તો થતુ નથી

ખીજ એક શકા એ ઉપસ્થિત ક્ષમામા આવે છે, કે
સંત્ય અને અસત્ત્વને પ્રધાનપણાએ એક કાળમા બોધક કોઈ
અમિ કે નામિત શબ્દનો સંક્રિતિત શબ્દ તરીકે ઉપયોગ
કરવામા આવે, તો અવક્તવ્ય શબ્દ વાપરવાની ખાસ આવ
સ્થિત્તા ગહેતી નથી ઉદાહરણતરીકે શત્રુ અને શાનચ
પ્રત્યયનો બોધક સજ્ઞાવાચક સન્ નો ઉપયોગ કરીએ છીએ
અને સૂર્ય અને ચંદ્રના બોધક તરીકે પુષ્પદન્તને ગળીએ
છીએ, તેમ અહિ પણ બન્ને ધર્મનો એકી સાથે વાચકતરીકે
કોઈ પણ શબ્દસંકેત રાખવામા આવે તો અવક્તવ્ય શબ્દ
વાપરવાની મુશ્કેલી મટી જાય

ઉપલકરીતે ઠીક લાગતી પણ આ વસ્તુ વિચારતા
સારી ઠરતી નથી કારણકે શબ્દમાત્રની પ્રવૃત્તિ કેવળ સંકેતને
અનુમરતી નથી પરતુ તે વાચ્યવાચક રૂપ શબ્દની શક્તિને
પણ અનુસરે છે આ સંકેતિત શબ્દપણ શબ્દ હોવાથી
વાચ્યવાચક શક્તિને ઉલ્લઘન કરી શકે નહિ કાણુકે દરેક
પદાર્થ શક્તિને અનુસરીને જ પ્રવૃત્તિ કરે છે, જેમકે, લોહ

તેજપ્રમાણે નામ્નિ શબ્દ અસત્ત્વનેજ પ્રતિપાદન કરે છે પરંતુ અત્ત્વને કે અને અસત્ત્વને પ્રધાનપણે એકી સાથે પ્રતિપાદન કરતાં નવી જો કેવળ નાસ્તિ શબ્દજ સત્ત્વ અને અનન્ત જન્નેને પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરનાર તરીકે માનવામા આવે તા તસ્મિં શબ્દથી સત્ત્વના પ્રતિપાદનની જરૂર ન છે.

હવે આપ્રમાણે સત્ત્વ અને અસત્ત્વને એકીસાથે પ્રતિપાદન કરનાની અસ્તિ કે નાસ્તિ શબ્દમા કે બીજા કોઈમા સામર્થ્ય નહિ હોવાથી અવક્તવ્ય શબ્દથી ઉલ્લેખનું સાથે પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે જેમકે, સૂર્ય શબ્દ સૂર્યનુજ પ્રતિપાદન કરે છે નહિ કે ચંદ્રનું અને ચંદ્ર શબ્દ ચંદ્રનુજ પ્રતિપાદન કરે છે નહિ કે સૂર્યનું પરંતુ તે જન્નેને એકીસાથે સાથે પ્રતિપાદન કરવામાટે અમ્કૃતમા પુષ્પદન્તૌ શબ્દ સુ વામા આવે છે તેજપ્રમાણે અસત્ત્વ અને સત્ત્વ જન્નેને એકી સાથે પ્રતિપાદન કરવા માટે અવક્તવ્ય શબ્દ યોગ્યતાપૂર્વક સુકવામા આવે છે છતાં પુષ્પદન્તૌ સૂર્ય અને ચંદ્ર જન્નેને પ્રતિપાદક કરે છે તે ક્રમપૂર્વક જણાવે છે બ્યારે 'અનન્તવ્ય' જન્નેને પ્રધાન પણે એકી સાથે પ્રતિપાદન કરનાની કોઈ શબ્દમા શક્તિ નથી તેથી અવક્તવ્ય શબ્દ જન્ને ધર્મેને એકી વખતે જણાવવા સુકવામા આવ્યો છે તે જણાવે છે.

અહિ એક શકા એ કરવામા આવે છે, કે દરેક શબ્દ એકજ અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તેમ માનશો તો 'ગો' શબ્દ ગાય કિરણ વિગેરે અનેક અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તેના શબ્દાનો ઉ-કે- ધવો જોઈએ પણ તેમતો નથીજ.

પરંતુ આ શકા યથાર્થ નથી કારણકે તેમા 'ગો' શબ્દ જે અનેક અર્થને પ્રતિપાદન કરે છે તે પણ અનેક હોઈને જ

કઈ જાય છે કારણકે ઈન્દ્ર સમામમા જન્ને પ્રધાનપદોનોજ સમાસ થાય છે પરંતુ તે શકા પણ વ્યાજબી નથી મણકે ઈન્દ્રમા પણ ક્રમથી જે અર્થનો યોગ થાય છે અને તેમા પણ મૂખ્ય અને ગૌણ અર્થ જરૂર હોય છે મણકે કેટલાક શબ્દો પ્રથમનિપાત ક્રવાના હોય છે તે આ પ્રકારની મૂખ્યતાને લઈને જ હોય છે

વસ્તુનું કેવળ સત્ત્વ જ સ્વરૂપ નથી કારણકે પરરૂપથી અસત્ત્વ પણ પૃથક્કરણે ગોચર થાય છે અને જે તેમ ન માનવામા આવે તો ઘટનું સ્વરૂપ જલાધારણુ ક્રિયા છે તે જ્યા હોય ત્યા ઘટનું સત્ત્વ માનીએ છીએ તે પ્રમાણે ઘટમા પટની અનુચ્છાદન ક્રિયા થવી જોઈએ કારણકે ઉપગ્રહિત નિયમને અનુસરીએ અને સત્ત્વ જ માનીએ તો ઘટમા તમામ પદાર્થોનું સત્ત્વ માનવું પડે પણ તે પ્રમાણે તો વ્યવહાર વતો નથી

તે પ્રમાણે કેવળ પરરૂપે અસત્ત્વ પણ પદાર્થનું સ્વરૂપ નથી, પરંતુ સત્ત્વ અને અસત્ત્વ જન્ને પૃથક્ સ્વરૂપ છે

આ પૃથક્ પૃથક્ સત્ત્વ અને અસત્ત્વની અપેક્ષાથી ક્રમાર્પિત સત્ત્વાસત્ત્વ ભિન્ન છે તેનું પણ આપણે વિવેચન કરી ગયા છીએ

હવે આ સત્ત્વાસત્ત્વથી વિલક્ષણુપણુ વસ્તુનું સ્વરૂપ માનવું જોઈએ. જેમ કે જહામ ભાગ, સાકર વગીયાળી વિગેરે અનેક વસ્તુઓના સમુદાયથી જે ભાગ-ઠડાઈ જનાવવામા આવે છે તે સર્વ વસ્તુથી વિલક્ષણુ કહેવાય છે કારણકે તે ઠડાઈમા સર્વ વસ્તુઓ છતા તેથી વિલક્ષણુ ભ્રત્યન્તર ભાગ

કાષ્ટને ભેદી શકે પરંતુ વળને લેરી શકવાનું તેનામા સામર્થ્ય નથી તેજરીતે શબ્દમાત્ર પ્રધાનપણે એકજ અર્થને પ્રતિ પાદન કરવામા સમર્થ છે પરંતુ અનેકને પ્રતિપાદન કરવાની તેનામા શક્તિ હોતી નથી પુષ્પદત વિગેરે શબ્દો પણ કમ્બે કરીને જ સૂર્યચંદ્રનો બોધ કરે છે નહીં કે એકી સાથે તેનો બોધ કરાવવામા સમર્થ છે માટેજ સત્વાસત્વને પ્રધાન પણે એકીસાથે કહેવામા અવાચ્ય શબ્દ વાપરવાની જરૂર રહે છે આ રીતે મકેતિત શબ્દથી પ્રચ્ચુત અર્થ ઘટી શકતો નથી

આરીતે ચોથોભગ પૂર્વે કહેલા ભાગથી વિવક્ષ્ય હોવાથી તેનાથી જે બોધ થાય છે તે તદ્દન જુદા પ્રકારનો જ બોધ થાય છે વૃષ્ટી વૃક્ષા વિગેરે એકજ શબ્દ છતાં જે બે અને ઘણા વૃક્ષો ને પ્રતિપાદન કરે તે આમા પણ વ્યાકરણના નિયમને અનુસરીને જે સખ્ય વાચક વૃક્ષશબ્દ અને બહુસખ્યાવાચક વૃક્ષશબ્દમાથી છે-લાજ શબ્દ સિવાયના બાકીનાઓનો લોપ માનવામા આવે આરીત પૂર્વના વૃક્ષ શબ્દોનો લોપ થઈ ગયો છે તે અર્થ ઠિવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયદ્વારા બાકી રહે વૃક્ષ શબ્દ કહે છે નહિ કે એકજ વૃક્ષ શબ્દ અનેકને જણાવે છે આરીતે પૈયાડ લોપણુ એક શબ્દ એકજ અર્થને કહે તેમ સ્પષ્ટ માને છે

કદાચ એમ કહેવામા આવે કે સત્વાસત્વે પ્રકારના કન્દ સમાસમા બન્નેની પ્રધાન હોય છે અને તેથી અવકલવ્યની કાર્ય

જ પ્રમાણે આ પાચમા લગમા મત્વ અને અમત્વની પ્રધાનતાની એક કાળમા વિવક્ષા હોય ત્યાં અવકતવ્ય હોય છે છતાં તેમા કથચિત્ સત્વની મૂખ્યતા હોય તો આ પાચમો લગ ણની શકે છે હવે તે પાચમો લગ દેખાડે છે

મપ્તલગીમાના પાચમા લગનુ નિરૂપણ—

‘સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ’ इति त्रिविकल्पनया युगप-
द्विविधिनिषेधकल्पया च पञ्चम ॥ ૧૯ ॥

અર્થ — ‘ સર્વ વસ્તુ કથચિત્ છે જ કથચિત્ અવ-
કતવ્ય છે જ ’ આ પ્રમાણે વિધિની કટપનાથી અને એકી
સાથે વિધિનિષેધની કટપનાથી પાચમો લગ થાય છે

વિશેષાર્થ — આ પાચમા લગમા ‘ સર્વ વસ્તુ ’
વિશેષ્ય હોય છે અને સત્વ સહિત અવકતવ્ય વિશેષણમૂત
હોય તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે

ત્યારે કોઈપણ પદાર્થમા પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને
ભાવથી સત્વ હોવા છતાં અસ્તિત્વ નામ્નિત્વ એકી સાથે
કહેવું અશક્ય હોય છે ત્યારે ‘ સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ ’
એ પ્રમાણે પાચમો લગ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા અનન્ત
ધર્મવાળી ઘટાદિ વસ્તુઓમા એકઅશનુ સ્વદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ઠ
ચથી સત્વની અને ધીન્ત અશનુ યુગપદ્ સત્વા સત્વાની
પ્રધાનતાથી પ્રતિપાદન કરવાની વિવક્ષા રાખવામા આવે
ત્યારે આ પાચમો લગ થાય છે

તેમજ પર્યાયાર્થિકની સ કટપન થી અસ્તિત્વ અને દ્રવ્યા
ર્થિક પર્યાયાર્થિક ઉભયની પ્રધાનતાની એક કાળમા વિવક્ષા હોય

તરીકે તેને માનવામા આવે છે તેજ પ્રમાણે સત્વાસત્વરૂપથી વિવક્ષણુ અવક્રાન્ત્યને ન્યવહાર કરવામા આવે છે

'સ્વાદ્વક્ત્યમેવ' આ વાક્યનો ભાવ એવો છે કે સત્વ અસત્વ વિગેરેથી ઘટ વક્રાન્ત્ય છે તેજ ઘટ એકીકલમા સત્વાસત્વાદિ ઉભય ધર્મની પ્રધાનતાથી અવક્રાન્ત્ય બને છે

આરીતે જે સમયમા એકીકલમા સત્વાસત્વની પ્રધાનતાની વિવક્ષાથી ઘટ અવક્રાન્ત્ય છે તેજ સમયમા ગૌણ પણે ઘટ વક્રાન્ત્ય પાળુ છે

આ અવક્રાન્ત્યને કેટલાજ તીવ્રલગ તેરીકે સ્વીકારે છે તે 'સ્વાદ્સત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ' ને ચોથા લગ તેરીકે સ્વીકાર છે તેમા અર્થ ભેદ ન હોવાથી કોઈ પણ બાતનો વિરોધ નથી

પ્રથમના ત્રણુ લગોના વરતા ચોથા લગમા વિવક્ષણુ અર્થ ભોધ થાય છે તે માટે આપણે ઠડાઈતું ઉદાહરણ આપ્યું હતું અને ચોથા લગને જુદો માન્યો હતો તેમ ચોથા લગ કરતા પાચમા લગમા પણ વિવક્ષણુ ભોધ થાય છે જેમકે, બાદામ માકર પરિયાગી વિગેરે અનેક વસ્તુઓને એન્દી કરવાથી તેમા બાત્યન્તરઠ ઠડાઈ થાય છે તેમ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વને પ્રધાનપણે સહર્ષિત રાખવાથી અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વનાસ્તિત્વથી જુદા પ્રકારનો અવાચ્ય ભોધ થાય છે માટે આપણે ચોથા લગ અવાચ્ય સ્વીકારવે પડે છે છતા આ ઠડાઈ અથવા શીખડ મૂળદ્રવ્યોના અવાચ્ય છતા તેમા કય ચિત વગીયાગી અને દહિ વિગેરે સત્વ અને પરૂપથી વ્યચિત્ અસત્વ જરૂર હોય છે

સાથે એકકાળમા વિધિ અને નિષેધની કટપનાવડે આ ઠ્ઠો ભાગો બને છે

વિશેષાર્થ—પરદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી પરસ્પર-રૂપને અનુસરીને પ્રધાનપણે નાસ્તિત્વ છતાં એકી સાથે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ કહેવું અશક્ય હોય છે ત્યારે આ ઠ્ઠો ભગ થાય છે

અથવા અનત ધર્મવાળી વસ્તુના એક અશનુ આલ-બન કરી તેને પરદ્રવ્યાદિ વડે અસત્ત્વ માનવું અને તેજ વસ્તુના બીજા અશને આલબન કરી સત્ત્વાસત્ત્વની એક કાળમા પ્રધાનપણે વિવેકાથી કહેવામા આવે ત્યારે અવકાતવ્ય બને છે ત્યારે તે અસત્ત્વ અવકાતવ્ય રૂપ છઠ્ઠો ભગ બને છે જેમકે, જીવાત્મા મનુષ્યનો એક સદૃશ ચૈતન્ય તેની અપેક્ષાથી પરરૂપ જડ તેનું મનુષ્યમા અપેક્ષાએ પ્રધાનપણે અમત્ત્વ માનવું અને તેજ જીવાત્મા મનુષ્યમા બીજા અશ મનુષ્યત્વ વિગેરેને પોતાના સ્વ અતુલ્યથી સત્ત્વ અને પર અતુલ્યની અપેક્ષાએ અસત્ત્વ તે બન્નેને એક કાળમા પ્રધાનપણાએ માનવાથી અવકાતવ્ય બને છે આ ગીતે, જીવાત્મા મનુષ્ય અસન્ અવત્ત-ચમેવ, પાચમે ભગ પ્રાપ્ત થાય છે

કહાઈ અને ગીજડરૂપ જાત્યતરમા પૂર્વના દ્રવ્યનુ સ્વરૂપથી કથચિત્ સત્ત્વ અને પરરૂપથી કથચિત્ અમત્ત્વ ક્રમે કરીને એકેક પ્રધાનપણે હોય છે તેમ કમ સહિત પ્રધાનતાએ વત્ત્વા સત્ત્વ હોવા છતાં આવાચની વિવેકા હોય ત્યારે આ બન્ને મગીને સાતમે ભગ બને છે, તેનું હવે સ્વરૂપ બતાવે છે.

ત્યારે આ અસ્તિ અવકતવ્ય રૂપ પાત્ર્યમે ભગ લેહ અને અલ્પે
દની યોજનામા સ્યાદ્ભિન્નમેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ રૂપ બને છે

તેજપ્રમાણે દાખલાતરીકે, મનુષ્ય જીવના એક સદશ
સુખાદિનુ સ્વરૂપને લઈને સત્ત્વ અને તેજ જીવાત્માના સદશ
ચૈતન્ય અને અમદશ જડત્વની એક કાળમા પ્રધાનપણે
સત્ત્વાસત્ત્વની વિવક્ષાથી અવકતવ્ય બને છે ત્યારે જીવાત્મા
મનુષ્ય સન્ જવક્તવ્ય કહેવાય છે

અનેક દ્રવ્યોથી બનેલ શીખ ઠ અથવા ઠ ડાઈ તે તે દ્રવ્યોથી
બાલ્યન્તર હોવા છતા તેમા ક્થચિત પૂર્વ દ્રવ્યોનુ સત્ત્વ માત્રમ
પડે છે તેજ તેમા નહિ રહેલા દ્રવ્યોનુ પર ઉપથી ક્થચિત્
અમત્ત્વ પણ માવમ પડે છે

તજરીતે ક્થચિત્ સત્ત્વસહિત સત્ત્વ અને અસત્ત્વની
પ્રધાનપણે એક કાળમા વિવક્ષા રાખવાથી મત્ત્વ અવકતવ્યરૂપ
ભગ ઉત્પન્ન થાય છે તમા પણ વિવક્ષિત ભગ સિવાય
ક્થચિત્ સત્ત્વ અને ક્થચિત્ અસત્ત્વગૌણપણે હોય છે
ત આપણે સ્વીકારવુ જોએ

હવે જ્યારે પ્રધાનપણે પર્ણે ક્થચિત્ અસત્ત્વ
સુક્રા અવકતવ્યનો સ્વીકાર કરવામા આવે ત્યારે આ છટ્ટો
ભગ બને છે

સમભગીના છટ્ટા ભગનુ નિરૂપણ—

‘સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ’ इति निषेधकल्पनया
युगपद्विधिनिषय कल्पनया च पठ

અર્થ—‘સર્વ વસ્તુ ક્થચિત્ નથી જ, ક્થચિત્ અવ
કતવ્ય છે,’ એ પ્રમાણે નિષેધની કંપનાવડે અને એકી

शब्दने श्लोकत विधिवाच्यक मानना पक्षनो निगम

विधिप्रधान एव व्वनिरिति न साधु ॥ २२ ॥

अर्थ—ध्वनि-शब्द प्रधानपक्षे विधि-सत्त्वने न उडे
ते कथन व्याजणी नथी

विशेषार्थ—शब्द मात्र पोताना अर्थने प्रतिपादन
ता सत्त्वने न प्रतिपादन करे छे आ श्लोकतपक्ष युक्त
अर्थने आ सूत्र वाक्य श्लोकत प्रथम लगने न स्वीकारना
पक्षनो निषेध करे छे

श्लोकत विधिप्रधान मानना पक्षना निषेध
भाटेनो हेतु.

निषेधस्य तस्मादप्रतिपत्तिप्रसक्तेः ॥ २३ ॥

अर्थ—तेथी शब्दद्वारा निषेधनु ज्ञान प्राप्त नहि
थई शक्ये

विरोधार्थ—शब्द सत्त्वने न प्रतिपादन करेछे श्लोक
माने तो अ वस्तु नथी श्लेपी जतनु लान न थवु
नेछे परतु आ लन तो सर्वने थाय न छे भाटे शब्द
श्लोकत विधिने न प्रतिपादन करे छे ते पक्ष युक्त नथी
शब्द गोष्ठुपक्षे न निषेधने करे छे ते श्लोकत मान-
तानु प्रतिपादन अने तेनो हेतु.

अप्रायान्येन ध्वनिस्तमभिधत्ते इत्यप्यसारम् ॥ २४ ॥

अवचित्तदाचित्कथञ्चित्प्रायान्येनाप्रतिपन्नस्य तस्याप्राय-
यानुपत्त ॥ २५ ॥

સમભગીના સાતમા ભગતુ નિરૂપણ.

સ્યાદસ્ત્યેવ, સ્યા નાસ્ત્યેવ, મ્યાદવક્તવ્યમેવ' इति क्रमतो वि
निपधरूपनया युगपद्विधिनिपधरूपनया च सप्तम इति ॥२॥

અર્થ—નર્વ વસ્તુ કવચિત્ છે જ, કવચિત્ નથી જ,
કવચિત્ અવકતવ્ય જ છે આ પ્રમાણે ક્રમે કરીને વિધિ-
નિરૂપણની કપના વડે અને એકી સાથે એકકાળમા વિધિ
અને નિરૂપણની કપનાવડે આ સાતમો ભાગો થાય છે

વિષેયાર્થ—પ્રોતાના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી
અસ્તિત્વ અને પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ક્રમે કરીને
નાસ્તિત્વ હોય ત્યારે એક કાળમા એકી વખતે અસ્તિત્વ અને
નાસ્તિત્વ બંને અશક્ય બને છે તેથી આ સાતમો ભગ
થાય છે

અનત ધર્મવાળી વસ્તુના સ્વરૂપે કરીને સત્ત્વ ધર્મને, અને
પરરૂપે કરીને અસત્ત્વ ધર્મને ક્રમે કરીને પ્રતિપાદન
કરવાની ઇચ્છા હોય, ને તેજ વખતે બને ધર્મની
પ્રધાનપણાએ પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે આ
સાતમો ભગ બને છે

અથવા વસ્તુનો એક અશ સ્વરૂપથી વિવક્ષિત
હોય ત્યારે સત્ત્વ, અને બીજો અશ પરરૂપથી વિવક્ષિત હોય
ત્યારે અસત્ત્વ, અને ત્રીજો અશ સત્ત્વાસત્ત્વની એકી વખતે
પ્રાધાનતાએ વિવક્ષિત હોય ત્યારે ક્રમથી સત્ત્વાસત્ત્વ અને
અવાસ્વરૂપ સાતમો ભગ થાય છે

शब्दने એકાત વિધિવાચક માનનાર પક્ષનો નિગમ.

વિધિપ્રધાન એવ ધ્વનિરિતિ ન સાધુ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—ધ્વનિ-શબ્દ પ્રધાનપણે વિધિ-સત્વને જ કહે છે તે ક્યન વ્યાજ્ઞી નથી

વિશેષાર્થ—શબ્દ માત્ર પોતાના અર્થને પ્રતિપાદન કરતા સત્વને જ પ્રતિપાદન કરે છે આ એકાતપક્ષ યુક્ત નથી અને આ સુત્ર વાક્ય એકાત પ્રથમ ભગને જ સ્વીકારનાર પક્ષનો નિષેધ કરે છે

એકાત વિધિપ્રધાન માનનાર પક્ષના નિષેધ માટેનો હેતુ.

નિષેધસ્ય તસ્માદપ્રતિપત્તિપ્રસક્તેઃ ॥૨૩॥

અર્થ—તેથી શબ્દદ્વારા નિષેધનું જ્ઞાન ગ્રાહ્ય નહિ થઈ શકે

વિશેષાર્થ—શબ્દ સત્વને જ પ્રતિપાદન કરે છે એમ માનીએ તો આ વસ્તુ નથી એવી જાતનું ભાન જ ન થવું જોઈએ પરંતુ આ ભન તો સર્વને થાય જ છે માટે શબ્દ એમને વિધિને જ પ્રતિપાદન કરે છે તે પક્ષ યુક્ત નથી

શબ્દ ગોણુપણે જ નિષેધને કહે છે તે એકાત માનનાર તાનુ પ્રતિપાદન અને તેનો હેતુ

અપાધાન્યેન ધ્વનિસ્તમભિધત્તે ઇત્યપ્યસારમ્ ॥૨૪॥

અવચિત્કદાચિત્કૃથચ્ચિત્પ્રાગાન્યેનાપ્રતિપન્નસ્ય તસ્યાપ્રાગાન્યાનુપત્ત ॥૨૫॥

ત્રીજા ભગતી એકાંત માન્યતાનો નિષેધ —

વ્રમાદુભવપ્રધાન ઇવાયમિત્યાપે ન સાધીય ॥૨૭॥

અર્થ—આ શબ્દ ક્રમે કરીનેજ વિધિ અને નિષેધ બંનેને પ્રધાનપણેજ પ્રતિપાદન કરે છે તે પણ યોગ્ય નથી

ત્રીજા ભગતી એકાંત માન્યતાના નિષેધનો હેતુ—

અમ્યવિધિનિષેધાચત્તરપ્રધાનત્વાનુભવસ્યાપ્યયા યમાન-
ત્વાન્ ॥૨૮॥

અર્થ—કરણકે આ શબ્દનો ક્રમે કરીને વિધિ અને નિષેધ તે બેમાંથી એકના પ્રધાનપણાનો અનુભવ અખાદિત હોવાથી આ ત્રીજા ભગતી પણ એકાંત સ્વીકાર વ્યાજબી નથી

વિશેષાર્થ—શબ્દ પદાર્થના સ્વરૂપથી સત્ય અને પરરૂપ અસત્ય તે બંનેને ક્રમે કરીને પ્રધાનપણેજ કહે છે આ વાત પણ બરાબર નથી કરણકે ઉપરના બે ભગ હંમણા જ વિચારી જયા ડીએ દેલેમા સત્યને પ્રધાનતાથી અને અસત્યને ગૌણપણે કહેવામા પ્રથમ ભગ ઉપચુડત છે તેમજ બીજે ભગ નિષેધને પ્રધાનતાથી અને વિધિને ગૌણપણે કહે છે હવે આ પ્રમાણે શબ્દ બંનેને પ્રધાનપણે જ કહેતો, જગતમા જે ગૌણ અને મુખ્યભાવ પૃથક પૃથક હોય છે તેનો જ લોપ થઈ ભય માટે ઉપરોક્ત ત્રીજા ભગતી એકાંત આગ્રહ અયોગ્ય છે

ચોથા ભગના એકાંત સ્વીકારનો નિરાસ—

યુગપદ્ધિનિષેધાન્મનોર્થમ્યારાચન્નવાસાવિતિ ચ

~ ચતુરસ્રમ્ ॥૨૯॥

અર્થ—શબ્દ એકીસાથે એક કાળમા વિધિ અને નિષેધ રૂપ અર્થને પ્રતિપાદન કરવામા અવાચક જ છે એ પણ એકાત પક્ષ વ્યાજ્ઞી નથી

વિશેષાર્થ—શબ્દ એકીસાથે એકકાળમા વિધિ અને નિષેધરૂપ અર્થનો અવાચક જ છે આ પક્ષનો એકાત આગ્રહ કરવો તે પણ તદ્દન અયોગ્ય છે કારણકે શબ્દનો આચાર પણ ધર્મ છે તે સત્ય છે પરંતુ અવાચકજ છે બીજો નથી આ પક્ષ એકાત વ્યાજ્ઞી નથી કારણકે શબ્દ વિધિપ્રધાનપણ છે, નિષેધ પ્રધાનપણ છે તેમજ શબ્દ ક્રમેક્રમીને વિધિપ્રધાન અને નિષેધપ્રધાન બન્નેનોપણ વાચક છે તે તે મર્વનો અપલાપ કરી શબ્દ યુગપત્ વિધિ નિષેધરૂપ અર્થનો અવાચક જ છે તે કથન વ્યવહારનો ભગ કરનાર છે

તેમજ માણસ માત્રની શબ્દ પ્રવૃત્તિ વિધિમૂખે, નિષેધમૂખે, ક્રમેક્રમી બન્ને ના પ્રધાનપણે વિગેરે સાત પ્રકારે થાય છે એટલે કોઈપણ પક્ષનો એકાત આગ્રહ રાખવો તે તદ્દન અયોગ્ય છે

ચોથાભગના એકાત પક્ષના પ્રતિષેધનો હેતુ —

તસ્યાવક્તવ્યશબ્દેનાપ્યવાચ્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ ॥૩૦॥

અર્થ—કારણકે અવક્તવ્ય શબ્દ માત્રથી શબ્દનો અવાચ્યત્વનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થશે.

વિશેષાર્થ—જો શબ્દ અવક્તવ્ય ધર્મને જ પ્રતિપાદન બનાવે છે એમ માન્યો તે તે શબ્દથી વાચ્યનો બોધ જ

નહિ યાય અને તેમ યાય તો શબ્દ દ્વારા જે અર્થનું લાભ થયું જોઈએ અને તે દ્વારા પ્રવૃત્ત કે નિવૃત્તિ થવી જોઈએ તે વ્યવહાર પણ અટકી જશે માટે શબ્દ અવકતવ્ય પણ છે, અને વખતવ્ય પણ છે તે રૂપ આદ્યાદ શૈલીનો સ્વીકાર આવશ્યકજ છે

આ રીતે ચતુર્થ લગનો એકાત આશ્રહ રાખવો તે અનય કરક છે

પાચમા ભગતા એકાત આશ્રહનો હેતુ પૂર્વક -
પ્રતિષેધ.—

વિચ્યાત્મનોઽર્થસ્ય વાચક મન્નુમયાત્મનો યુગપદવાચક एव स त्त्येकान्तोऽपि न कान्त ॥ ૩૧ ॥

નિપચાત્મન સહ ક્વચાત્મનશ્ચાર્થસ્ય વાચક્ત્વાવાચક્ત્વાભ્યામપિ શબ્દસ્ય પ્રતીયમાનત્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ— 'શબ્દ વિધિરૂપ અર્થનો વાચક છતાં ઉભય સ્વરૂપ અર્થનો એકી સાથે અવાચકજ છે' એવો એકાત આશ્રહ રાખવો તે સારો નથી ॥ ૩૧ ॥

કારણકે, શબ્દ નિષેધરૂપ અર્થનો વાચક છતાં ઉભય સ્વરૂપ અર્થનો એકી સાથે અવાચક પણ માન્ય પડે છે ॥ ૩૨ ॥

વિરોપાર્થ — શબ્દ વિધિરૂપ અર્થનો - વાચક છતાં તેજવખતે ઉભયસ્વરૂપ અર્થનો એકી સાથે અવાચકજ છે આ પક્ષનો પણ એકાત આશ્રહ રાખવો અયોગ્ય છે કારણકે શબ્દ નિષેધરૂપ અને ક્રમે કરીને વિધિ નિષેધરૂપ

અર્થનો વાચક છતા ઉભયપ્રધાન અર્થનો એકી સાથે અવાચક પણ મળી શકે છે તેમજ કેવળ વિધિપ્રધાન, કેવળ નિષેધપ્રધાન, ક્રમે વિધિનિષેધપ્રધાન અને એકી સાથે ઉભયવચ્ચનો અવાચક પણ શબ્દ હોય છે એટલે આ એકાત આશ્રહ અયોગ્ય છે એકાત આશ્રહ તો ત્યારે જ ગાખી પ્રકાય કે પોતાના મન્તવ્ય સિવાય બીજા ધર્મ ને શબ્દ પ્રતિપાદન કરતો ન જ હોય પરતુ શબ્દ તો બીજા છ પ્રકારે પણ પ્રતિપાદન કરે છે એટલે કેવળ એકાન્તે પાચમાજ ભગનો સ્વીકાર કરવો તે અયોગ્ય ઠરે છે

પ્રમાણગતા એકાન્ત પક્ષનો નિરાસ અને તેનો હેતુ.—

નિષેધાત્મનોર્થસ્ય વાચકઃ સન્નુભયાત્મનો યુગપદવાચક
વાચમિત્યપ્યવધારણ ન રમણીયમ્ ॥ ૩૩ ॥

ઠ્ઠરયાઽપિ સવેદનાત્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ — ‘શબ્દ નિષેધરૂપ અર્થનો વાચક છતા ઉભયવચ્ચ અર્થનો એકીસાથે અવાચક જ છે’ આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય પણ સુદર નથી ॥ ૩૩ ॥

ઠ્ઠરણકે બીજીરીતે પણ , શબ્દનો અનુભવ થાય છે એટલે ઉક્ત ભગનો એકાન્ત આશ્રહ અયોગ્ય છે ॥ ૩૪ ॥

વિશેષાર્થ — શબ્દ નિષેધરૂપ અર્થનો વાચક છતા ઉભયવચ્ચ અર્થનો એક કાલમા અવાચક જ છે આ એકાન્તપક્ષ પણ અયોગ્ય છે ઠ્ઠરણકે આની પૂર્વના વિધિપ્રધાન, નિષેધપ્રધાન, ક્રમે ઉભયપ્રધાન, એક કાળમા એકી સાથે ઉભયપ્રધાન હોવાથી અવાચક, વિધિ સહિત એકી

સાથે ઉભયપ્રધાન હોવાથી અવાચક, અને ક્રમે વિધિનિષેધ સહિત એકીસાથે ઉભયપ્રધાન હોવાથી અવાચક વિગેરે લગને પણ શબ્દ પ્રતિપાદન કરે છે તો આનો એકાત આશરું અયોગ્ય છે

આરીતે, શબ્દ વિધિ વગેરેને પણ પ્રધાનપણે કહેતો હોવાથી એકાતપણે આ છટ્ટા લગનો આશરું અયોગ્ય છે

એકાત સાતમા લગની માન્યતાનો પ્રતિષેધ

ક્રમાક્રમામ્યામુખ્યસ્વભાવસ્ય ભાવસ્ય વાચકશ્વાવાચકશ્ચ
ધ્વનિર્નાન્યથેત્યપિ મિથ્યા ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—શબ્દ ક્રમેકરીને ઉભયસ્વભાવવાળા પદાર્થનો વાચકછટ્ટા, એકી સાથે ઉભય સ્વરૂપવાળા અર્થનો એકકાલમા અવાચક જ બને છે આથી બીજો પ્રકારે શબ્દ નથી જ આવા નકારનો એકાત આશરું પણ કેવળ નકારો છે

વિશેષાર્થ—ક્રમેકરીને વિધિનિષેધનો વાચક સહિત યુગપત્ વિધિનિષેધનો અવાચકજ શબ્દ છે આ એકાત આશરુંવાળો પણ પણ યોગ્ય નથી

એકાત સાતમા લગની માન્યતાના પ્રતિષેધનો હેતુ—

વિધિમાનાદિપ્રધાનતયાઽપિ તસ્ય પ્રસિદ્ધે ॥ ૩૬ ॥

અર્થ—કારણકે શબ્દ કેવળ વિધિવિગેરેને પણ પ્રધાનપણાએ કહે છે અને તેવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી આ સાતમા લગનો એકાત આશરું અયોગ્ય છે

વિશેષાર્થ—જો આ સાતમા લગને એકાન્ત માનવામા આવે તો તે પણ અયોગ્ય છે, કારણકે શબ્દ કેવળ વિધિપ્રધાન, કેવળ નિષેધપ્રધાન, ક્રમે વિધિનિષેધપ્રધાન, યુગપત્

વિધિનિષેધપ્રધાન હોવાથી અવાચક, વિધિસહિત યુગપત્
વિધિનિષેધપ્રધાન હોવાથી અવાચક, અને નિષેધ સહિત
યુગપત્ વિધિનિષેધપ્રધાન હોવાથી અવાચક પણ હોઈ
શકે છે એટલે એકાતે તેનો આશ્રહ તદ્દન અયોગ્ય છે છે

આરીતે સાતે લગભાથી કોઈ પણ લગનો એકાત
તે આશ્રહ રાખવો તે તદ્દન અનુભવથી પણ અયોગ્ય છે ઠારણ
કે શબ્દ આ સાતેને પ્રતિપાદન કરનાર છે, પરંતુ તેમાથી
જડનો એકાતે પ્રતિપાદક નથી

એકજીવ વિગેરે વસ્તુમા વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ
અનન્તધર્મેના સ્વીકાર જૈન દર્શનકારો સ્વીકારે છે તા તે
રીતે અનન્ત ધર્મને અનુસરીને અનન્તલગી પ્રાપ્ત થવી જોઈએ
પરંતુ કેવળ સમલગીની માન્યતા રાખવી તે યુક્તિયુક્ત નથી
કેવળકે પદાર્થમા રહેલા અનન્તધર્મેના વાચક શબ્દો પણ
અનન્ત હોવા જોઈએ કેમકે વાચકની મહ્યાનો આધાર
ધર્મરૂપ વાચ્ય ઉપર રહે છે. એટલે અનન્તધર્મ હોવાથી
એકે ધર્મદીક એકે લગ એરીતે અનન્તલગી થવી
જોઈએ પરંતુ સમલગી યોગ્ય નથી તે શકાનો હવે
પ્રતિષેધ કરે છે

મખલલગી અસગત છે તે ગ કાને પ્રગટ કરવા
પૂર્વકે નિરાસ

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्यु-
पगमेनानन्तधर्मासद्वादसद्गतैव समभङ्गीति न चेत्तिसि
नियमम् ॥ ३७ ॥

અર્થ — એકજ વસ્તુમા વિધિ તરીકે યોગ્યતા અને
નિષેધ તરીકે નિષેધપામતા અનન્તધર્મેના સ્વીકારથી અનન્ત

લગીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અને તેથી આ સમસ્યા અસંગ-
તજ છે એમ મનમાં જરાપણુ વિચારવું નહિ

સમસ્યા સંગત નથી તે માન્યતાના પ્રતિષેધનો હેતુ -

વિધિનિષેધમકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાય વસ્તુન્યનન્તાનામપિ

સમસ્યાનામેવ સમવાત્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ — એજ વસ્તુને વિષે રહેલા દરેક પ્રયાગને
આશ્રયિને વિધિ અને નિષેધના પ્રકારોની અપેક્ષાએ અનતી
પણુ સમસ્યાઓજ સંભવી શકે છે

[વિશેષાર્થ — દરેક પદાર્થમાત્રમા અનન્ત ધર્મ છે
ને આ અનન્તધર્મ વાચ્ય છે તો તેના વાચકો પણ અનન્ત
હોવા જોઈએ જેટલા વાચક શબ્દો તેટલા ભગ તેરીતે
અનત લગી છે પણ સમસ્યા નથી તે ગ્રહા અચોચ છે

કારણકે વસ્તુના અનત ધર્મો પૈકીના એકેક ધર્મને
આશ્રયિને સ્વરૂપે કરીને સત્ત્વ અને પરત્વે અસત્ત્વ વિગેરે
માની અનન્તે ધર્મની અનન્ત સમસ્યા ઘટી શકે છે
તેથી સમસ્યામાં કોઈ જાતનો વાધો નથી આવતો.

જેમકે, એકજ મનુષ્યમા ચૈતન્યધર્મ, મનુષ્યત્વ, જીવત્વ
વિગેરે અનત ધર્મોની વિધિ અને પ્રતિષેધની વ્યસ્ત આ
સમસ્તની કાપનાથી અનન્ત સમસ્યા થાય છે આ
એમ ન માની જેસવું જોઈએ કે જેટલા ધર્મ છે તેટલાજ તે
વાચક શબ્દો તે ભગ છે અને તે ભગ ધર્મો અનતહોવા
અનત છે પરંતુ વસ્તુના વસ્તુમા જેટલા ધર્મ હોય તે દરેક
સાત સાત વિકાસ અને છે એટલે અનન્ત સમસ્યાની જ
પણુ અનતલગી નહિ

प्रतिपर्याय प्रतिपाद्यपर्यनुयोगाना सप्तानामेव सभवात् ॥३९॥

अर्थ —सप्तलगीञ् सलवी शके छे ढारणुके वस्तुना हरेक पर्यायसभधी प्रतिपाद्य प्रश्नो सातञ् सलवी शके छे सातप्रकारना प्रश्नोनु कारणु —

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥ ४० ॥

अर्थ —प्रश्नोपणु सातञ् सलवे छे ढारणुके प्रश्नो सभधी जिज्ञासाओ निश्चयधी सातञ् प्रकारनी छे सातप्रकारनी जिज्ञासाओनु कारणु —

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तधैव तत्सन्देहसमुत्पादात् ॥ ४१ ॥

अर्थ —ते जिज्ञासाओ पणु सातञ् सलवे छे कारणु-के ते जिज्ञासाओना कारणुभूत सन्देह सात प्रकारेञ् सलवे छे सात प्रकारना सन्देहनु कारणु.

तस्यापि सप्तप्रकारत्वनियमः स्वगोचरमस्तुधर्माणा सप्त विधत्वस्यैवोपपत्तेः ॥ ४२ ॥

अर्थ —ते सन्देह सात प्रकारना छे ढारणुके ते सन्देहना पणु सातप्रकारना निश्चयना ढारणुभूत सन्देहना विषयभूत वस्तुना धर्मा सात प्रकारेञ् धरी शके छे

विशेषार्थ —लग ओटले वस्तुनु अउप दशावनारी वाक्यरचना हुवे सात प्रकारे ओकर वस्तु के तेना धर्मना अउपने दशावनारी वाक्यरचना ते सप्तलगी

डोडपणु ओक पदार्थ के तेना डोडपणु ओकधर्मविषयक सात / लग केम पडे छे ते शका अडेने हरेकने उपस्थित

લગીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અને તેથી આ સમસ્યા અમગ-
તણ છે એમ મનમાં જરાપણ વિચારવું નહિ

સમસ્યા સંગત નથી તે માન્યતાના પ્રતિષેધનો હેતુ -
વિધિનિષેધમકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાય વસ્તુન્યનન્તાનામપિ
સમસ્યાનામેવ સમવાત્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ — એક વસ્તુને વિષે રહેલા દરેક પચાવને
આશ્રયિને વિધિ અને નિષેધના પ્રકારોની અપેક્ષાએ અનતી
પણ સમસ્યાઓને સભવી શકે છે

[વશેપાર્થ] — દરેક પદાર્થમાત્રમાં અનન્ત ધર્મ છે.
ને આ અનન્તધર્મ વાચ્ય છે તે તેના વાચકો પણ અનન્તા
હોવા જોઈએ જેટલા વાચક શબ્દો તેટલા ભગ તેરીતે
અનત ભગી છે પણ સમસ્યા નથી તે ગણા અયોગ્ય છે.

કારણકે વસ્તુના અનત ધર્મો પૈકીના એકેક ધર્મને
આશ્રયિને સ્વરૂપે કરીને સત્ત્વ અને પરરૂપે અસત્ત્વ વિગેરે
માની અનન્તે ધર્મની અનન્ત સમસ્યા ઘટી શકે છે.
તેથી સમસ્યામાં કોઈ જાતનો વાધો નથી આવતો.

જેમકે, એક જ મનુષ્યમાં ચૈતન્યધર્મ, મનુષ્યત્વ, જીવત્વ
વિગેરે અનત ધર્મોની વિધિ અને પ્રતિષેધની વ્યસ્ત અને
સમસ્તની સંપનાથી અનન્ત સમસ્યા થાય છે આથી
એમ ન માની જોઈએ કે જેટલા ધર્મ છે તેટલા જ તેના
વાચક શબ્દો તે ભગ છે અને તે ભગ ધર્મો અનત હોવાથી
અનત છે પરંતુ વસ્તુત વસ્તુમાં જેટલા ધર્મ હોય તે દરેકને
સાત સાત વિકલ્પ અને તે એટલે અનન્ત સમસ્યા ઘટે
પણ અનત ભગી નહિ

પ્રતિપર્યાય પ્રતિપાત્રપર્યનુયોગાના સપ્તાનામેવ સમવાત્ ॥૩૯॥

અર્થ.—સમલગી૪ સલવી શકે છે કારણકે વસ્તુના દરેક પર્યાયસખધી પ્રતિપાદ્ય પ્રશ્નો સાતજ સલવી શકે છે માત્રપ્રકારના પ્રશ્નોનુ કારણ —

તેપામપિ સપ્તત્વ સપ્તવિધતઃજિજ્ઞાસાનિયમાત્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ —પ્રશ્નોપણુ સાતજ સલવે છે કારણકે પ્રશ્નો સખધી જિજ્ઞાસાઓ નિશ્ચયથી સાત૪ પ્રકારની છે સાતપ્રકારની જાગ્યાઓનુ કારણ.—

તસ્યા અપિ સપ્તવિધત્વ સપ્તધૈવ તત્સન્દેહસમુત્પાદાત્ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ —તે જિજ્ઞાસાઓ પણ સાતજ સલવે છે કારણ— કે તે જિજ્ઞાસાઓના કારણભૂત સન્દેહ સાત પ્રકારેજ મલવે છે સાત પ્રકારના સન્દેહનુ કારણ.

તસ્યાપિ સપ્તપ્રકારત્વનિયમઃ સ્વગોચરવસ્તુધર્માણા મ્પતિરત્વસ્યૈવોપપત્તેઃ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ —તે સન્દેહ સાત પ્રકારના છે કારણકે તે સન્દેહના પણ સાતપ્રકારના નિશ્ચયના કારણભૂત સન્દેહના વિનયભૂત વસ્તુના ધર્મો સાત પ્રકારેજ ઘટી શકે છે

વિશેષાર્થ —લગ એટલે વસ્તુનું સ્વરૂપ દર્શાવનારી વાક્યરચના હવે સાત પ્રકારે એકજ વસ્તુ કે તેના ધર્મના સ્વરૂપને દર્શાવનારી વાક્યરચના તે સમલગી

કોઈપણ એક પદાર્થ કે તેના કોઈપણ એકધર્મવિષયક સાતજ લગ કેમ પડે છે તે શકા મહેજે દરેકને ઉપસ્થિત

ધાય. તેથી તે ખુવાસા માટે ઉપરોક્ત સૂત્રો - ઉપયુક્ત છે
 ઠોઈપણ એક ધર્મવિષયક માણસ પ્રશ્નો પુછી, શકે તો
 સાતજ પ્રકારે પુઝી શકે તેમ છે હવે તે પ્રશ્નો પુઝીને
 તે જવાબદારા માણસની ઇચ્છા પોતાની જિજ્ઞાસા
 મતોપવાની હાય છે એટલે પ્રશ્નો પૂછ્યા પહેલા
 માણસને અચુક વસ્તુનું કે અચુક ધર્મનું શુ સ્વરૂપ છે તે
 જાણવાની ઇચ્છા ધાય છે અને ત્યારબાદ તેને-પોતાની મેળે
 પોતાને સતોષ ન થવાથી સામાને સાત પ્રશ્ન પુઠે છે અને
 વસ્તુ સ્વરૂપ જાણે છે હવે માણસને સ્વરૂપ જાણવાની જિજ્ઞાસા
 પણ ત્યારેજ ધાય કે પોતાને ઠોઈપણ વસ્તુમા સશય પડે
 અને તે સાત સશયો પણ લિલ્લ રિત સાત સદેહના ધર્મો
 ને અનુસરીને સાત પ્રકારેજ ધાય છે

એટલે પ્રથમ સદેહના વિષયભૂત સાતધર્મોને
 અનુસરીને સાતજ સદેહો ધાય ત્યારબાદ તે સદેહને
 દૂર કરવા વસ્તુને જાણવાની જિજ્ઞાસા ધાય અને ત્યારબાદ
 તે જિજ્ઞાસાને દૂર કરવા માટે સાત પ્રશ્નો સામા માણસને
 પૂછવામા આવે છે જેમકે, 'પદાર્થ' છે? નથી? કે
 અવકલ્પ્ય છે? હવે તેના જવાબરૂપે જે સાત વાક્ય
 ઉચ્ચારવામા આવે તજ સમલગી

સમલગીમા મૂખ્ય અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવકલ્પ્ય
 છે પરંતુ તે વ્રણના મિશ્રણથી સ્વતંત્ર જુદાજ અર્થને
 પ્રતિપાદન કરનાર હેતુ સાત વિકલ્પ ધાય છે આ મિવાય
 આમા જમે તેટલા પરિવર્તનો કરવામા હુઆવે તોપણ
 સાત જગ સિવાય ઠોઈપણ જાતનું વિશેષ પ્રતિપાદન
 યતું નથી

જેટલા ધર્મો તેટલીજ સમસલગી છે અર્થાત્ એકજ વસ્તુના એકજધર્મ વિષયક વિરોધમાની લડનારાઓને સમસલગી સમાવવામા અભેદ છે.

સમસલગીના બે ભેદ

સમસગી સકલાદેશસ્વભાવા વિકલાદેશસ્વભાવા ચ ॥૪૩॥

અથ —આ સમસલગી સકલાદેશ સ્વભાવવાળી અને વિકલાદેશ સ્વભાવવાળી એમ બે પ્રકારે છે

વિશેષાર્થ —આ સમસલગીના બે ભેદ છે એક મકલાદેશ ને બીજી વિકલાદેશ. કોઈપણ એક ધર્મદ્વારા વસ્તુને અભેદ રીતે કહેવાય છે ને તેની જે સમસલગી થાય તે મકલાદેશ સમસલગી તેમજ કોઈપણ ધર્મ વિષયક ભેદ દ્વિવિધ વસ્તુને બોધ થાય ને તેની જે સમસલગી કરવામા આવે તે વિકલાદેશ સમસલગી

સકલા દેશાનુ લક્ષણ —

પ્રમાણપતિપન્નાનન્તધર્માત્મકવસ્તુન કાલાદિભિરભેદવૃત્તિ
થાન્યાદભેદોપચારાદ્વા યોગપત્રેન પ્રતિપાદક વચઃ સકલા
૭૪ ॥

અર્થ —પ્રમાણુથી જાણેલ અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુનું
વિકલિંગેરથી અભેદભાવની પ્રધાનતાથી અથવા અભેદભાવના
પચારથી સમજાલે વસ્તુને પ્રતિપાદનકરનારૂ વચન તે
સકલાદેશ

વિશેષાર્થઃ—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણદ્વારા જાણેલ અનેક ધર્માત્મક મનુષ્યો ધર્મ અને ધર્મીની અભેદભાવની પ્રધાનનાથી, અથવા અભેદભાવના ઉપચારથી, એકીસાથે પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે સકલાદેશ

પ્રમાણસિદ્ધ અનન્ત ધર્મવાળી મનુષ્યના કેટલે એક ધર્મને ભેદવૃત્તિ કે ભેદઉપચારથી કુમેકરીને પ્રતિપાદન કરનાર વચન તે વિકલાદેશ

તેજ પ્રમાણે જ્યારે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોની કાલ વિગેરે સાથે અભેદવિવક્ષા હોય ત્યારે તે અસ્તિત્વાદિરૂપ એક શબ્દ વડે મન્વાદિરૂપ એકધર્મને જણાવવા હતા તદ્દરૂપ અનેક ધર્મને પ્રતિપાદન કરે તેને યૌગપદ્ય કહેવામા આવે છે

જ્યારે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોની કાલવિગેરેની સાથે ભેદ વિવક્ષા હોય ત્યારે તે અસ્તિત્વાદિ શબ્દ નાસ્તિત્વ વિગેરે અનેક ધર્મને પ્રતિપાદન નહિ કરી શકતો હોવાથી તેને કુમ કહે છે

દ્રવ્યને દ્રવ્ય શબ્દદ્વારા જણાવવામા આવે તો તે અભેદવૃત્તિ છે કારણકે દરેક દ્રવ્યમા દ્રવ્યત્વરૂપથી અભેદ છે ઘટ અને મનુષ્ય વિગેરેમા દ્રવ્ય ઘટાવવામા આવે તો તે અભેદોપચાર છે

આ અભેદવૃત્તિ અને અભેદોપચાર કાલવિગેરે દ્વારા આઠપ્રકારે થાય છે તે આ પ્રમાણે ૧ કાલ ૨ આત્મસ્વરૂપ ૩ સખ ધ, ૪ સસર્ગ ૫ ઉપકાર ૬ શુભીદેશ ૭ અર્થ ૮ શબ્દ

કાળ—‘સ્યાદસ્યેવ જીવાદિ વસ્તુ’—‘કથચિત્તુ જીવાદિ વસ્તુ છેમ,’

આમા જે કાળમા જીવાદિ વસ્તુમા અસ્તિત્વ ધર્મ છે તે કાળ દરમિયાન જીવાદિ વસ્તુમા અવક્રાવ્યરૂપ બીજા સમગ્ર ધર્મો પણ છે આવી એક કાળમા અને એક અધિકરણમા અન્તિત્વાદિનો અભેદ છે, અર્થાત્ કાલિક સમઘથી તે તે પદાર્થોના સર્વે ધર્મ અભિન્ન છે કારણકે એક કાલમા તે સર્વે વિદ્યમાન છે

આત્મસ્વરૂપ—જેમ જીવાદિ વસ્તુમા અસ્તિત્વ ગુણસ્વરૂપે છે તેમ બીજા પણ તેમા રહેલા અનત ધર્મો જીવાદિના ગુણસ્વરૂપે છે આથી જીવાદિમા ‘અન્તિત્વ’ જેમ આત્મસ્વરૂપે છે તેમ બીજા પણ જીવના ધર્મો જીવમા આત્મસ્વરૂપે છે આરીતે આત્મસ્વરૂપથી પણ જીવાદિની અભેદવૃત્તિ બને છે

સમઘ—જેવીરીતે, જીવ વિગેરેમા ‘અન્તિત્વ’ ધર્મ તાદાત્મ્ય સમઘથી ગ્હે છે તેજ પ્રમાણે બીજાપણ જીવના ધર્મો જીવમા તાદાત્મ્ય સમઘે રહે છે કારણકે હંમેશા ધર્મ ધર્મોનો સમઘ તાદાત્મ્ય સમઘધ્વારા બને છે આરીતે સમઘધ્વારા અભેદવૃત્તિ બને છે

સમર્ગ—જેમ જીવ વિગેરેમા અસ્તિત્વનો સમર્ગ છે તેમ બીજા ધર્મોનો પણ જીવમા સમર્ગ છે માટે સમર્ગને લઈને પણ અભેદવૃત્તિ છે કોઈ અહિ શકા રહે સમર્ગ અને સમઘમા કાઈ ખાસ ફેર નથી છતા

લઇને આપણે શુભોને લિપ્ત માનીએ છીએ આથી અહિં પણ અભેદવૃત્તિ ઘટી શકતી નથી

૩ સખ ધ—દ ડના સખ ધથી દંડી, છત્રના સખ ધથી છત્રી, અને ધનના સખ ધથી ધની કહેવાય છે આમા દ ડના સખ ધથી છત્રનો અને ધનનો સખ ધ જેમ બુદ્ધો છે તેજ રીતે પર્યાયાર્થિકનયના મતે ઘટોઽસ્તિ ત્યા ઘટમા સત્ત્વમખ ધ છે પણ ઘટનો અસત્ત્વ સખ ધ તે સત્ત્વ સખ ધથી બુદ્ધો છે જ્યારે આ રીતે સખ ધ લિપ્ત હોય ત્યારે પર્યાયાર્થિક નયના મતે સખ ધીમા સખ ધોનો અભેદ નજ ઘટી શકે પરતુ ભેદ જ ઘટે

૪ મ સર્ગ—આજ્ઞમાણે સસર્ગને લઇને પણ બુદ્ધ બુદ્ધા સત્ત્વોનો પદાર્થોમા અભેદ ન ઘટી શકે કારણકે પર્યાયાર્થિક નયના મતે સસર્ગોની લિપ્તતાને લઇને સસર્ગોનો ભેદ થાય છે, તે પણ અનુભવ સિદ્ધ છે

૫ ઉપકાર—આ ઉપકારનો વિચાર કરીએ તો પણ અભેદ વૃત્તિ ઘટી શકતી નથી કારણકે દરેક વસ્તુમા શુભો અનેક હોય છે અને આ દરેક શુભો લિપ્ત લિપ્ત ઉપકાર કરતા હોય છે બે આ દરેક શુભો એકજ ઉપકાર કરે છે, એમ મનીએ તો પદાર્થના લિપ્તલિપ્ત શુભોનો વ્યકાજ નકામો થઈ પડે આ રીતે પર્યાયાર્થિક નયના મતે ઉપકારમા પણ અભેદવૃત્તિ ન ઘટી શકે

૬ શુભીદેશ—પર્યાયાર્થિકનયના મતે શુભોની લિપ્તતાને લઈને શુભીદેશની પણ અભેદવૃત્તિ ન ઘટી શકે પરતુ ભેદવૃત્તિ ઘટી શકે

૭ અર્થ—બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મોના આધારભૂત ધર્મોની પણ પર્યાયાર્થિકનયના મતે ધર્મને અનુસરીને લિખતા માનવી જોઈએ કારણકે જે બુદ્ધા બુદ્ધા ધર્મોના આધારમા ઐક્ય સ્વીકારીએ તો તે ધર્મોનું પણ ઐક્ય થવું જોઈએ અને તેમ થાય તો જે ધર્મોની લિખતા છે તે પણ ન હોવી જોઈએ પરંતુ તેમ જનતું ન હોવાથી અલેદવૃત્તિ ન થતી શકે

૮ શબ્દ—શબ્દને અનુસરીને પણ પર્યાયાર્થિકનયના મતને અનુસરીને લિખ લિખ માનવા જોઈએ, કારણકે શબ્દ દરેક ધર્મને અનુસરીને બુદ્ધા બુદ્ધા હોય છે અને જે તેમન માનીએ તો સર્વ પદાર્થો એજ્ઞ શબ્દના વાચ્ય બને અને તેમ જનતા ખીન્ને શબ્દ જ ન ગહે આથી અર્થના લેદથી શબ્દ પણ, લિખ માનવો જોઈએ

આગીતે આ કાળ વિગેરેદ્વારા પર્યાયાર્થિક નયના ને અલેદવૃત્તિ સિદ્ધ થતી નથી ત્યા આગળ કાળ વિગેરેથી લિખ પદાર્થોનો સકલા દેશમા અલેદોપચાર સ્વીકારવો જોઈએ

આ પ્રમાણે અલેદવૃત્તિ અને અલેદોપચારદ્વારા પ્રમાણવો જાણેલા અનત ધર્માત્મક વસ્તુને એટી માથે પ્રાંતપાદન કરનાર વાક્ય તે સકલાદેશ છે, જેનું ખીજુ નામ પ્રમાણવાચ્ય કહેવામા આવે છે અને આ સકલાદેશની જે સંસારગી ઘટાવવામા આવે તેને પ્રમાણ સપ્તલગી કહે છે

સમ્મલગી વિપયક ઉદાહરણ — મણીલાલ વિરે સમ્મલગી ઘટાવવી હોય તો પ્રથમ માતધર્મેને અનુસરીને મણીલાલ છે, નથી, કે અવાચ્ય છે વિગેરે માત સદેહ થાય, અને ત્યારબાદ મણીલાલનું 'છે' 'નથી' વિગેરેમાનું શું સ્વરૂપ છે તે જાણવામાટે મદેહને અનુસરીને સાત જિજ્ઞાસાઓ થાય. અને પછી તે જિજ્ઞાસાઓના જવાબ મેળવવા માટે સાત પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે, અને તેમા પહેલો પ્રશ્ન એ પુછવામા આવે છે કે મણીલાલ છે ? ત્યારે તેના જવાબમા કહેવામા આવે છે સ્યાદત્યેવ મળીલાલ આ પ્રમાણે ધીલ પછુ પ્રશ્નો પૂછી સ્યાદનાસ્ત્યેવ મળીલાલ, સ્યાદસ્ત્યેવ મ્યાદનાસ્ત્યેવ મળીલાલ, સ્યાદવત્ત યમેવ મળીલાલ, સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવત્ત યમેવ મળીલાલ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવત્ત વ્યમેવ મળીલાલ, સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ મ્યાદવત્ત વ્યમેવ મળીલાલ આ સાત જવાબોરૂપ સાત વાચ્ય સદેહ ટાળવા માટે બોલવામા આવે છે ને તેનેજ સમ્મલગી માનવામા આવે છે

'મ્યાદસ્ત્યેવ મળીલાલ' 'મ્યાદન્નાસ્ત્યેવ મળીલાલ'

આ બે વાક્યોમા પ્રથમમા મણીલાલ મણીલાલના સ્વરૂપે છે પરંતુ માણેકલાલ વિગેરેના રૂપે નથી. અથવા સ્વદ્રવ્ય ચૈતન્યરૂપે મણીલાલમા સત્ત્વ છે અને પરદ્રવ્ય પુદ્ગલ વિગેરેપણાએ કરીને મણીલાલમા અસત્ત્વ છે

હવે ત્રેત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તોપણ મણીલાલના આત્મપ્રદેશથી અધિષ્ઠિત આકાશપ્રદેશ તે સ્વચેત્ર અને તે ન્યચેત્રથી મણીલાલમા સત્ત્વ અને પરચેત્રથી અસત્ત્વ છે.

મણીલાલે જેટલું આયુષ્ય ખાંચું હોય તે આયુષ્યકાળ તે મણીલાલનો સ્વકાળ અને ઈતર તે પરકાળ હવે પોતાના સ્વકાળથી મણીલાલમા મત્વ છે અને પરકાળથી અમત્વ છે

મણીલાલમા ભાવદષ્ટિએ વિચારીએ તોપણ જ્ઞાનાદિ તે મણીલાલનો સ્વભાવ અતે ઈતર તે પરભાવ આમા સ્વભાવથી મણીલાલમા મત્વ અને પરભાવથી અસત્વ છે

આજરીતે, પરિભાણથી, નયથી, ને નિક્ષેપ વિગેરેથી પણ મત્વ અને અસત્વ પદાર્થમા ઘટાવી શકાય છે

તીજે લગ સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ મણીલાલ

મણીલાલ પોતે કુમાર્પિત સ્વદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ સત્ત્વરૂપ તથા પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની અપેક્ષાએ અસત્ત્વરૂપ ઉભય ધર્મવાળો છે ધ્યાન રાખવું કે ત્યારે એક લગ ઉપયુક્ત હોય છે ત્યારે બીજે લગ ગૌણ તરીકે તે પદાર્થમા જરૂર હોયજ છે

ચોથોલગ સ્યાદવક્તવ્યમેવ મણીલાલ

એકકાળમા એકીસાથે પ્રધાનરીતે મણીલાલમા સ્વ ને પર દ્રવ્યક્ષેત્ર કાળ અને ભાવને અનુસરીને સત્ત્વ તથા અસત્ત્વ બન્નેનું સમર્થન કરવાનું સામર્થ્ય ડોઠપણુ શબ્દમા ન હોવાથી આવચ્યરૂપ ચોથો લગ માનવામા આવે છે

પાચમો સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ મણીલાલ:

એકકાળમા એકીસાથે પ્રધાનરીતે મણીલાલમા સ્વ અને પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરીને સત્ત્વ તથા અસત્ત્વ બન્નેનું સમર્થન કરવાનું સામર્થ્ય ડોઠપણુ શબ્દમા

સપ્તભગી વિપયક ઢિદાદરણુ — મળીલાલ વિરે
 સપ્તભગી ધગવવી દાય તો પ્રથમ સાતધર્મોને અનુસરીને મળી
 લાલ છે, નથી, કે અવાચ્ય છે વિગેરે સાત સુદેહ ધાય, અને
 ત્યાજ્યાદ મળીલાલનું 'છે' 'નથી' વિગેરેમાનું શું સ્વરૂપ છે તે
 જાણવામાટે સુદેહને અનુસરીને સાત ત્રિગણાઓ માય,
 અને પછી તે ત્રિગણાઓના જવાબ મેળવવા માટે સાત
 પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે, અને તેમા પહેલો પ્રશ્ન એ પુછ
 વામા આવે છે કે મળીલાલ છે ? ત્યારે તેના જવાબમાં કહેવામા
 આવે છે સ્યાદસ્ત્યેવ મળીલાલ આ પ્રમાણે બીજા પછુ પ્રશ્નો પૂછી
 સ્યાદ્નાસ્ત્યેવ મળીલાલ, સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદ્નાસ્ત્યેવ મળીલાલ,
 સ્યાદયત્ત્યમેવ મળીલાલ, સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદયત્ત્યમેવ
 મળીલાલ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદયત્ત્યમેવ મળીલાલ,
 સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદયત્ત્યમેવ મળીલાલ
 સાત જવાબોરૂપ સાત વાક્ય સુદેહ ટાળવા માટે બોલાવા
 આવે છે ને તેનેજ સપ્તભગી માનવામા આવે છે

'સ્યાદસ્ત્યેવ મળીલાલ' 'સ્યાદન્નાસ્ત્યેવ મળીલાલ'

આ બે વાક્યોમા પ્રથમમા મળીલાલ મળીલાલના
 સ્વરૂપે છે પરંતુ માણેકલાલ વિગેરેના રૂપે નથી. અથવા
 અદ્રવ્ય ચેત યરૂપે મળીલાલમા સત્ત્વ છે અને પરદ્રવ્ય
 પુદ્ગલ વિગેરેપણાએ કરીને મળીલાલમા અસત્ત્વ છે

હવે મેત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તોપણ મળીલાલના
 આત્મપ્રદેશથી અધિષ્ઠિત આકાશપ્રદેશ તે સ્વમેત્ર અને
 તે સ્વમેત્રથી મળીલાલમા સત્ત્વ અને પરમેત્રથી અસત્ત્વ છે

ન હોવાથી અવકતવ્ય છતા, તેનામા જ્યથિત સત્ત્વ પ્રધાનતાએ હોય છે ત્યારે પાચમો ભગ મનાય છે .

અર્થાત્ મહીલાલના એક અશમા સ્વ ચતુષ્ઠથી સત્ત્વ હોવા છતા સહાર્પિત સત્ત્વાસત્ત્વની વિવક્ષાથી અવકતવ્ય હોય છે ત્યારે આ પાચમો ભગ બને છે

હકો સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ મળીલાલ

મહીલાલ પરચતુષ્ઠય વડે અસત્ત્વરૂપ હોવા છતા ઉભય સ્વરૂપની એકકાલમા વિવક્ષા હોય ત્યારે તે અવાચક હોય છે ત્યારે હકો ભગ બને છે

અનન્તધર્મવાળા મહીલાલમા કોઈ અશે વિદ્યમાન સુખાદિ ધર્મને પરદ્રવ્યાદિ ચતુષ્ઠયની અપેક્ષાએ અસત્ત્વરૂપે માનવામા આવે છે અને બીજા અશમા જ્ઞાનાદિ ધર્મોનું આલબન કરવાથી એક કાળમા પ્રધાનપણે સ્વપર ચતુષ્ઠથી અવકતવ્ય શબ્દથી પ્રતિપાદન કરેલ અને સહાર્પિતપણે રહેલ સત્ત્વાસત્ત્વ પણ મહીલાલના પૂવોક્ત અશમા માનવામા આવે છે

સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવ મળીલાલ.

મહીલાલ સ્વ ને પર ચતુષ્ઠયવડે ક્રમે કરીને સત્ત્વા સત્ત્વરૂપ ઉભય સ્વરૂપવાળો હોવા છતા એકીલાથી પ્રધાનપણે વિવક્ષાથી અવાચક પણ છે

અનેક ધર્મવાળા મહીલાલની અદર સુખાદિધર્મને આલબન કરવાથી સ્વપર ચતુષ્ઠયવડે ક્રમિક સત્ત્વાસત્ત્વ માનવામા આવે છે અને બીજા અશમા જ્ઞાનાદિ ધર્મોનું

બર્ગ કરવા જોઈએ કારણકે તે પણ ધર્મ છે અને
 ધર્મ હોવાથી તેની પણ સમલગી થઈ શકે છે અને તેજ
 પ્રમાણે તે અસ્તિની સમલગીમા ફરી પણ અસ્તિ શબ્દ
 વચ્ચે અને તેની પણ સમલગી કરવી પડશે
 માત્ર તે અનત સમલગીઓ પ્રાપ્ત થશે અને
 તેમ ધવાથી તમારી માનેલી સમલગી અનવસ્થા દોષ
 યુક્ત થશે

ઉત્તર—અપ્રમાણિક પણે પદાર્થની કલ્પના કરવામા
 આવે તેને અનવસ્થા કહે છે પરંતુ પ્રમાણિક પણે એક
 પદાર્થની અનત કલ્પનાઓ પણે થઈ શકે છે અને તે
 પ્રમાણિકપણે થતી અનત કલ્પનાઓ અનવસ્થા દોષ યુક્ત
 નથી. 'પ્રમાણ દાખલાતરીકે,' માણસજાતની માતૃપિતૃપગમ્પગ
 માનેલી છે પરંતુ તે પ્રમાણ પુર સગ હોવાથી તેને ડોષ
 અનવસ્થામા દોષ યુક્ત કહેતું નથી તેજપ્રમાણે આ અપ્ર-
 માણિક પ્રમાણ પુર સ્વર હોવાથી અનવસ્થા દોષ યુક્ત થઈ
 શકતી નથી.

સત્ય સમલગીમા અનવસ્થા ઘટાવતા અજ્ઞાનો ધર્મમા
 પણ, ધર્મની કલ્પના કરે છે પરંતુ તે પ્રમાણે ધર્મમા ધર્મની
 કલ્પના ન કરી શકાય જેમ વૃક્ષમા વૃક્ષત્વ ધર્મે
 માનીએ છીએ તેમ તે વૃક્ષત્વ ધર્મમા યીજો અવાન્તર
 વૃક્ષત્વ અને તેમા વળી તીજો અવાન્તર વૃક્ષત્વત્વત્વ
 ધર્મ નથી માનતા. અને તેમ ન માનીને વૃક્ષનો અનવસ્થા
 દોષથી બચાવ કરવામા આવે છે તેજપ્રમાણે એક અસ્તિધર્મમા
 ધર્મને અસ્તિ ધર્મ ન હોઈ શકે અને તે ન હોવાથી સમ-
 લગીમા જોડીતે તેમ અનવસ્થા ઘટાવો છો તે અનવસ્થા
 યુક્ત નહીં થતી શકે

ધર્મો, તેમજ બીજા નિષેધધર્મો પણ અપેક્ષાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે

પરંતુ પ્રસ્તુત સમ્પ્રદાયગીતા વિધિનિષેધમાં શીત અને ઉષ્ણામ્પર્શ જેવો વિરોધ નથી જરૂરકે વિરોધ તો તેને કહેવામાં આવે છે કે જે ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા હોય અને એક વખતે એક જગ્યાએ ને એકરીતે ન રહી શકે પરંતુ પદાર્થ માત્રમાં સ્વરૂપ ચતુષ્ટયથી વિધિ અને પરરૂપ ચતુષ્ટયથી નિષેધ માનવામાં આવે છે પરંતુ જે સ્વરૂપ ચતુષ્ટય પ્રતિષેધ માનવામાં આવે તો વિરોધ આવી શકે પરંતુ તે પ્રમાણે તો તેનો સ્વીકાર કરતાજ નથી આરીતે વિરોધ દોષ પણ સમ્પ્રદાયગીતામાં નથી

૨ વૈયથિકરણ—જ્યારે અસ્તિ અને નાસ્તિ વિરોધી છે તો તે અસ્તિ અને નાસ્તિનો એક અધાર ન હોઈ શકે અને જ્યારે તે અસ્તિ નાસ્તિના બુદ્ધાબુદ્ધા અધિકરણ હોવાથી આ સમ્પ્રદાયગીતા ન ઘટી શકવાથી પ્રમાણિક નથી

ઉત્તર—વસ્તુમાત્રમાં અપેક્ષાપૂર્વક અનતધર્મો સ્વીકારવામાં કોઈપણ જાતનો બાધ નથી અને તેથી વિધિ પ્રતિષેધ કોઈપણ રીતે વિરોધી ઠરી નથી શકતા અને જ્યારે તે વિરોધી ન હોવાથી તે જાનેનું એક અધિકરણ માનવામાં પણ કાંઈ બાધ ન હોઈ શકે ? આ રીતે સમ્પ્રદાયગીતા વૈયથિક કરણ પણ દોષ લાગતો નથી

—અનવસ્થા—જેમ, કોઈપણ એક પદાર્થ કે ધર્મ વિષયક વિધિ પ્રતિષેધની કલ્પનાદ્વારા માત્ર ભગ કરવામાં આવે છે તેમ તે સાત ભાગમાં વપરાતા અસ્તિ ભગમાં પણ

સાત ભગ કરવા નોંધવે. કારણકે તે પણ ધર્મ છે અને ધર્મ હોવાથી તેની પણ સમભગી થઈ શકે છે અને તેજ પ્રમાણે તે અસ્તિની સમભગીમા ફરી પણ અસ્તિ ગણ્ડ આવશે અને તેની પણ સમભગી કરવી પડશે આરીતે અને તે સમભગીઓ પ્રાપ્ત થશે અને તેમ ધવાંથી તમારી માનેલી સમભગી અનવસ્થા દોષ યુક્ત થશે

ઉત્તર—અપ્રમાણિક પણે પદાર્થની કટપના કરવામા આવે તેને અનવસ્થા કહે છે પરતુ પ્રમાણિક પણે એક પદાર્થની અનત કટપનાઓ પણ ઘટી શકે છે અને તે પ્રમાણિકપણે થતી અનત કટપનાઓ અનવસ્થા દોષ યુક્ત ન ગણાય દાખલાતરીકે, માણસનતની માતૃપિતૃપરમ્પરા અનતી છે પરતુ તે પ્રમાણ પુર સગ હોવાથી તેને કોઈ અનવસ્થામા દોષ યુક્ત કહેતુ નથી તેજપ્રમાણે આ અનત-ભગી પ્રમાણ પુર સર હોવાથી અનવસ્થા દોષ યુક્ત થઈ શકતી નથી

સત્ય સમભગીમા અનવસ્થા ઘટાવતા અજ્ઞેનો ધર્મમા પણ ધર્મની કટપના કરે છે પરતુ તે પ્રમાણે ધર્મમા ધર્મની કટપના ન કરી શકાય જેમ વૃક્ષમા વૃક્ષત્વ ધર્મે માનીએ છીએ તેમ તે વૃક્ષત્વ ધર્મમા ખીન્ને અવાન્તર વૃક્ષત્વત્વ અને તેમા વળી તીન્ને અવાન્તર વૃક્ષત્વત્વત્વ ધર્મ નથી માનતા. અને તેમ ન માનીને વૃક્ષનો અનવસ્થા ધવાથી બચાવ કરવામા આવે છે તેજપ્રમાણે એક અસ્તિધર્મમા ખીન્ને અસ્તિ ધર્મ ન હોઈ શકે અને તે ન હોવાથી અન-ભગીમા જે રીતે તમે અનવસ્થા ઘટાવો છો તે ધર્મ નહિ ઘટી

૪ સકર—લિપ્ત લિપ્ત વસ્તુઓનું એકી સાથે રહેવું, તેને શકર દોષ કહે છે તમે માનેવ સમભગીમા, આ અસ્તિ, અને નાસ્તિ લિપ્તલિપ્ત સ્વરૂપવાળા હોવા છતા તમારા-માનવા પ્રમાણે એક જગ્યાએ એકીસાથે રહે છે અને તે બંને એકી સાથે રહેવાથી જે રૂપથી 'અસ્તિ' છે તે રૂપથી 'નાસ્તિ' પણ રહેશે અને તેમ ધવાથી આ સમભગી સકર દોષ યુક્ત થશે.

ઉત્તર—જે જોનેતરો અસ્તિ અને નાસ્તિને એરૂપે એકીસાથે સમભગીમા પ્રાપ્તમાની આ દોષને સમભગીમા જણાવે છે તેજ ભૂલ છે કારણકે જોનો કોઈપણ રીતે એક રૂપે અન્તિ નાસ્તિ માનતા નથી પરંતુ 'સ્વરૂપ ચતુષ્ટયથી અન્તિ અને પરરૂપ ચતુષ્ટયથી નાન્તિ પદાર્થમા માને છે અને તે બંને પદાર્થમા અવિરુદ્ધ સિદ્ધ થાય છે માટે આ શકર દોષ કોઈપણ રીતે સમભગીમા લાગી શકતો નથી.

૫ વ્યતિકર—પરસ્પર વિષયના જવાને વ્યતિકર કહે છે જે રૂપથી સત્ત્વ હોય તે રૂપથી અસત્ત્વ હોય અને જે રૂપથી અસત્ત્વ હોય તે રૂપથી સત્ત્વ હોય આવા વ્યતિકર દોષયુક્ત તમારી સમભગી હોવાથી અનાદરણીય છે.

ઉત્તર—અમે કોઈ કાળે એક રૂપે મત્વ અને અસત્ત્વ માનતાજ નથી અમારે ત્યા તો અસ્તિને નાસ્તિ કહેવારૂપ અને નાસ્તિને અસ્તિ કહેવારૂપ વિષયની ફેરબદલી થતી નથી પરંતુ સ્વસ્વરૂપ અને પરસ્વરૂપને કેન્દ્રમા રાખીનેજ અસ્તિ નાસ્તિ કહેવામા આવે છે માટે સમભગીમા વ્યતિકર દોષ નથી.

સ શય—વિરુદ્ધ ધર્મોને અચોક્કસ રીતે સ્પર્શનારા જ્ઞાને સશય કહે છે તેજ પ્રમાણે તમારી માનેલી સમ

લગીમા ઘડીક અન્તિ અને ઘડીક નાન્તિરૂપ વિકુદ્ધ ધર્મેને અચોક્કસ ગીતે જ્ઞાન સ્પર્શે છે માટે સશયવાળી આ મસ-
ભગીને કોણુ પુદ્ધિશાળી સ્વીકાર કરે ?

ઉત્તર—આ સંમલગી કે અનેકાતવાદ સશય રૂપ નથી કારણુકે સશયમાત્રમા સામાન્ય ધર્મેનું પ્રત્યક્ષ હોય છે અને વિશેષધર્મે અપ્રત્યક્ષ હોય છે દાખલા તરીકે, ‘આ કુકુ છે કે પુરુષ છે’ આ જ્ઞાન સશયવાળુ છે આમા સરળી ઉચ્ચાદને મોલાણુ વિગેરે સામાન્ય ધર્મેનું પ્રત્યક્ષ છે પરતુ પક્ષીઓના માળા હોવા વિગેરે વૃક્ષના, અને હાથ, પગ, મનુષ્યાકૃતિ વિગેરે મનુષ્યના વિશેષધર્મેનું અપ્રત્યક્ષ છે પરતુ સશયકોટિભૂત ણન્નેના વિશેષ ધર્મેનું તેને સ્મરણુ તો હોય જ છે

પણુ પ્રકૃત સમલગીમા સશયનું તે લક્ષણુ ઘટતું નથી કારણુકે મસલગીમા સામાન્ય ધર્મ ઉપલબ્ધ છે તેજ પ્રમાણુ સ્વરૂપ અને પરરૂપાદિ વિશેષ ધર્મે પણુ ઉપલબ્ધ હોય છે અન્તિ છે કે નાસ્તિ છે તે સશય છે પરતુ અન્તિ છે અને નાસ્તિ પણુ છે તે સશય નથી પરતુ નિશ્ચિતજ્ઞાન છે આરીતે આ સમભગી નિશ્ચિતજ્ઞાનવાળી હોવાથી સશય દોષયુક્ત નથી

૭ અપ્રતિપત્તિ—આ રીતે સમલગીમા ઉપરોક્ત દોષો લાગવાથી તે સમલગીના સશયદ્વારા સમલગીથી વસ્તુની પ્રતિપત્તિ થતી નથી માટે કરીને સમલગી અપ્રતિપત્તિ દોષવાળી હોવાથી અનાદરણીય ણને છે

ઉત્તર—ત્યારે ઉપરોક્ત દોષોનો વ્યવસ્થિતરીતે અનાદર થવાથી સમ્મલગીમા સશય રહેતો નથી અને સશય ન રહેવાથી તે દ્વારા વસ્તુનું ભાન પણ નિશ્ચિત થાય છે એટલે સમ્મલગી અપ્રતિપત્તિ દોષ રહિત છે

અભાવ—દરેક વસ્તુનો સદ્ભાવ તેનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારેજ મનાય છે તેજપ્રમાણે સમ્મલગીમા અપ્રતિપત્તિ દોષહોવાથી સમ્મલગીનું જ્ઞાન થતું નથી અને ત્યારે સમ્મલગીનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી સમ્મલગી અભાવ દોષ યુક્ત છે ને તેથી તે સમ્મલગી અનાદરણીય બને છે

ઉત્તર—પરંતુ સમ્મલગીમા નિશ્ચિતજ્ઞાન નહીં થતું હોવાથી અપ્રતિપત્તિ દોષ નથી અને અપ્રતિપત્તિ દોષ ન હોવાથી સમ્મલગીમા નિશ્ચિતજ્ઞાન થાય છે અને તે દ્વારા તેનો સદ્ભાવ છે તે પણ નિશ્ચિત થાય છે

આરીતે વસ્તુત વાસ્તવિક સમ્મલગીના અભાણુ પુરુષોએ શુદ્ધે આ આઠે આયોષે સમ્મલગીને કોષ્ટપિણુ રીતે ખોટી ઠરાવી શકતા નથી. કારણકે સમ્મલગી એ શબ્દના આપેક્ષિક ધર્મને અનુસરીને થાય છે અને ત્યારે આપેક્ષિક ધર્મનો સ્વીકાર કરવામા આવે ત્યારે આ દોષો નહીં ઉડી જાય છે

વિકલાદેશનુ લક્ષણ —

તદ્વિપરીતન્નુ વિકલાદેશ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—તે સકલાદેશથી વિપરીત તે વિકલાદેશ

વિશેષાર્થ—તયથી બાણેલ વસ્તુધર્મને લેદવૃત્તિની

પ્રમાણથી તેમજ ભેદનાઉપચારથી ક્રમપૂર્વક પ્રતિપાદન
 કરવું વચનને વિકલાદેશ

આ વિકલાદેશ વાક્યની સમજાગી તે નયસમજાગી
 કે અર્થના કોઈપણ ધર્મવિષયક વસ્તુ સ્વતંત્ર ભેદકાર્યથી
 ઉદ્ભવે તેના લે ભગ કરવામા આવે તે વિકલાદેશ છે

આ વિકલાદેશ સમજાગી નૈગમ, સમજા, વ્યવહાર,
 સ્મૃતિ, શબ્દ, સમભિજ્ઞ અને એવભૂત એ માત્ર નયના
 શેઠરીનેચાન પ્રકારે છે ને તેમા પણ નૈગમ અને સમજાના
 કે જે ભેદ ગણીએ તેા કુલ નવ પ્રકારે નયસમજાગી થાય છે
 ને વિકલાદેશ સમજાગી છે

પ્રમાણ અર્થનો ભેદ ગાથી કુગવે છે તેનુ કારણ -

તદ્ દ્વિધેદમપિ પ્રમાણમામીયપતિરન્ગપાપગમવિશેષ
 તત્પમામર્ષ્યંત પ્રતિનિયતમર્થમવધોતપતિ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ—તે (પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એન) બન્ને પ્રકારનુ
 પ્રમાણ, પોતાના જાન અવરજના કાય અને કાયોપચારથી
 પ્રતિબંધક કા તેા દ્વિ યવાથી ઉપલભ્યેત વિગ્રિષ્ટ આનર્થ
 કાત પ્રતિનિયત અર્થને પ્રમયે છે

વિશેષાર્થ—પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બન્ને પ્રમાણ
 કમનુ જાન છે અને જાન રૂતિ, રૂત, વ્યવધિ, મન,
 વર્ણ અને કૃત્ય એ પા ર નેદે છે તેનના પરોક્ષ જાન
 પોતાના અવરજના કાયોપચારદ્વારા ઉપલભ્યેત જામર્થથી
 વસ્તુને અલ્પક મા સમર્થ થાય છે અને કલે રે છે, પોતાના
 જાનના સમર્થ કલકાય વસ્તુને નિવરણને સર્વ

કરાવવામા સમર્થ નીવડે છે એટલે બન્ને પ્રમાણો આવર-
ણના ક્ષયોપશમને ક્ષયદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ સામર્થ્યથી પ્રતિ-
નિયત કરણો દ્વરથવાથી નિયત અર્થને પ્રકાશે છે

પ્રમાણ તદ્દુત્પત્તિને તદાકારતાવડે અર્થનું પ્રકાશક નથી

ન તદ્દુત્પત્તિદામાસ્તાભ્યામ્, તયો, પાર્થિવ્યેન
સામસ્ત્યેન ચ વ્યભિચારોપલમ્બાન્ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ — તે પ્રમાણનું અર્થપ્રકાશન તદ્દુત્પત્તિને તદા-
કારતાવડે નથી કરણકે તે બન્નેને પૃથક્પણે તથા સમસ્તપણે
લેતા વ્યભિચાર માત્રમ પડે છે

વિશેષાર્થ — પ્રમાણ કાર્યકારણલાવવડે, તેમજ તદાકારત્મ્ય
સબધવડે, કે તે બન્નેવડે કરીને પ્રતિનિયત અર્થને પ્રકાશનું
નથી પરતુ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને પ્રમાણો પોતાના
જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમદ્વારા ઉત્પન્ન થતા સામર્થ્યથી જ
પ્રતિનિયત પદાર્થને જણાવી શકે છે

આમા એક પક્ષ પ્રમાણ તદ્દુત્પત્તિથીજ નિયત રીતે
અર્થને પ્રકાશે છે તેમ એકાતે માને છે બીજોપક્ષ તદાકારત્મ્યથીજ
નિયતરીતે પ્રમાણ અર્થને પ્રકાશે છે તેમ માને છે અને ત્રીજો
પક્ષ તદ્દુત્પત્તિ અને તદાકારત્મ્ય બન્નેવડેજ પ્રમાણ પ્રતિનિયત
અર્થને પ્રકાશે છે તેમ માને છે

હવે જો પ્રમાણ તદ્દુત્પત્તિથીજ અર્થને પ્રકાશે છે એ
નિયમ આપણે સ્વિકારીએ તો ઘડાનેા અવયવવિશેષ કપાલ
તે કલગનું ભાન કરાવવામા સમર્થ થવો જોઈએ કારણકે
કપાલથી ક્વચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ત્યા કપાલ અને

श्री पार्श्वनाथाय नमः

॥ अथ पचम. परिच्छेद. ॥

पांचमो परिच्छेद

प्रमाणो विषय

प्रमेय विचार.

प्रमाणो विषय

तस्य विषयः सामान्यविशेषाद्यनेकान्तात्मक वस्तु ॥१॥

अर्थ — पूर्वोक्त अन्ने प्रमाणो विषय सामान्य विशेषादि स्वरूपवाणी वस्तु छे

विशेषार्थ — प्रमाण अटले ज्ञान अने तेनु स्वरूप आपले पडेला परिच्छेदमा विस्तृतरीते लक्षाव्युं छे हवे आ प्रमाणज्ञान कोर्ध ने कोर्ध प्रमेय सिवाय न अनी शके कारणे आ आपले कांथपण लक्ष्मीये छीये के कोंथपण वस्तुमा

१ गुण पर्यायव्यो स्थानमेकरूपं सदापि यत् ॥

स्वजात्या द्रव्यमाख्यात मध्ये भेदो न तस्य वै ॥१॥

द्रव्यानुयोग तर्द्ध्या पृ ११

द्वय पञ्जव्यविउय दव्यवियुता य पञ्जवा णत्थि ॥

मम हृदिदवियकवर्ण एय ॥१२॥

વ્યવસ્થિત ભોધ તો ત્યારે જ થઇ શકે કે ત્યારે તેમા રોકાણ કરનારા નાના મોટા દરેક પ્રતિબંધક કારણો દુર થાય અને આ પ્રતિબંધક તે જ્ઞાનાવગ્ણ છે હાખલા તરીકે પ્રત્યક્ષ ગીતે ઘડાનું ભાન ઝરવું હોય તો ભાન ઝરાવનારની આખમા તેજ, બુદ્ધિશક્તિ, વચ્ચે આ આચ્છાદન કરનારી વસ્તુઓનું ફર થવું વગેરે તે સર્વની અપેક્ષા રહેછેજ અને તે સર્વ ત્યારેજ થાય કે જ્ઞાનઆવરણનો ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થાય

इतिश्री वादिदेवसूरिरचिते ममाणनयतत्त्वे
चतुर्थपरिच्छेदे, समाप्तः

કુદે અખડ સાકળમા પણ અ કોડરૂપ લેદ છે તેમ પદાર્થમા
લે પણ હોય છે આરીતે પદાર્થમાત્ર અલેદ ને લેદ બને
૩૧ છે અર્થાત સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેરૂપ છે

અત્ય સામાન્ય અને અત્ય વિશેષની અવાન્તર આવેલા
બીન દરેક લેદો સામાન્ય અને વિશેષ એમ બન્ને ઝહેવાય છે
પતુ અત્ય સામાન્યમા વ્યકિતની બહુલતા અને અત્ય
વિશેષમા વ્યકિતની અત્પતા હોય છે તે સ્કેને સિદ્ધ છે

આથી એતો ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે પદાર્થમાત્ર
માન્ય અને વિશેષાત્મક છે તેમા પદાર્થવિષયક અલેદ-
ની રૂપમા આવેલ વિચારનો વિષય તે સામાન્ય અને તેજ
પદાર્થવિષયક લેદબુદ્ધિથી કરવામા આવેલ વિચારનો વિષય તે
વિશેષ અને તે બન્નેને પૃથક્કરીતે ગ્રહણ કરનાર તે નય છે
પણ સપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી જે કોઈ હોય તો તે પ્રમાણુ છે
આરીતે પ્રમાણુનો વિષય સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ છે

કેટલાક સામાન્યજ વાચ્ય છે ને તે ત્રીવાય ઇતર વાચ્ય
તરીકે નથી તેમ માને છે અને તે માનનાર અદ્વૈતવાદિઓ
અને સાખ્યમતવાળા છે

કેટલાક વિશેષજ વાચ્ય છે ને તે સિવાય બીજુ વાચ્ય
તરીકે નથી તેમ માને છે અને તે માનનાર જૈનમતા-
વાદીઓ છે

તેમજ કેટલાક પરસ્પર નિરપેક્ષ અને પદાર્થથી તદ્દન
બુદ્ધ સામાન્ય વિશેષયુક્ત વસ્તુને વાચ્ય તરીકે માને છે ને તેથી
બીજે પ્રકારે નથીજ તેમ માને છે અને તે પ્રમાણે માનનાર
શ્વાદેશનવાળા અને

સુખ કેદુ ખની પ્રાપ્તિ કે પરિહારની નિરાસાએ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ તે કોઈ ને કોઈ વસ્તુ વિષયકજ હોય છે વસ્તુવિના કોઈપણ ગણે માણસને શૂન્ય બોધ થાયજ નહિ આ રીતે જે વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે છે તે પદાર્થ પ્રમેય છે

હવે આ પ્રમેયનો બોધ પ્રમાણ ભેદ અને અભેદ દ્રષ્ટિથી મિશ્રરીતે કરે છે જે ભૂત અને ભાવિ બન્નેમા એક સરખી રહેનાર વસ્તુની અવસ્થાને અનુલક્ષીને વસ્તુનો બોધ કરનાર દષ્ટિ તે અભેદદષ્ટિ અને વર્તમાનને અનુલક્ષીને વિચાર કરનાર દષ્ટિ તે ભેદદષ્ટિ આ બન્ને દષ્ટિથી મિશ્રરીતે પ્રમાણ પ્રમેયને જાણે છે પરતુ તેમા અભેદદષ્ટિથી જાણાતો વસ્તુઓનો વિષય તે સામાન્ય અને ભેદદષ્ટિથી જાણાતો વસ્તુઓનો વિષય તે વિશેષ છે

આ બન્ને દષ્ટિનો મિશ્રિત વિષય તે પ્રમાણથી જાણવાં યોગ્ય પ્રમેય છે અને પૃથક્ પૃથક્ સાપેક્ષ વિષય તે નયના વિષયભૂત છે અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્ય તે સામાન્ય અને તે દ્રવ્યમા વનારા દ્રવ્ય, શ્વેત્ર, કાગ, અને ભાવને અનુસરનારા રૂપાન્તરો તે પર્યાય યા વિશેષ છે દ્રવ્ય, પર્યાય યા વિશેષ સિવાય ન હોઈ શકે અને પર્યાય દ્રવ્ય સિવાય ન હોઈ શકે આરીતે પદાર્થ સામાન્ય વિશેષ યુક્ત છે પરતુ કેવળ સામાન્ય યુક્ત કે પર્યાય યુક્ત નથી જેમ, સધાનવીના છુટા છુટા અકોડામાત્રથી માકળ ન બની શકે તેમ જગતમા આવેલા તમામ પદાર્થો ભેદરૂપ નથી. પરતુ અભેદ-પણ છે તેમજ કેવળ અભેદ-પદાર્થ અખડ જ છે એમ પણ ન વહી શકાય.

પણુકે અખંડ સાકળમા પણુ અ કોડરૂપ ભેદ છે તેમ પદાર્થમા
 હો પણુ હોય છે આરીતે પદાર્થમાત્ર અભેદ ને ભેદ બ ને
 મ છે અર્થાત્ સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેરૂપ છે

અત્ય સામાન્ય અને અત્ય વિશેષની અવાન્તર આવેલા
 બીજ દરેક ભેદો સામાન્ય અને વિશેષ એમ બન્ને કહેવાય છે
 પરંતુ અત્ય સામાન્યમા વ્યક્તિની બહુલતા અને અત્ય
 વિશેષમા વ્યક્તિની અત્પતા હોય છે તે રહેને સિદ્ધ છે

જી એતો ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે પદાર્થમાત્ર
 સામાન્ય અને વિશેષાત્મક છે તેમા પદાર્થવિષયક અભેદ-
 વિષે ક વામા આવેલ વિચારનો વિષય તે સામાન્ય અને તેજ
 પદાર્થવિષયક ભેદબુદ્ધિથી કરવામા આવેલ વિચારનો વિષય તે
 વિશેષ અને તે બન્નેને પૃથક્કરીતે ગ્રહણ કરનાર તે નય છે
 પણુ સપૂર્ણ વસ્તુગ્રાહી જે ગ્રાહ હોય તો તે પ્રમાણુ છે
 આરીતે પ્રમાણુનો વિષય સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુ છે

કેટલાક સામાન્યજ વાચ્ય છે ને તે ગીવાય ઈતર વાચ્ય
 વરીકે નથી તેમ માને છે અને તે માનનાર અદ્વૈતવાદિઓ
 અને સાખ્યમતવાળા છે

કેટલાક વિશેષજ વાચ્ય છે ને તે સિવાય બીજુ વાચ્ય
 વરીકે નથી તેમ માને છે અને તે માનનાર બૌદ્ધમતા
 વત્તબીઓ છે

તેમજ કેટલાક પરસ્પર નિરપેક્ષ અને પદાર્થથી તદ્દન
 ભુદા સામાન્ય વિશેષયુક્ત વસ્તુને વાચ્ય તરીકે માને છે ને તેથી
 બીજે પ્રકારે નથીજ તેમ માને છે અને તે પ્રમાણે માનના-
 કેશુદ્દર્શનવાળા અને

સુખ કેદુ ખની પ્રાપ્તિ કે પરિહારની જિજ્ઞાસાએ પ્રવૃત્તિ
છીએ તે કોઈ ને કોઈ વસ્તુ વિષયકજ હોય છે વ
કોઈપણ કાળે માણસને શૂન્ય ભોધ થાયજ નહિ
ને વસ્તુ વિષયક જ્ઞાન કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામા આવે
પદાર્થ પ્રમેય છે

હવે આ પ્રમેયનો ભોધ પ્રમાણ ભેદ અને અભેદ
મિશ્રીતે કરે છે જે ભૂત અને ભાવિ બન્નેમા એક ર
રહેનાર વસ્તુની અવસ્થાને અનુવક્ષીને વસ્તુનો ભોધ કે
દષ્ટિ તે અભેદદષ્ટિ અને વર્તમાનને અનુવક્ષીને વિચાર કે
દષ્ટિ તે ભેદદષ્ટિ આ બન્ને દષ્ટિથી મિશ્રીતે પ્ર
પ્રમેયને જાણે છે પરતુ તેમા અભેદદષ્ટિથી જાણાતો વસ્તુએ
વિષય તે સામાન્ય અને ભેદદષ્ટિથી જાણાતો વસ્તુએ
વિષય તે વિશેષ છે

આ બન્ને દષ્ટિનો મિશ્રિત વિષય તે પ્રમાણથી જાણ
ચોગ્ય પ્રમેય છે અને પૃથક્ પૃથક્ સાપેક્ષ વિષય તે નય
વિષયભૂત છે અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્ય તે સામાન્ય અને તે દ્રવ્ય
થનારા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવને અનુસરનારા રૂપાન્તરો
પર્યાય યા વિશેષ છે દ્રવ્ય, પર્યાય યા વિશેષ સિવાય ન હોઈ શકે
અને પયાય દ્રવ્ય સિવાય ન હોઈ શકે આરીતે પદાર્થ
સામાન્ય વિશેષ યુક્ત છે પરતુ કેવળ સામાન્ય યુક્ત કે પર્યા
યુક્ત નથી જેમ, સધાનવીના છુટા છુટા અકોડામાત્ર
સાકળ ન બની શકે તેમ જગતમા આવેલા તમામ પદાર્થ
ભેદરૂપ નથી પરતુ અભેદ પણ છે તેમજ કેવળ અભે
ને પદાર્થ અખડ જ છે એમ પણ ન કહી શકા

ગોત્ર છે, તે એક છે કે અનેક? જો એક છે તો સર્વગત છે કે અસર્વગત છે? એક છે અને સર્વગત છે તો જેમ ગોત્ર ગોવ્યક્તિઓમાં એક છે તેમ તે ગોત્ર સામાન્ય કેમ ઘટ પટ વિગેરે સર્વવ્યક્તિમાં તરૂંબુ જોઈએ? કારણકે તે એક ને સર્વગત છે હવે જો અસર્વગત છે તો તે વિશેષજ સિદ્ધ થશે

હવે જો અનેક છે અને તે ગોત્ર, અશ્વત્થ વિગેરે દેવવાણુ છે તો તે વિશેષજ એવાશે તેમજ સામાન્ય માત્ર માનવાથી અર્થક્રિયાપણુ નહિ ઘટી શકે?"

હવે ત્રીજો પક્ષ સામાન્ય અને વિશેષને પૃથક્કે સ્વીકારનાર છે અને તે આ પ્રમાણે માને છે "સામાન્ય અને વિશેષ અત્યન્ત લિપ્ત છે કારણકે તે વિરુદ્ધ ધર્મવાળા છે જેમકે, સામાન્ય તે ગોત્ર વિગેરે છે અને વિશેષ તે શબલ શબલેય છે તે બંને વિરુદ્ધધર્મવાળા હેવાથી કોઈપણ રીતે એક્ય ન પામી શકે "

આ ઉપરના ત્રણે પક્ષો વાસ્તવિકરીતે માયા કરતા નથી કારણકે વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્ય વિશેષાત્મક ઉભયરૂપ છે તેમજ પદાર્થનું લક્ષણ અર્થક્રિયાકારી છે અને તે અર્થક્રિયાકારી લક્ષણ એકાન્તવાદમાં નથી ઘટી શકતું જેમ ગાય એ કહેતા ને તેનું ભાન કરતા ખરી, ગળે ગોદડી, ઝિંગડા વિગેરે વસ્તુસ્વરૂપ 'સામાન્ય' અર્થ ગાય વ્યક્તિમાં અનુસરનાર રહ્યાય છે અને તેમાં મહિષ વિગેરેથી વ્યાવૃત્તિપણુ નથી હોતું તેમજ 'કા સામાન્ય અને કાળજી' ગાય 'આમાં વિશેષ બોધ નહોતું

પ તુ આ ત્રણે મતો એકાતઆમદ્વયાગા અને વ્યવહાર ગુન્ય છે

એમન સામાન્યનેજ માનનાગ પોતાની વસ્તુને આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે “સામાન્યજ તત્ત્વ છે કારણકે તેથી વિશેષનું બિન અમને જ્ઞાન ચતુર્થ નથી હવે કહાચ સામાન્યથી વુદ્ધ પૃથકવ્યવહારમા કારણભૂત વિશેષ હોય તો તેમા પણ વિશેષત્વ છે કે નહિ? અને જો તે હોયતો વિશેષા પણ સામાન્ય કહેવાય કારણકે તે પ્રમાણે દરેક વિશેષોમા વિશેષત્વ રૂપ સામાન્ય આવે, અને જો ન હોય તો વિશેષ સ્વભાવગુન્ય થાય આથી સામાન્યજ તત્ત્વ છે તેમજ બીજવાત એ છે કે પદાર્થમા રહેલા પૃથક વ્યવહારના કારણભૂત ધર્મને વિશેષ કહે છે પરતુ પદાર્થમાત્રનું સ્વરૂપ પોતાના સ્વરૂપનેજ જણાવતાં છે તો તે બીજાના નિરેધમા શી રીતે પ્રવર્તી શકે, હવે જો તે નિરેધમા પણ પ્રવર્તે છે તો તેણે પોતાના શીનાયના સમગ્ર પદાર્થના નિરેધ કરવામા પ્રવર્તવું જોઈએ એમ તેમણે માનવું જોઈએ અને આવો નિરેધનો સર્વ પદાર્થને જાણનાર સર્વજ્ઞ કરી શકે? માટે નિરેધનું કારણભૂત વિશેષ પદાર્થમા નથી ઘટવું પરતુ સામાન્યજ છે ”

હવે એકાત વિશેષને માનનાર પોતાનું મન્તવ્ય આ પ્રમાણે રજુ કરે છે “સ્વતઃ કારણભૂત વિશેષોજ છે તેથી બિન સામાન્ય જણાવું નથી કારણકે ગાય વિગેરેના અનુભવ વખતે વર્ણ સ્થાન વિગેરેને છોડીને બીજા એવું કોઈ પણ પૂર્વ અને ઉત્તર પરિણામમા વર્તનારૂ તત્ત્વ જણાવું નથી તેમજ ન્ય માનનારને અમે પુછીએ છીએ કે તમે જે સામાન્ય

દરેક ગાયોમા 'ગાય,' 'ગાય, એવી એક મન્થી પ્રતીતિ છે તે, તેમજ જુદી જુદી ગાયોમાથી ગળરચિત્રી અને ગાય ભિન્નેર વિશિષ્ટ પ્રતીતી થાય છે તે તિર્યક સામાન્ય શુભામના વિશેષસ્વરૂપવાળી અનેકાન્તની સિદ્ધિને

પ્રાચીન આકાગ્ને ત્યાગ ને ઉત્તરાકારના ઉપાદાન વડે અવધ્યાનવવારૂપ વસ્તુસ્વરૂપની પરભુતિથી ને ક્રેયાદારા કાર્યગણુ ઘટી રાકવાથી ઉર્ધ્વતા સામાન્ય પર્યાયનામક વિશેષ લક્ષણવાળા અનેકા તાત્મક વસ્તુની થાય છે

ચ શબ્દથી વિવિધ હેતુઓધ્વારા અનેકાન્તપદાર્થની થાય છે

સામાન્યના પ્રકાર

સામાન્ય દ્વિમકાર તિર્યકસામાન્યમૂર્ચતાસામાન્ય ચ અર્થ — સામાન્ય બે પ્રકારતુ છે એક તિર્યક સામાન્ય બીજુ ઉર્ધ્વતાસામાન્ય

વિશેષાર્થ — વસ્તુની અલેક્ષ્યપિથી વિચારાતો વિષય સામાન્ય છે અને તેના બે લેદ છે એક તિર્યકસામાન્ય બીજુ ઉર્ધ્વસામાન્ય

સામાન્યના પ્રથમલેદનુ સ્વરૂપ અને ઉદાહરણ —

શ્રતિવ્યક્તિ કુલ્યાપરિણતિસ્તિર્યકસામાન્યમ્, શાવલ વલેયાદિપિષ્ઠેષુ ગોત્વ'યયા ॥૪૪ા

અર્થ — વ્યક્તિ વ્યક્તિ રક્ષણો પરિભ્રુમાતે,

તિર્યક્સામાન્ય, જેમકે, જાળચિત્રા શરીરવિગેરે પિંડોમા ગોત્વતુ લાન વતુ તે તિર્યક્ સામાન્ય

વિરોપાર્થ—લિત્તલિત્ત પદાર્થોમા એડસગ્ની પરિણતિ તે તિર્યક્સામાન્ય, જેમકે ગોમા ગોત્વ તે દરેક જાળચિત્રી કાળી વિગેરે બધી ગાયોમા રહેતુ હોવાથી તિર્યક્સામાન્ય છે તેજપ્રમાણે ઘટમા ઘટત્વ તે તિર્યક્ સામાન્ય છે

એટલુ સમજવાની ખાસ જરૂર છે કે ગોમા ગોત્વ તે મમાનપરિણામ વાચક છે અને તે દરેક વ્યક્તિમા લિત્તતાથી રહેતુ હોવાથી વ્યક્તિની સમાન તેની સખ્યા છે પરતુ જેમ નૈયાયિજો માને છે તેમ એડ અને નિત્ય સામાન્ય નથી

હવે ડોઈક એમ શકા કરે કે દરેક ગાયમા એકાકાર પરિણતિને તમે તિર્યક્ સામાન્ય કહો ડો તેજપ્રમાણે સ્થામ કુશુલ કપાલ વિગેરેમા પણ માટી વિગેરેની એકાકાર પરિણતિ છે તો તેને શામાટે ઉર્ધ્વતાસામાન્ય માની જુદો લેહ પાડો ડો ?

આનો જવાબ એ હોઈ શકે કે દેશલેદથી જે એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે તે તિર્યક્સામાન્ય અને જે જાળલેદથી એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે તે ઉર્ધ્વતા સામાન્ય, આજ તે બેમા અતર છે ગાયમા ગોત્વ તે વ્યક્તિઓ જુગી છતા એકાકારનુ લાન થવામા ડરણુ છે અને સ્થામ કુશ અને કપાળમા દ્રવ્ય એક છતા કાળલેદથી એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે

સામાન્યતા બીજા લેદનુ ઉદાહરણ મહિત સ્વરૂપ - પૂર્વાપરપારિણામસાધારણ દ્રવ્યમૂર્ધ્વતાસામાન્ય વત્ત

અથ — પૂર્વપરિણામ અને ઉત્તર પરિણામમા જે મા
ધારણુ દ્રવ્ય તે ઉર્વતાસામાન્ય જેમ, ડા અને ડકણુમા
એકસરખુ અનુસરનારૂ મોનું તે ઉર્વતા સામાન્ય

વિશેષાર્થ — ડાઇપણ એક દ્રવ્યમા પૂર્વ અને ઉત્તર
અવસ્થામા એક સગ્ધુ ગહેનારૂ દ્રવ્ય તે ઉર્વતાસામાન્ય
જેમડે, અમુઠ માટીમાથી મ્યામ, કુશલ કપાળ અને વડો વિગેરે
અનુક્રમે પરાવર્તન પામે ને તે તે નામે ઉચ્ચારાય, છતા તે દે-
કમા માટી હોવી જ નેજાએ ને આ માટી તે ઉર્વતા સામાન્ય,
ને તેજ પ્રમાણે અમુઠ સોનામાથી કડુ બનાવીએ તેને વળી
ભાગી કકણુ વિગેરે બનાવીએ છતા તે સર્વમા એઠમગ્ધુ
ગહેનારૂ સોનુ દ્રવ્ય તો હોવુજ નેધએ અને ને
તે ન હોય તો કડુ, કકણુ વિગેરેજ ન થડ ગકે
એટલે ડા ડકણુ વિગેરેમા પણ મોનું એ
ઉર્વતાસામાન્ય છે અમુઠ માર્ણમ બાળક હતો
તે યુવાન થયો ત્યારપછી વૃદ્ધ બન્યો પરતુ તે બાળક અવ-
સ્થામા યુવાવસ્થામા ને વૃદ્ધાવસ્થામા માણસ તો જડુ હતો
જ ને તેને માણસજ ન માનીયે તો તે યુવાન માણસ વિગેરે
ઘટીજ ન શકે આ ત્રણે ઉદાહરણોમા માટી સોનું અને માર્ણમ
એ અત્પ પર્યાયવાળા છે અને ઘડો, ડકણુ, અને વૃદ્ધમાણસ
તે બહુ પર્યાયવાળા છે એટલે તેમા પૂર્વના પર્યાય ઉપરાત
બીજા વિશેષ પર્યાયો પણ દાખલ થાય છે

આજરીતે બીજા પણ વ્યવહારમા ઘટતા એક
પૂર્વોત્તરક્રાળને અનુસરીને પૂરોમા ઉર્વતાસ
ઘટાવી લેવુ

વિશેષના પ્રકાર અને દ્વાન્ત સહિત સ્વરૂપ —

વિશેષોઽપિ દ્વિરૂપો ગુણ પર્યાયશ્ચ ॥૬॥

ગુણ સમ્ભાવીધર્મો યથાઽઽમાનિ વિજ્ઞાનવ્યક્તિ

શક્ત્યાદિ ॥ ૭ ॥

પર્યાયસ્તુક્રમભાવી યથા તત્રૈવ સુખદુઃખાદિ ॥ ૮ ॥

અર્થ—ગુણ અને પર્યાય એ રીતે વિશેષ પણ બે પ્રકારે છે ૬ દ્રવ્યની સાથે રહેનારો ધર્મ તેને ગુણ કહે છે જેમકે, આત્મામા વિજ્ઞાન વ્યક્તિ અને વિજ્ઞાનશક્તિ વિગેરે હોય તે તે ગુણ છે ૭ દ્રવ્યમા ક્રમથી થનારો ધર્મ તે પર્યાય જેમકે, આત્મામા જે સુખદુઃખ થાય છે તે પર્યાય છે

વિશેષાર્થ—કોઈપણ મુજબ દ્રવ્યમા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી થનારા પરાવર્તનો તે વિશેષ આ વિશેષ ગુણ અને પર્યાય એ બે ભેદે છે વસ્તુત સર્વ વિશેષોનો વાચક પર્યાય શબ્દ છે છતા પણ મહાવર્તિ વિશેષના વાચક તરીકે ગુણ શબ્દ યોગ્ય છે

પદાર્થોમા બે પ્રકારના ધર્મો હોય છે એક મહાભાવી ધર્મો અને એક ક્રમે થનારા ધર્મો સહભાવિ ધર્મોને ગુણ કહે છે ને ક્રમભાવિ પદાર્થોના ધર્મોને પર્યાય કહે છે એટલે એકજ દ્રવ્યમા બે વસ્તુ સાથે બે ધર્મો રહી શકે તે ગુણ જેમકે આત્મામા સુખ, યૌવન, જ્ઞાન, યોગ્યતા વિગેરે એકી થે સમાન વખતે રહી શકે છે તે ગુણ અને આત્મામા

મુખ હોય તો દુઃખ ન હોય, યાવન હોય તો વૃદ્ધાવસ્થા ન હોય, હર્ષ હોય તો વિપાદ ન હોય તે પર્યાય

એટલે સાથે રહેનાગ મુખ જ્ઞાન યૌવન વીર્યવિગેરે આ-
ત્મામા ગુણ તેરીકે લેખાય, અને નારક, મનુષ્ય મુખ, દુઃખ,
હર્ષ ભેદ, વૃદ્ધ, યાવન, વિગેરે પચાયો કહેવાય ડોઠ
અહિં શકા કરે કે ગુણ અને પચાયમા વાસ્તવિક ભેદ નથી
તો તેને શા માટે જુદા પાડો છો? તો તેનો ઉત્તર
એટલાજ હોય શબ્દ કે જાલની ભેદ અને અભેદની વિવક્ષાવડે
તેમા ભેદ પણ છે બાકી તદ્દન ભેદ તો નથી જ

इति श्रीपादिदेवसूरिविरचिते प्रमाणनयतत्त्वे पञ्चम परिच्छेद

પ્રથમ ભાગ

जी विरापथ व्याार मडल
डी क न र

जैन दर्शन में
तत्त्व-मीमांसा

श्री तिरापथ कृष्णार मठान
श्री कानेर

जैन दर्शन मे
तत्त्व-मीमांसा

—मुनि न